

ACTA NUMISMÀTICA 25

1995

ACTA NUMISMÀTICA ~ 25

DIRECTOR: *Leandre VILLARONGA*

CAP DE REDACCIÓ: *Miquel CRUSAFONT*

SECRETÀRIA DE REDACCIÓ: *Anna M. BALAGUER*

SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS NUMISMÀTICS
INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA, 1995

*Aquest núm. 25 d'ACTA NUMISMÀTICA és en recordança
dels amics i col·laboradors que es destacaren en fer possible
la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics i/o feren reiterades
aportacions a la nostra publicació:*

Joan ALMIRALL
A. BADIA i TORRES
X. CALICÓ i REBULL
E. COLLANTES VIDAL
S. DATZIRA i SOLER
Enric GOIG
A.M. de GUADAN y LASCARIS
Victor LAFONT
Miquel TARRADELL
J. VIDAL i PELLICER

ACTA NUMISMÀTICA fou fundada l'any 1971 sota els auspicis de la Secció Numismàtica del Cercle Filàtel·lic i Numismàtic de Barcelona.

COPYRIGHT: És propietat dels autors que han col·laborat a l'edició de l'obra. Tots els drets reservats. Aquesta publicació no pot ésser reproduïda ni en tot ni en part, ni registrada o tramesa per un sistema de recuperació d'informació en cap forma ni per cap mitjà, sigui mecànic, fotoquímic, electrònic, magnètic, electroòptic, per fotocòpia o qualsevol altra sense el permís previ per escrit de l'editor i dels autors.

DIPÒSIT LEGAL: B-24.127-96

ISSN: 0211-8386.

IMPRIMEIX: E. Farre, s. l.

EDITA: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics.

Apartat de Correus 5596, 08000 Barcelona.

REDACCIÓ: Acta Numismàtica. Escola Pia, 85, 08201 Sabadell (Barcelona).

Tel. (93) 725 20 36

Sumari

Introducció: A la memòria del Dr. Miquel Tarradell per L. Villaronga.	9
--	---

Memòria de les activitats de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics durant l'any 1994 (A.M.B.).	11
---	----

Món antic

VILLARONGA, L. <i>L'emissió emporitana amb cap de be i revers de creu puntejada de la segona meitat del segle V aC.</i>	17
GOZALBES, Manuel-ESCRIVÁ, Carlos. <i>El tesoro de Jalance.</i>	35
STANNARD, Clive. <i>Iconographic parallels between the local coinages of central Italy and Baetica in the first century BC.</i>	47

Medieval

GRIERSON, Philip. <i>An Acci triens of King Ervig (680-7).</i>	99
BALAGUER, Anna M.- PUIG I FERRETÉ, Ignasi M. <i>El fons de monedes medievals d'Aragó i Navarra de la dinastia aragonesa del Gabinet Numismàtic de Catalunya.</i>	101
BARRANDON, J.N. - CRUSAFONT I SABATER, M - JOUSSEMET, J. <i>Identifi- cació amb anàlisi per mètodes nuclears d'alguns florins de Perpinyà. Altres qüestions referents als florins catalans.</i>	121

Medieval-Modern

DOMINGO SELLART, F. <i>Noves aportacions al "Catàleg dels croats de Barcelona 1285-1706.</i>	139
--	-----

Modern i contemporani

PÉREZ SINDREU, F.D.P. <i>Alonso Turrillo de Yebra. Fundador y primer Tesorero de las Casas de Moneda de Cartagena y Santa Fe, en el Nuevo Reino de Granada. Primeras labores (1620-1634).</i> . .	143
COMAS, Rafael. <i>Els pactes per la fabricació de moneda de plata a Terrassa (1641).</i>	157
BONET I BOFILL, J-CRUSAFONT I SABATER, M. <i>El fons de pallofes catalanes del Gabinet Numismàtic de Catalunya.</i>	161

Medallística

CRUSAFONT I SABATER, M. <i>Documentació de medalles. I Homenatge de la Solidaritat Catalana.</i>	215
--	-----

Troballes monetàries XI

A.N. 46. Troballa a Pomas (Anna M. Balaguer).	219
A.N. 47. Troballa a la comarca del Bierzo (León) (Anna M. Balaguer).	220
A.N. 48. Troballa a l'Alt Aragó (Anna M. Balaguer).	222
A.N. 49. Troballa a la comarca de l'Urgell (Anna M. Balaguer).	223
A.N. 50. Troballa de Menorca-Rafalet (M. Crusafont i Sabater).	224

Recensions Bibliogràfiques.	227
--	-----

Introducció: A la memòria del Dr. Miquel Tarradell

L. VILLARONGA

La Societat Catalana d'Estudis Numismàtics i Acta Numismàtica s'adhereixen a l'homenatge que totes les entitats del país han adreçat al Dr. Miquel Tarradell suara traspassat.

Però, per a nosaltres el motiu de fer-ho és més imperiós, puix no ens limitem a enaltir la seva gran obra arqueològica, la seva catalanitat integral i ferma personalitat, honorades amb el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes i la Creu de Sant Jordi, car per nosaltres fou molt més.

La Societat Catalana d'Estudis Numismàtics deu en bona part la seva existència al suport, l'empenta i la tenacitat del Dr. Tarradell, recolzat per altres membres de l'Institut, el qual en va promoure la seva constitució com a Societat Filial de l'Institut d'Estudis Catalans, el 12 de gener de 1979.

En la introducció al volum d'Acta Numismàtica ix, de l'any 1979, unes paraules del Dr. Tarradell ens honoraren. Són l'acta fundacional de la nostra Societat i alhora encaminaven l'assignació d'Acta Numismàtica a la nostra entitat.

Aquests fets coincidiren amb la celebració de I Simposi Numismàtic de Barcelona, el qual aplegà investigadors numismàtics de totes procedències. També en aquella ocasió tot girà entorn del Dr. Tarradell.

Des d'aleshores fou el Delegat de l'Institut d'Estudis Catalans a la nostra Societat.

Recollim les seves paraules d'una entrevista de l'any 1977: «Jo em veig com una mena de guerriller de l'arqueologia, vaig per feina, m'ajudin o no».

Nosaltres seguim la via que ens assenyalà, i anem treballant pels vials de la numismàtica. Els nostres resultats han estat recollits per la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics i l'Acta Numismàtica, essent aquest esforç l'ofrena que dediquem al Dr. Miquel Tarradell.

A més, aquesta any celebrem el vint-i-cinquè aniversari de la nostra publicació *Acta Numismàtica*, motiu de goig, que oferim a la memòria del Dr. Tarradell, fent palès el nostre treball de guerrillers de la numismàtica.

Memòria de les activitats de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics durant l'any 1994

El balanç de l'activitat de la nostra Societat durant aquest any ha estat ben positiu, tant en el camp de les publicacions, com en el de la presència i col·laboració a moltes altres activitats com és ara: congressos, exposicions, actes acadèmics i d'altres que anirem exposant.

APARICIÓ I PRESENTACIÓ DEL VOLUM D'ACTA NUMISMÀTICA 21-23, DEDICADA AL DR. L. VILLARONGA

La presentació d'aquest volum es celebrà el dia 18 de gener a la seu de l'IEC en una sessió d'homenatge al Dr. Leandre Villaronga. En el torn de paraules hi intervingueren: La Dra. Anna M. Balaguer, secretària de la SCEN, que glosà la tasca de l'homenatjat com a president de la nostra entitat i el Dr. M. Crusafont que, com a vicepresident i en nom de l'equip de redacció i dels col·laboradors, presentà l'obra tot fent una detinguda anàlisi del seu contingut i de l'ampli ressò assolit que fa palès, una vegada més, el prestigi internacional de la figura de Leandre Villaronga. Seguidament prengué la paraula l'homenatjat que visiblement commogut manifestà el seu agraïment. Clogué l'acte el delegat de l'IEC, Dr. Manuel Riu, el qual es congratulà del resultat assolit.

Entre el nombrós públic assistent a aquesta sessió s'hi comptaven professors universitaris, destacades personalitats del món de l'arqueologia i els presidents d'altres tres entitats numismàtiques amb seu a Catalunya. Moltes d'aquestes persones signaren una carta adreçada al president de l'IEC per a sol·licitar el nomenament del Dr. Leandre Villaronga com a membre de l'Institut.

PRESENTACIÓ DEL LLIBRE LES MONEDES DE TARRAGONA EDITAT PER LA SCEN

La nostra Societat ha tingut la satisfacció d'editar el llibre de Jaume Benages i Olivé, *Les monedes de Tarragona*. L'obra cataloga exhaustivament totes les produccions monetàries encunyades en aquella ciutat al llarg de la història i en fa un estudi interpretatiu. Una obra rigorosa científicament, que té al mateix temps l'alicient de la seva edició magnífica, plena de fotografies en color de monedes i d'altres molts aspectes arqueològics, històrics i artístics de Tarragona. Aquest llibre conté dues col·laboracions, la del Dr. L. Villaronga per l'Antiguitat i la del Dr. M. Crusafont i Sabater pels períodes medieval-modern.

El llibre fou presentat el 22 d'abril a l'Ajuntament de Tarragona en una acte convocat pel consistori, per la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics i per la Societat Arqueològica Tarraconense. A Barcelona es presentà el dia 7 de juny a la seu social de l'Asociación Numismática Española. Ambdues presentacions foren a càrrec de la Dra. Anna M. Balaguer que havia prologat l'obra.

PARTICIPACIÓ I COL·LABORACIÓ A CONGRESOS CIENTÍFICS I A ALTRES ACTES ACADÈMICS.

Enguany la nostra entitat col·laborà, juntament amb les Universitats Autònomes de Barcelona i de Madrid a la VII Trobada d'Estudis Numismàtics celebrada els dies 28 de febrer i 1 de març a la seu de l'ANE, entitat que promou aquestes trobades. El tema d'estudi proposat fou el de la moneda i la documentació i s'estructurà en torn de tres ponències encomanades als Drs. A. Arévalo i A. Canto, la primera, al Dr. M. Barceló, la segona i al Dr. M. Crusafont, la tercera. Es presentaren un total de vint comunicacions que han estat publicades a *Gaceta Numismática*.

La SCEN ha participat a través d'algun dels seus membres, que han presentat aportacions, al IX Congreso Nacional de Numismática (Elx, 2-6 de novembre) i al I Encuentro Peninsular de Numismática Antigua (Madrid, 7-9 novembre). A aquestes darreres jornades, organitzades pel Consejo Superior de Investigaciones Científicas, L. Villaronga hi pronuncià la conferència inaugural. També es participà a l'Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, celebrada a Cardona l'octubre.

La SCEN s'adherí a l'acte acadèmic d'homenatge pòstum que la Sociedad Ibero-Americana de Estudios Numismáticos i la Fábrica Nacional de Moneda y Timbre tributaren al Dr. Juan Ignacio Sáenz-Díez, especialista i impulsor d'estudis sobre la moneda àrab. L'acte es celebrà a la seu de la Casa de la Moneda a Madrid, el dia 26 d'octubre.

SEMINARIS I LLIÇONS

Seminari monogràfic intensiu sobre història de la moneda catalana. Es dugué a terme a instàncies de l'Arxiu Comarcal de la Bisbal de l'Empordà el mes de novembre. Les lliçons i direcció del seminari foren a càrrec del Dr. Miquel Crusafont i Sabater.

COL·LABORACIONS A PUBLICACIONS I EXPOSICIONS

Durant aquest any diverses entitats o persones relacionades amb el món de l'estudi o de la cultura s'han dirigit a la nostra entitat per a sol·licitar assessorament sobre temes relacionats amb la numismàtica. Aquestes consultes han estat ateses per membres de la SCEN d'acord amb la seva competència per especialitats. N'han resultat les següents col·laboracions:

- A l'exposició «Torna, torna Serrallonga», organitzada per la Fundació de la Caixa, presència i explicacions sobre la moneda de l'època i d'instrumental per a la seva falsificació. L'exposició fou inaugurada a Vic el desembre de 1994 i durant 1995 viatjarà a diverses ciutats catalanes. Textos i assessorament de M. Crusafont.
- Informació gràfica i assessorament sobre moneda per a l'obra de J. Tocabens i de J. P. Lacombe Massot, *Els reis de Mallorca* que serà editat a Perpinyà l'any 1995, en consulta gestionada a través del Museu Puig de Perpinyà i atesa per A.M. Balager i M. Crusafont.
- Documentació històrica i gràfica sobre medallística, i numismàtica barcelonina del segle XIX a *Història de Barcelona*, dirigida per J. Sobrequés, vol. 6. A càrrec d'A.M. Balaguer i M. Crusafont.
- La revisió de ls termes numismàtics i monetaris del *Diccionari General de la Llengua Catalana* que prepara l'Institut d'Estudis Catalans fou encomanada a la SCEN que la delegà als Drs. M. Crusafont i A.M. Balaguer, que amb anterioritat havien estat ja cridats per l'equip redactor del diccionari per a fer una selecció previa dels termes a incloure. Ambdós investigadors realitzaren el treball tot comptant amb l'assessorament del Dr. L. Villaronga per als mots que es referien a la moneda a l'antiguitat.

DEBAT SOBRE LES FILIALS DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

Dintre de l'ampli debat sobre el paper de l'IEC en el moment actual, s'ha plantejat la preocupació per a definir la funció que correspon a les filials. Per aquest motiu el Consell Permanent propicià una trobada de

representants de les filials i poder així elaborar unes propostes que havien d'eleva-r-se al Ple de l'IEC a celebrar el mes de juny.

El representant de la nostra filial fou el Dr. M. Crusafont que assistí al debat i fou elegit per a formar part de la comissió que s'ocupà de redactar el document final. Davant de la transcendència de les propostes, el Consell Permanent decidí ajornar la seva presentació al Ple per després de l'estiu. Un dels punts en què la SCEN incidí fou en què fos tingut en compte el caràcter d'ésser l'únic col·lectiu científic existent en el país, de la nostra especialitat.

PARTICIPACIÓ A LA CELEBRACIÓ DEL 30 ANIVERSARI DEL CERCLE D'ETUDES NUMISMATIKES DE BRUSSEL·LES

Aquesta prestigiosa entitat científica belga celebrà enguany el seu trentè aniversari. La continuada i fecunda labor en l'edició d'estudis que promou és un admirable exemple a seguir. Per això la SCEN es congratulà de la celebració d'aquestes tres dècades d'activitat de l'entitat belga i li oferí, en homenatge, una de les seves medalles amb una dedicatòria gravada en el cantell.

COMISSIÓ INTERNACIONAL DE NUMISMÀTICA

Enguany s'ha reunit novament la junta directiva de la Comission International de Numismatique en la qual el Dr. Villaronga, president de la SCEN ocupa el càrrec de tresorer. D'acord amb la proposta anteriorment elevada a l'esmentada comissió internacional per part del Dr. Leandre Villaronga, la redacció del sector d'Hispania Antigua del *Survey of Numismic Research* ha estat encomanada al nostre consoci Dr. Pere Pau Ripollès i Alegre de la Universitat de València. També el nostre vicepresident, Dr. Miquel Crusafont i Sabater, ha estat convidat a participar en la redacció de l'esmentat *Survey* pel que fa a la moneda bàrbara en l'àmbit peninsular.

ASSEMBLEA GENERAL ORDINÀRIA

El dia 14 de juny els membres de la SCEN es reuniren per a celebrar l'Assemblea General Ordinària d'enguany, la qual transcorregué segons l'ordre del dia previst: Lectura i aprovació de l'acta anterior, de la memòria i dels comptes de l'any, renovació de càrrecs de la junta directiva, admissió de nous socis, informació de les activitats científiques i d'*Acta Numismàtica*, propostes i precs i preguntes.

GUARDÓ «PRIX QUINQUENAL DE NUMISMATIQUE» A LA Dra. A. M. BALAGUER

El Cercle d'Etudes Numismatiques de Brussel·les, que atorga alternativament aquesta distinció a un estudiós belga i a un d'estranger, ha concedit el d'aquesta convocatòria a la Dra. Anna M. Balaguer, secretària de la nostra entitat. En un acte celebrat a la seu de la Fundació Universitària de Brussel·les, el dia 8 d'octubre, rebia el premi de mans del Dr. Marc Bar, president de la societat belga. Després d'agrair el guardó, Anna M. Balaguer pronuncià una conferència sobre la moneda carolíngia a Catalunya, en la qual explicà com els estudis d'un numismàtic belga del segle passat, L. de Coster, ens han ajudat a poder atribuir determinades monedes de seca catalana a Carlemany.

A. M. B.

L'emissió emporitana amb cap de be i revers de creu puntejada de la segona meitat del segle v a C

L. VILLARONGA

Considerem que les dues primeres emissions monetàries d'Empòrion, i de la península Ibèrica, són les que presenten els tipus Ull/gerra i Cap de be/creu puntejada. Ara tractarem d'aquesta segona.

En el nostre treball «Tipus massaliotes a les monedes fraccionàries trobades a Catalunya»¹, donarem una mostra de les monedes amb cap de be, a l'esquerra i a la dreta, i revers de creu puntejada, formada per nou monedes.

Era un treball redactat temps enrere, després hem pogut recollir algunes monedes més, unes guardades en museus i altres que han anat apareixent en convencions numismàtiques en mans molt diverses.

El conjunt que ara estudiem comprèn 80 monedes i potser és el moment d'insistir sobre elles, essent la mostra rellevant.

Com dèiem en el nostre treball anterior, les monedes d'aquest tipus trobades a Catalunya es diferencien de les del mateix tipus trobades a Auriol² per la seva gran dispersió de pesos i una mitjana de pes més baixa.

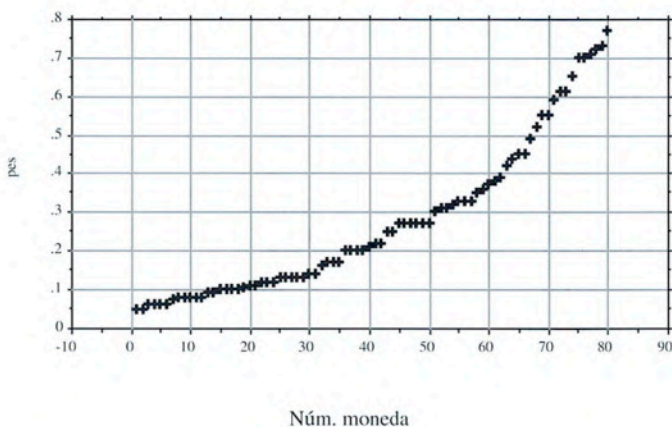
Avancem la següent taula on es posa de manifest aquesta diferència:

1. VILLARONGA 1994, 2.

2. FURTWÄNGLER. Ens referirem a aquesta obra al citar Furtwängler.

	<u>Auriol, Qe</u>	<u>Auriol, Qf</u>	<u>Catalunya, cap a esq</u>	<u>Cat.cap a dta</u>
Núm.	34	69	44	36
mitjana	0.651	0.664	0.248	0.307
cof.var.	13.6 %	13.6 %	66 %	76 %

La primera cosa a remarcar és que les 80 monedes trobades a Catalunya formen una seqüència, que ordenada per pesos de manera ascendent, varia de manera contínua des de 0,05 a 0,77 g (el pes superior és 15 vegades més gran que l'inferior), com observem en la següent gràfica:

El pendent és molt suau en les monedes de pes baix, per contenir-ne nombroses, en canvi és més gran en les de pes alt, per contenir-ne poques. Cosa que veurem més endavant en l'histograma.

Si el conjunt fos normal els dos extrems de la gràfica haurien de tenir un pendent molt fort.

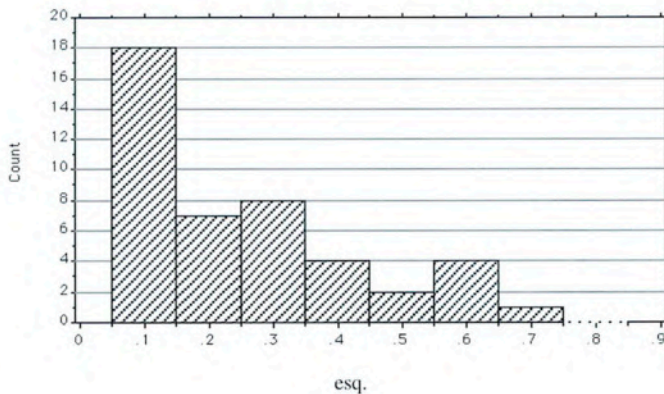
Fet aquest primer comentari i abans d'estudiar les monedes, n'hem de fer un altre.

Hem trobat cinc monedes que en el centre de la creu puntejada presenten un cercle. N'hi ha amb el cap de be a l'esquerra i amb el cap de be a la dreta.

PARÀMETRES ESTADÍSTICS DE LES MONEDES AMB EL CAP DE BE A L'ESQUERRA

$N = 44$; $\bar{x} = 0,248$; $s = 0,166$; $v = 66 \%$; $IC = 0,198/0,299$; $k = -0,189$; $sk = 0,921$.

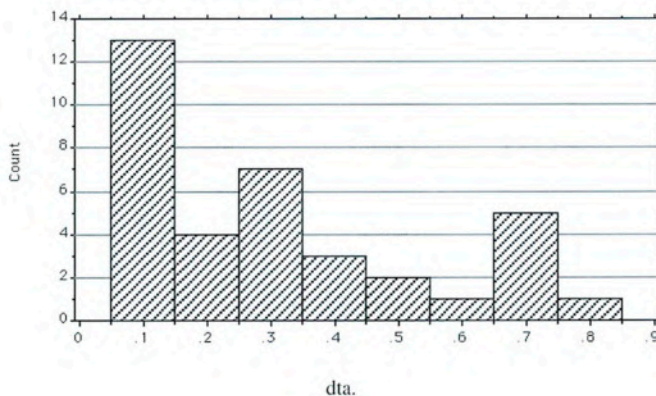
Tracem l'histograma amb 8 intervals de 0,1, a partir de 0,05

El conjunt és altament anormal, amb la skewness molt significativa, l'assimetria és evident.

PARÀMETRES ESTADÍSTICS DE LES MONEDES AMB EL CAP DE BE A LA DRETA

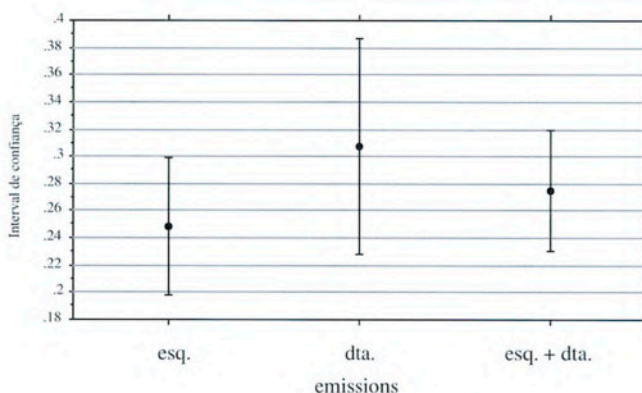
$N = 36$; $\bar{x} = 0,307$; $s = 0,234$; $v = 76\%$; $IC = 0,228/0,387$; $k = -0,802$; $sk = 0,729$.
Tracem l'histograma amb 8 intervals de 0,1, a partir de 0,04.

El conjunt és clarament anormal, la skewness és altament significativa, l'assimetria és evident.

COMPARANÇA ENTRE ELS DOS GRUPS

Tracem una gràfica amb els intervals de confiança de la mitjana de les dues mostres, afegint la formada per el total de monedes dels dos grups.

Semblen que ambdues mostres pertanyen a la mateixa població, cosa que comprovarem fent l'anàlisi de variacions.

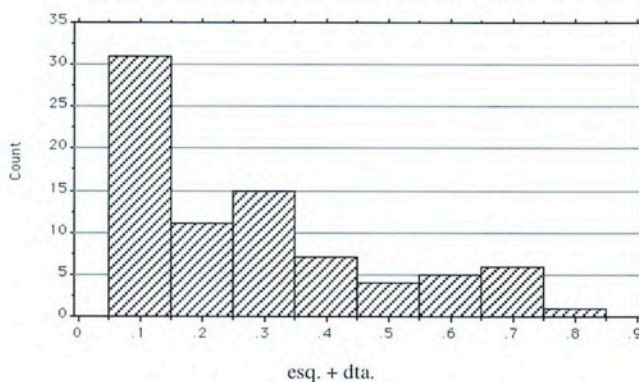
Obtenim una $F = 1,726$, acceptable al 19 %, amb 78 i 1 graus de llibertat.

Veiem que les monedes amb cap de be a l'esquerra i a la dreta pertanyen a la mateixa població, per tant podem estudiar-les conjuntament.

PARÀMETRES ESTADÍSTICS DEL CONJUNT DE MONEDES AMB EL CAP A L'ESQUERRA I A LA DRETA

$N = 80$; $\bar{x} = 0,275$; $s = 0,200$; $v = 73 \%$; $IC = 0,230/0,319$ $k = -0,181$; $sk = 0,942$.

Tracem l'histograma amb 8 intervals de 0,1, a partir de 0,05.

Estudiades comparativament les tres mostres, les dues parcials i la conjunta, veiem ben be que són coincidents en la repartició dels seus elements.

Una majoria de monedes de pes baix, amb una moda en l'interval inferior. Més d'un terç de les monedes estan compreses en aquest interval que va de 0,05 a 0,15 g.

Els pesos de les monedes es succeïxen de manera contínua des d'un valor molt baix de 0,05 fins un altre d'alt de 0,77.

L'alt valor del coeficient de variació dels tres conjunts de 66,76 i 73% és ben anòmal. A les monedes de plata del valor de la dracma difícilment passa de ser del 5 %, en quant a monedes petites com les que estudiem, Furtwängler, per les d'Auriol, estableix dos grups,³ un de dispersió feble amb un coeficient de variació que va del 3 al 7 %, i un altre amb gran dispersió, que va del 11,9 al 18 %, per l'emissió Qe-Qf és del 13,6 %.

Veiem doncs, que la diferència és extraordinària entre les monedes del tipus Qe i Qf trobades a Auriol i les que ho són a Catalunya.

Podem assajar de fer dos grups segons el mòdul de les monedes, un de diàmetre superior a 7 mm, i l'altre inferior.

Els paràmetres estadístics del primer grup, són:

$N=48$; $x=0,392$; $s=0,179$; $v=45\%$; $IC=0,34/0,444$; $k=-0,798$; $s=0,673$.

Els del segon grup, són:

$N=32$; $x=0,099$; $s=0,029$; $v=30\%$; $IC=0,088/0,110$; $k=-0,949$; $s=0,01$.

Els coeficients de variació indiquen unes dispersions encara grans. La repartició dels pesos de les monedes en el conjunt de més de 7 mm, és asimètrica amb més monedes en el sector dels pesos baixos i completament irregular en el conjunt de menys de 7 mm.

Les cinc monedes amb el cercle entorn del punt central de la creu del revers, tenen una mitjana de pes de 0,198 g, una mica més baixa que la mitjana de pes de tot el conjunt, que és de 0,27. Aquesta variant no permet fer-ne un grup a part, vistos els altres aspectes.

És difícil la interpretació d'aquesta dispersió de pesos.

No cal pensar que fos una encunyació a la talla, ja que les monedes de pes alt són en grandària força diferents de les que el tenen baix, malgrat no ser-ho tant les intermitges.

El ser les primeres monedes que circularen i no conèixe'n d'altres, ens fa pensar, que els indígenes les valorarien com a peces individuals, sense donar gaire importància al pes.

Els colons grecs, en encunyar-les tan petites, ho degueren fer per pagar els bens que adquirien per ben poc diner, valorant moneda per moneda, sense considerar el pes.

TIPUS

El cap de be de l'anvers és similar al de la moneda d'Auriol, Furtwängler Qe i Qf, la tècnica d'obrir els encunys és la mateixa. El tipus està format principalment per una línia corba que podria ser el resultat de copiar la banya del model original Qa a Qd de Furtwängler, figura A de la làmina VI, que arriba a formar en algun dels encunys l'ull, amb un o diversos glòbuls a l'interior. La resta de la figura la dibuixen el morro i uns glòbuls que donen la forma del cap i del coll.

3. FURTWÄNGLER, p. 65-66.

El revers amb la creu puntejada traçada dintre d'un rebaix cruciforme, del qual sobresurten quatre parts, més o menys rectàngulars oposades dues a dues, està format per dues línies perpendiculars de punts que es creuen, encara que alguns cops ho facin obliquament i arribin a no estar ben rectes.

Uns encunys presenten la particularitat de tenir el punt d'intersecció de la creu dintre d'un cercle.

ENCUNYS

Fent l'estudi dels encunys d'anvers de les emissions Qe i Qf de Furtwängler i de les monedes del nostre catàleg trobem que presenten el mateix encuny les monedes:

Qf.15 (0,77 g) igual anvers que núm. 48 (0,71)

Qf.30 (0,68 g) igual anvers que núm. 50 (0,70)

Aquestes dues monedes trobades a Catalunya, núm. 48 i 50, tenen un pes alt de 0,71 i 0,70 g. cosa que ens permet interpretar que les monedes d'Auriol Qe i Qf que arribaren a Catalunya foren les de pes alt, d'acord amb la metrologia d'Auriol.

Però, després són imitades a Empòrion, batudes possiblement pels mateixos artistes, emetent-se unes monedes de mòdul més petit i de pes molt més baix, les quals són les més nombroses trobades a Catalunya.

Furtwängler⁴ ja presentà la idea de què artistes de Massalia emigraren a la Península Ibèrica i seguiren les encunyacions amb monedes mateix tipus, però ara amb el pes reduït.

L'estudi dels encunys de les monedes del nostre catàleg ha estat fet pels anversos. Pel que fa als reversos és parcial degut a l'encunyació dolenta i a la difícil apreciació.

Tenen els mateixos encunys les monedes següents:

El mateix anvers i revers les monedes núm. 5 i 6, i les núm. 66 i 67. Les núm. 74 i 75 tenen el mateix encuny d'anvers. El mateix revers el presenten les núm. 42 i 43.

TRESORS

D'aquestes monedes en coneixem algunes procedents de tresors.⁵ Així, dues es trobaren en el de Pont de Molins, una en el d'Empúries de 1926, una en el de Morella i una altra en el del Penedès.

Darrerament hem vist en el mercat numismàtic un grup de fraccionàries que degueren ser trobades conjuntament ja fa anys i ara el seu propietari, suposem, que se n'ha després. Les més nombroses són les de cap de be i revers de creu puntejada, unes deu. A més, n'hi havia dues del tipus d'ull i gerra, dues amb Hèracles i

4. FURTWÄNGLER, p. 224.

5. VILLARONGA 1993.

1

2

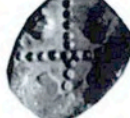
3

4

5

6

7

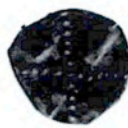
8

9

10

11

12

13

14

15

inscripció grega EMPOR⁶ i encara una altra del tipus d'Auriol que no figura en el llibre de Furtwängler, figura B de la làmina VI. Aquest grup de monedes l'anomenem de l'Empordà.

VOLUM DE L'EMISSION

Seria interessant poder fer l'estimació del volum de l'emissió, però no és possible, degut a què el coeficient de monedes per encuny sobrepassa molt poc la unitat,⁷ la qual cosa assenyala una indeterminació total.

Això sí, tenim 76 encunys d'anvers per 80 monedes, el que significa un gran nombre d'encunys amb el que podrien encunyar-se un gran nombre de monedes, però cal pensar que el nombre de monedes batudes per encuny deuria ser molt reduït, puix essent les monedes tan petites també ho deuriem ser els encunys que resultarien fràgils i amb facilitat es trencarien.

CRONOLOGIA

Considerem les emissions de tipus Ull/gerra i Cap de be/creu puntejada com les dues primeres emissions emporitanes.

Per justificar-ho tenim, que la de tipus d'ull, se'n trobà un exemplar en el tresor d'Auriol.⁸ Un altre el coneixem de fa molts anys trobat a Catalunya, la cita Furtwängler⁹ a la pàgina 82, nota 74. I ara n'han sortit dos més a Catalunya.

Aquestes dues monedes deuen haver sortit d'un conjunt que podem creure que és el més antic amb monedes fraccionàries, format principalment per monedes de cap de be i dos exemplars de la moneda que porta la inscripció grega EMPOR, de pes alt, entorn del gram.

Les monedes amb el tipus d'ull deuen ser les primeres monedes batudes a Catalunya, poc després de l'any 450 a C

Seguiren les de cap de be, en la segona meitat del segle v a C fetes per artistes massaliotes que emigraren a Empòrion, on seguiren les emissions dels tipus Qe i Qf de Furtwängler iniciades a Massalia amb un pes molt més baix i gran dispersió dels pesos, no essent possible separar les monedes massaliotes de les autòctones, entre les trobades a Catalunya.

CATÀLEG

En el catàleg incloem les monedes 50 i 51 guardades en l'American Numismatic Society procedents de la col·lecció Cervera de procedència evident de

6. AMORÓS, fig. 19, en aquesta no es veu la llegenda.

7. MORA MAS.

8. FURTWÄNGLER, làmina 40, j.

9. FURTWÄNGLER 10.

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

la Península Ibèrica, les quals foren incloses per Furtwängler entre les monedes del tresor d'Auriol, amb les referències Qf.27 i Qf.31, que no il·lustrà.

Donem el pes i el diàmetre en mil·límetres. La il·lustració va a grandària doble.

Sumari:

1. Cap de be a l'esquerra.

1.1 Revers de creu puntejada.

1.2 Revers de creu puntejada amb cercle central.

2. Cap de be a la dreta

2.1 Revers de creu puntejada.

2.2 Revers de creu puntejada amb cercle central.

1.1 Anv/ Cap de be de traç globular, a l'esquerra.

Rev/ Creu puntejada en zona rebaixada.

Corpus 2.¹⁰

	1. Arxiu, 0,65; 9.
	2. Empordà, 0,61; 7.5/8.
	3. Arxiu, 0,59; 8/8.5.
	4. Arxiu, 0,55; 7/9.
[	5. Empordà, 0,55; 7.5/9.
]	6. Arxiu, 0,45; 8.
	7. Arxiu, 0,42; 7,5/9,5.
	8. IVDJ, 0,49; 7/7.5.
	9. Arxiu, 0,38; 8.
	10. Arxiu, 0,37; 7.
	11. Empordà, 0,32; 8.
	12. Arxiu, 0,31; 7.
	13. Arxiu, 0,30; 7,5/6.
	14. Arxiu, 0,27; 7,5/8.
	15. Arxiu, 0,27; 7.5.
	16. Arxiu, 0,27; 7.
	17. Arxiu, 0,27; 8/8,5.
	18. Arxiu, 0,25; 7/8.
	19. Arxiu, 0,22; 7.
	20. Arxiu, 0,21; 7.
	21. Arxiu, 0,20; 6,5/7.
	22. Arxiu, 0,20; 7/7,5.
	23. Arxiu, 0,16; 6.

10. VILLARONGA 1994, 1.

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

- 24. Arxiu, 0,14; 6,5
- 25. GNC 20498, Pont de Molins, 0,138; 5.
- 26. Arxiu, 0,13; 7.
- 27. Arxiu, 0,13; 5,5/6,5.
- 28. Arxiu, 0,13; 6,5.
- 29. Arxiu, 0,12; 5.
- 30. Arxiu, 0,11; 6.5.
- 31. GNC 76005, Empúries 1926, 0,107; 5/6.
- 32. Arxiu, 0,10; 5,5.
- 33. Arxiu, 0,10; 5,5.
- 34. Arxiu, 0,10; 6.
- 35. Empordà, 0,08; 5.
- 36. Arxiu, 0,08; 5,5/6.
- 37. Arxiu, 0,08; 5,5.
- 38. Arxiu, 0,08; 5.
- 39. Arxiu, 0,06; 5,5.
- 40. Arxiu, 0,05; 5.

1.2 Anv/ Cap de be de traç globular, a l'esquerra.

Rev/ Creu puntejada en zona rebaixada, amb un cercle al centre.

- 41. Arxiu, 0,35; 8.
- 42. Empordà, 0,20; 7.
- 43. Arxiu, 0,20; 7.
- 44. Arxiu, 0,13; 6.

2.1 Anv/ Cap de be de traç globular, a la dreta.

Rev/ Creu puntejada en zona rebaixada.

Corpus 1.

- 45. Arxiu, 0,77; 7,5/8,5.
- 46. Arxiu, 0,73; 8,5.
- 47. BN Paris 493, Morella, 0,72; 7/8.
- 48. Arxiu, 0,71; 7,5/8,5.
- 49. Penedès 107, 0,70; 8.
- 50. ANS 7353, Furtwängler Qf.15, 0,70; 8.
- 51. ANS 7354, Furtwängler Qf.27, 0,61; 8.
- 52. Arxiu, 0,52; 7,5/8.
- 53. Planas 6, Eivissa, 0,45; 7,5.
- 54. GNC 20499, Pont de Molins, 0,435; 8.
- 55. Arxiu, 0,39; 7,5/8.
- 56. Arxiu, 0,36; 7,5.
- 57. Empordà, 0,33; 8.
- 58. Arxiu, 0,33, 7/8.

45

46

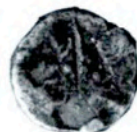
47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

- 59. Arxiu, 0,33; 6,5/9.
- 60. Empordà, 0,31; 8.
- 61. MAN 3, 0,27; 6,1.
- 62. Arxiu, 0,27; 7.
- 63. IVDJ, 0,25; 7.
- 64. IVDJ, 0,22; 6,5/7.
- 65. Arxiu, 0,17; 7.
- [] 66. Arxiu, 0,17; 7.
- [] 67. Arxiu, 0,17; 7/7,5.
- 68. Arxiu, 0,13; 5,5/6.
- 69. Empordà, 0,12; 6,5.
- 70. Arxiu, 0,12; 6,5.
- 71. Arxiu, 0,10; 6
- 72. Arxiu, 0,09; 6.
- 73. Arxiu, 0,09; 5/5,5.
- [] 74. Empordà, 0,08; 5.
- [] 75. Arxiu, 0,05; 5.
- 76. Empordà, 0,075; 5/5,5.
- 77. Arxiu, 0,06; 5.
- 78. Arxiu, 0,06; 5.
- 79. Arxiu, 0,06; 5

- 2.2 Anv/ Cap de be de traç globular, a la dreta.
 Rev/ Creu puntejada en zona rebaixada, amb un cercle al centre.
 80. Arxiu, 0,11; 6,50.

BIBLIOGRAFIA

Amorós;	J. AMORÓS, <i>Les monedes emporitanes anteriors a les dracmes</i> , Gabinet Numismàtic de Catalunya, núm. 3, Barcelona, 1934.
Furtwängler;	A. FURTWÄGLER, <i>Monnaies grecques en Gaule. Le trésor d'Auriol et le monnayage de Massalia 525/526-460 av. J.C.</i> , Typos III, Friburg, 1978.
Mora Mas;	F.J. MORA MAS, «El coeficiente entre el número de ejemplares y el número de cuños: alcance de su contenido de información estadística», <i>Simposi Numismàtic de Barcelona</i> , vol. I, Barcelona, 1979, 509-525.
Villaronga 1993;	L.VILLARONGA, <i>Tresors monetaris de la Península Ibèrica anteriors a August: repertori i anàlisi</i> , Barcelona, 1993.

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

- Villaronga 1994, 1; L.VILLARONGA, *Corpus Nummum Hispaniae ante Augusti aetatem*, Madrid, 1994.
- Villaronga 1994, 2; L. VILLARONGA, Tipus massaliotes a les monedes fraccionàries trobades a Catalunya, *Acta Numismàtica*, 24, 1994.

Il·lustració. Les monedas van al doble de grandària.

75

76

77

78

79

80

A

B

El tesoro de Jalance

MANUEL GOZALBES
CARLOS ESCRIVÁ*

A finales de 1994, nuestro interés por documentar hallazgos numismáticos todavía inéditos, nos llevó a recorrer la zona del valle de Cofrentes, y como resultado de ello tuvimos conocimiento de la aparición hace algunos años de un tesoro de denarios republicanos en el término municipal de Jalance, perteneciente a la provincia de Valencia (Mapa 1)¹. El descubrimiento de dicho tesoro tuvo lugar hacia el año 1972, en el paraje conocido como el Campichuelo de Canales, cuando al desfondar la tierra junto a un almendro, la reja tropezó con una placa metálica rectangular de unos 15 centímetros, junto a la que salieron a la superficie unas 56-57 monedas cubiertas de tierra. Dos pastores que estaban

* Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València.

1. Agradecemos aquí la colaboración del personal del ayuntamiento de Jalance que nos puso sobre la pista del tesoro y la de D. José Bonmatí Llorens y Elena Collado por su ayuda para la realización del trabajo.

Después de haber examinado personalmente las monedas, hemos averiguado que existe una primera mención del mismo en una publicación del Servicio de Investigación Prehistórica de la Diputación Provincial de Valencia (Fletcher, D., *Las labores del S.I.P. y su Museo en el pasado año 1981*, 1982, p.104); se trata de una noticia muy breve, que de forma aproximada indica el lugar donde se efectuó el hallazgo así como su posible cronología. Las seis monedas que se mencionan en dicha publicación corresponden a los números 1, 2, 5, 6, 10, y 14 de nuestro catálogo.

Cabe señalar también que recientemente ha sido publicado un libro sobre la historia del lugar, donde aparece un breve comentario sobre el tesoro, así como las fotografías de algunas de las piezas (Poveda, J. V.; *Historia de Jalance*, Jalance 1995, pp. 20-23). En este trabajo se menciona el hallazgo como 'El Tesorillo de Denarios del Campichuelo'.

presentes en el lugar pudieron comprobar al instante que se trataba de monedas de plata, tras eliminar con los dedos la tierra que las cubría. El carácter del hallazgo, hizo que dichos pastores, recogiesen en aquel momento todas las piezas que estaban a la vista. En posteriores visitas al lugar, estos hombres siguieron recogiendo algunas monedas que aparecían dispersas por la superficie del campo, en una cantidad que es difícilmente precisable, pero sin duda bastante inferior a la inicial. Otros vecinos del pueblo, encontraron algunos ejemplares más, que en ocasiones procedían ya de lugares bastante alejados, como consecuencia de los trabajos de labor realizados habitualmente en dicho campo.

El tiempo transcurrido desde la aparición del tesoro, unido al escaso interés por las monedas que mostraron algunos de los vecinos que las habían encontrado, supuso la dispersión de la práctica totalidad del conjunto a través de regalos y de la venta de piezas, con lo que actualmente resulta imposible la reconstrucción del lote original. A pesar de nuestra encuesta intensiva, no ha sido posible establecer con precisión la cantidad total de piezas recogidas por los vecinos, aunque pensamos que un centenar de ejemplares es la cifra más aproximada².

Nuestras indagaciones para intentar localizar las piezas que componían inicialmente el tesoro, nos han conducido tan sólo hasta una pequeña cantidad de monedas. Únicamente hemos logrado encontrar y tener acceso a quince denarios republicanos (uno de ellos fragmentado), y a algunos de los trozos de plata que fueron recogidos junto con las monedas. El resto de piezas del lote original se dispersaron hace ya mucho tiempo, y hoy día resulta imposible conocer su paradero.

CATALOGO

MONEDAS:

Denarios republicanos.

Ceca incierta. Posterior al 211 a.C.:

1. RRC 46/1. 2.35 g. 12h.
2. RRC 46/1. 2.74 g. 5h.

Roma. Posterior al 211 a.C.:

3. RRC 53/2. 2.86 g. 6h.
4. RRC 53/2. 3.22 g. 4h.
5. RRC 53/2. 1.94 g. 10h.

2 El recuerdo de algunos vecinos muchas veces era demasiado vago, tanto en lo referido al año del hallazgo como a la cantidad de piezas aparecidas, por lo que hemos tenido que establecer el total de piezas en base a informaciones que en ocasiones eran contradictorias.

1

2

3

4

5

6

7

10

11

12

13

14

15

A

B

C

D

E

F

G

6. *RRC* 53/2. 2.75 g. 11h.

7. *RRC* 53/2. 2.75 g. 4h

Roma. 207 a.C.:

8. *RRC* 57/2. Peso y posición cuños desconocida.

9. *RRC* 58/2. Peso y posición cuños desconocida.

¿Etruria?. 209-208 a.C.:

10. *RRC* 107/1b. 2.96 g. 6h.

Roma. 206-195 a.C.:

11. *RRC* 121/2. 2.55 g. 1h.

Ceca incierta. 206-200 a.C.:

12. *RRC* 129/1. 3.63 g. 7h.

Roma. 194-190 a.C.:

13. *RRC* 137/1. 2.54 g. 9h.

Ceca incierta. 199-170 a.C.:

14. *RRC* 169/1. 3.65 g. 10h.

Fragmento de denario:

15. 0.73 g

FRAGMENTOS DE PLATA:

A. 5.70 g

B. 1.91 g

C. 1.87 g

D. 1.74 g

E. 1.37 g

F. 1.13 g

G. Peso desconocido.

Todas las monedas catalogadas son denarios, con una cronología situada entre finales del siglo III a.C. y principios del siglo II a.C., lo que aparentemente parece estar mostrando un conjunto bastante homogéneo. Sin embargo, nuestras conversaciones con los vecinos de Jalance nos han proporcionado algunas pistas sobre la que pudo haber sido la composición inicial del tesoro, que posiblemente incluía en origen una mayor variedad de piezas. Diversas personas coinciden al

afirmar que en el lote original existían también monedas de plata que en el anverso “tenían dos caras” y en el reverso “unos caballos tirando de un carro con una persona”. Esto nos permite afirmar con casi total seguridad que el tesoro incluía también *quadrigati*, y por las noticias que tenemos, pudo contener un buen número de ellos³. Hay otras monedas que también debieron estar incluidas en el tesoro, y de las que actualmente resulta imposible precisar su tipo; un vecino recordaba unas piezas que le habían llamado la atención porque eran de plata y de muy pequeño tamaño, pero no supo decirnos los tipos que se representaban en ellas⁴. Asimismo, una persona que había tenido varias monedas del tesoro, nos explicó que por sus manos habían pasado “las de los jinetes” y “las del carro”, que recordaba perfectamente, y que durante algún tiempo se había guardado una diferente al resto, también de plata, pero en la que el motivo representado en uno de sus lados era un barco, razón que le había hecho considerarla más atractiva. En este caso podemos pensar que quizás era un shekel hispano-cartaginés⁵, sin embargo el carácter poco preciso de la noticia nos impide afirmarlo con las suficientes garantías.

Otra de las características del tesoro es la presencia en el mismo de pequeños fragmentos de plata, de los que también desconocemos cuál pudo ser su proporción dentro del conjunto original, aunque parece que no debieron ser muy abundantes. Entre los trozos que hemos podido examinar se incluye un fragmento de una pieza torneada, que de todos los estudiados es el que muestra un peso más elevado (5,70 g). El resto de fragmentos (seis), de características muy diversas, muestran unos pesos bastante homogéneos de algo más de un gramo, destacando entre ellos el fragmento de una pequeña pieza con decoración incisa. Nos encontramos aquí, ante una de las características habituales en los tesoros de esta época, en los que es frecuente atesorar junto a las monedas, plata sin acuñar o en forma de joyas, aunque en nuestro caso se trata de una cantidad muy pequeña de fragmentos y ninguno de ellos es especialmente significativo.

3 Para la clasificación de los denarios se sigue la obra de M. H. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge 1974 (RRC).

4 Según supimos, de entre las monedas del hallazgo, los *quadrigati* fueron más apreciados, porque se consideraban más atractivos que los denarios con los Dioscuros, por lo que se dispersaron con mayor rapidez. Esta circunstancia puede haber influido en el hecho de que tan sólo hayamos logrado localizar denarios.

5 Aunque en este caso se trate de una especulación sin fundamentos sólidos, podría tratarse de piezas similares a las incluidas en los tesoros de Villarrubia de los Ojos (García Garrido, M., «El hallazgo de Villarrubia de los Ojos», *Acta Numismática* 20, 1990, pp. 37-78), Valeria (Almagro Basch, M.; Almagro Gorbea, M., «El tesorillo de Valeria», *Numisma* 71, 1964, pp. 25-42) y Plana de Utiel (Ripollés Alegre, P.P., «El tesoro de la Plana de Utiel (Valencia)», *Acta Numismática* X, 1980, pp. 13-27).

A pesar de conocer tan sólo una parte del tesoro, parece posible deducir algunas cuestiones importantes relativas a la formación y composición del mismo. En primer lugar, se plantea el problema de establecer su cronología; en este aspecto las escasas piezas a las que hemos tenido acceso, que son en su totalidad denarios republicanos, no permiten una total fiabilidad, pero sí ayudan a proponer unos márgenes aceptables, siempre teniendo en cuenta que en el lote original éstos pudieron ser más amplios. Los denarios estudiados tienen unas fechas de emisión situadas entre el 211 a.C. y las primeras décadas del siglo II a.C. La encuesta realizada a los vecinos nos permite afirmar que el conjunto inicial incluía también quadrigati ; aunque no podemos precisar su tipo, su presencia es un dato importante, que sirve para comprender las características originales del tesoro, ya que se trataría de piezas más antiguas que los denarios que hemos podido estudiar. El *terminus post quem* tampoco es posible establecerlo con exactitud, en base a los escasos ejemplares a los que hemos tenido acceso; entre los denarios con símbolo que hemos podido estudiar, los más recientes son un ejemplar de la emisión RRC 137/1 (194-190 a.C.), y otro RRC 169/1 (199-170 a.C.). Dado que el porcentaje de piezas conocidas es escaso en relación con lo que debió ser el conjunto originario, se puede proponer como momento de ocultación del tesoro, una fecha en torno al c. 185-180 a.C., aunque lo fragmentario de nuestra información sólo nos permite plantearlo como una posibilidad.

En principio parece existir un vacío importante de ocultaciones fechables entre la Segunda Guerra Púnica y mediados del siglo II a.C tal y como ha señalado Crawford⁶. Por ello, con esta cronología de principios del siglo II a.C., nos encontramos ante un tesoro de notable interés, ya que son muy escasos los conjuntos que conocemos ocultados en la Península Ibérica con una datación similar. Algunos autores son partidarios de rebajar las fechas de una parte de los tesoros que tradicionalmente se han considerado como ocultaciones de la Segunda Guerra Púnica, con lo que la cronología de éstos se aproximaría a la de Jalance. Aún considerando esta posibilidad, lo cierto es que los últimos denarios del tesoro de Jalance, del que recordemos tan sólo tenemos un conocimiento parcial, pertenecen a emisiones más recientes que las que cierran los tesoros de Plana de Utiel, Coll de Moro, Ebre-Segre, Tivisa, Valeria, Driebes y Les Ansies⁷ para los que García-Bellido propone unas fechas de ocultación en torno al

6. Villaronga, L., *Corpus Nummun Ante Augusti Aetatem*, Madrid 1994, p. 64, nº 5.

7. De hecho, es seguro que buena parte de los intercambios se efectuó mediante plata en bruto. Sobre tesoros de este tipo de «hacksilver», véase Raddatz, K., *Die Schatzfunde der Iberischen Halbinsel*, Berlín 1969. Es interesante observar como en el tesoro de Driebes, Raddatz, K., *op. cit.*, lám. 8-18, encontramos, aunque en un número muy superior, el mismo tipo de fragmentos de plata que aparecen en el tesoro de Jalance.

195-185 a.C.⁸, lo que nos hace pensar que el de Jalance debe tener una cronología algo posterior.

Un tesoro que muestra algunas similitudes con el de Jalance es el de Cuenca⁹, ya que contiene denarios republicanos más tardíos que el resto de tesoros de la Segunda Guerra Púnica, aunque hay que tener en cuenta algunas peculiaridades del mismo; por una parte, incluye como piezas recientes algunas tetradracmas alejandrinas que cerrarían el tesoro en el 193-192 a.C.¹⁰, lo que supone que su cronología se establece en base a moneda griega, y no a la romana que es la más abundante en el mismo. Por otra parte, el denario más reciente es la emisión *RRC* 171 con símbolo *D*, con unas fechas de emisión que todavía no se han podido precisar (199-170 a.C.), mostrando en este aspecto la misma problemática que la pieza *RRC* 169/1 con símbolo *G* de nuestro tesoro, que a su vez también es la más reciente de las estudiadas aquí, y para la que Crawford propone la misma cronología. Villaronga ya señaló la dificultad de encajar la amplia datación de este denario con el resto de los incluidos en el tesoro de Cuenca, ya que su cronología se alejaba bastante de la de todos los demás; de no haber sido por la presencia de las tetradracmas alejandrinas del 193/192 a.C., él habría sido partidario de elevar las fechas de ésta emisión republicana, que finalmente no parece ser utilizada en la valoración global del conjunto debido a la incertidumbre que la rodea. En cualquier caso, parece oportuno situar su emisión en la década de los noventa o a lo sumo a principios de la de los ochenta. En el caso de Jalance, las circunstancias que rodean su estudio no permiten la comprensión global del conjunto, por lo que resulta difícil utilizarlo como punto de referencia para precisar más la cronología de esta problemática emisión *RRC* 169/1. No obstante, a partir de las piezas estudiadas, pensamos que es muy posible eliminar la década de los setenta como momento de emisión, ya que parece que estos años se alejan demasiado de la cronología del resto de las piezas conocidas del tesoro, con lo que nos encontraríamos ante unas implicaciones cronológicas similares a las planteadas en el tesoro de Cuenca, situando en este caso la emisión *RRC* 169/1 entre la década de los noventa y la de los ochenta.

8. Crawford, M., *Coinage and money under the Roman Republic*, London 1985, pp. 90-94.

9. Una aproximación a las tesorizaciones del período se encuentra en Villaronga, L., *Tesoros Monetarios de la Península Ibérica*, Barcelona 1993, y en Blázquez, C., «Tesorillos de moneda republicana en la península ibérica. Addenda a Roman Republican Coin Hoards», *Acta Numismática* 17-18, 1987-1988, pp. 105-142.

10. Villaronga, L., *op. cit.* nota 9, pp. 21-36, donde reúne en un sólo grupo las ocultaciones fechadas desde la Segunda Guerra Púnica hasta el 195 a.C. Ver también, García-Bellido, M.P., *El tesoro de Mogente y su entorno monetar*, Valencia 1990, pp. 110-111.

Aunque también se conocen algunos tesoros de bronce de la primera mitad del siglo II a.C., el hecho de que se trate de piezas de un metal diferente, les otorga otro carácter, y por ello no es conveniente relacionarlos con el de Jalance. De mediados de este mismo siglo son también los tesoros de Verdolay¹¹ y Numancia¹²; aún tratándose en ambos casos de tesaurizaciones de plata, ninguno de los dos es paralelizable con el de Jalance, ya que se componen de victoriatos, moneda que circula en ámbitos diferentes al de los denarios, y además ambos parecen ser bastante más tardíos. Su interés radica en que son los primeros atesoramientos de plata de los que tenemos evidencia tras las ocultaciones de la Segunda Guerra Púnica o los años inmediatamente posteriores a ésta, años que son el marco de referencia de nuestro tesoro, lo que nos muestra un *hiatus* importante de ocultaciones entre estos dos momentos.

Hay una cuestión que merece la pena señalar aquí, ya que se aprecia en la práctica totalidad de las piezas estudiadas; se trata de su reducido peso en relación con el patrón metrológico bajo el que fueron acuñadas¹³. La media de los denarios que deberían seguir el patrón teórico de 4,5 g, es de 2,69 g (ocho ejemplares), mientras que los que corresponden a emisiones de 3,90 g tienen un promedio de 3,09 g (cuatro ejemplares). Se aprecia claramente que la diferencia es más significativa en el caso de las piezas más antiguas, que es a las que corresponde un patrón metrológico más elevado. Hemos considerado la posibilidad de que las piezas hubiesen sido limadas en la época por su propietario con la finalidad de obtener un beneficio adicional de las mismas, lo que habría provocado la consiguiente reducción de su módulo y el bajo peso que en ellas se aprecia. Sin embargo, una detallada observación de las piezas no corrobora esta hipótesis en su totalidad. Si bien alguna de las monedas se encuentra limada en todo su perímetro, y otras lo están al menos parcialmente, la mayoría de ellas no muestran señales de haber sufrido esta manipulación, mostrando sus contornos perfectamente lisos. Así pues, parece problemático encontrar una explicación satisfactoria para esta circunstancia que parece ser una de las características más significativas de este atesoramiento. Aquí debemos lamentar de nuevo el hecho de no haber podido acceder más que a una pequeña parte del tesoro, lo que no permite llegar a conclusiones definitivas sobre las características del mismo. Villaronga ya observó anomalías metrológicas en tesoros de fines del siglo III a.C. o inicios del siglo II a.C. como el de Tivisa, donde los denarios y otras monedas mostraban un peso inferior al del patrón teórico bajo el que fueron

11. Blázquez, C., *op. cit.*, nota 9, pp. 107-115.

12. García Bellido, *op. cit.*, nota 10, p. 110.

13. Villaronga, L., «Tesor de la segona guerra púnica de la provincia de 'Cuenca'», *Quaderni Ticinesi XIII*, 1984, pp. 127-137.

acuñadas¹⁴. En el tesoro de Tivisa los denarios ofrecían un peso medio de 4.01 g., bajo en relación con el teórico de 4.5 g., pero sin duda no tan reducido como el que muestran los denarios del tesoro de Jalance, donde los denarios que siguen éste patrón tienen un peso medio de 2.69 g. Esta metrología irregular no se observa por ejemplo en el tesoro de Cuenca, por lo que de momento parece oportuno considerarla como un hecho aislado, aún aceptando la existencia de algunas anomalías de menor envergadura en tesoros de esta época.

Ya que conocemos el lugar de aparición del tesoro y de forma aproximada su contenido, nos encontramos ante el problema de establecer su posible vinculación con algún momento histórico concreto. En primer lugar debemos señalar que la zona del valle de Cofrentes-Ayora es muy poco conocida desde el punto de vista arqueológico, por lo que resulta difícil identificar los asentamientos existentes, y sobre todo su posible relación con las fechas que estamos manejando. A pesar de ello, pensamos que en relación con el tesoro existe un factor geográfico que puede tener alguna trascendencia. El lugar de aparición del conjunto está situado junto al río Júcar, y ello puede ser una circunstancia interesante si consideramos la utilización de dicho cauce como una vía de comunicación natural en época ibérica y romana. Si bien no conocemos las características generales de la zona a comienzos del siglo II a.C., sí que podemos señalar las interpretaciones que se han propuesto para dos yacimientos ibéricos importantes que están situados relativamente próximos al lugar de aparición del tesoro; se trata de los yacimientos de Castellar de Meca (Ayora, Valencia) y El Amarejo (Bonete, Albacete)¹⁵. Para el primero de ellos, según Broncano es difícil fijar la fecha de su conquista por Roma, pero podría situarse en un momento próximo a finales del siglo III a.C., o principios del siglo II a.C.; después parece que el lugar continuó habitado, al menos por una guarnición romana, ya que posiblemente la pacificación no habría sido definitiva¹⁶. Para El Amarejo, la cronología propuesta como momento final es la misma que para Meca, situándose con cierta flexibilidad en el tránsito de los siglos III-II a.C.¹⁷. Así, disponemos de unas cronologías poco precisas, tanto para los yacimientos como para el tesoro, lo que hace demasiado arriesgado buscar una relación entre ellos. Si esta existiese, sería tentador vincularlos con las campañas de Catón del

14. Villaronga, L., *op. cit.* nota 13, p. 137.

15 Villaronga, L., *op. cit.* nota 13, p. 135 y 137.

16 Lechuga, M., «El tesorillo de victoriatos de Sta. Catalina del Monte (Verdolay, Murcia)», *Acta Numismática* 14, 1984, pp. 91-122; Lechuga, M. *Tesorillos de moneda romano-republicana de la región de Murcia*, Murcia 1986, pp. 51-70; Blázquez, C., *op. cit.* nota 9, nº 13.

17 Crawford, M.H., *Roman Republican Coin Hoards*, London, 1969, no. 118; Blázquez, C., *op. cit.* nota 9, nº 15.

195 a.C.¹⁸, que tradicionalmente se han considerado como un momento clave para la pacificación de determinadas zonas de la Citerior, sin embargo la cronología del tesoro es posterior a estas campañas, y la de los yacimientos dista mucho de estar aclarada. De momento parece más recomendable considerar el tesoro como algo puntual, quizá no relacionado con acontecimientos bélicos, ya que no tenemos noticia de otros atesoramientos de características similares. Su pérdida podría haber sido casual, o a lo sumo ser un reflejo de la situación a comienzos del siglo II a.C., momento en el que se producirían agitaciones puntuales relacionables más que con campañas militares de envergadura, con una inestabilidad que sólo se eliminaría de manera definitiva en momentos posteriores. Por otra parte, buscar a través de las fuentes clásicas, fundamentalmente Livio, la relación de alguna de las campañas de principios del s. II a.C. con el tesoro de Jalance, no parece un camino que muestre las suficientes garantías de fiabilidad, ya que la precisión geográfica de los textos es mínima para la zona que estamos estudiando, hecho que se une al ya señalado de nuestro conocimiento parcial del tesoro, y por tanto de su cronología.

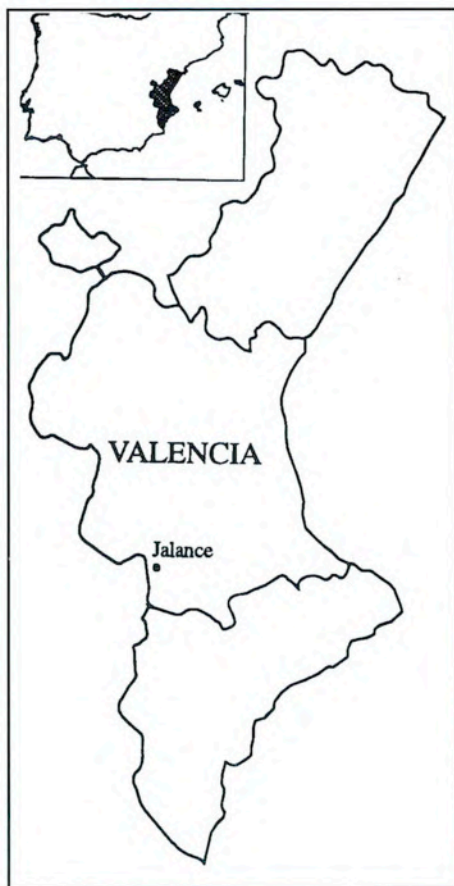
Una cuestión interesante es la referida al lugar de formación del tesoro; los datos parecen indicar que si no todo, al menos una parte del mismo se formó en la Península Ibérica, ya que la posible presencia en el tesoro de pequeñas piezas de plata y de moneda hispano-cartaginesa con la representación de un barco apuntan en este sentido¹⁹. Si el tesoro se formó aquí, podemos comprobar como la moneda romana se incorpora al mismo con una cierta continuidad; el conjunto inicial de *quadrigati* se completará con denarios anónimos y otros con símbolo que lo alimentarán hasta las primeras décadas del siglo II a.C. Esta situación parece interesante, ya que el tesoro de Jalance, es quizá el que mejor muestra la llegada de denarios republicanos a la Península Ibérica en los años posteriores a la Segunda Guerra Púnica. El hecho de que esta circunstancia se compruebe con cierta claridad tan sólo en un tesoro, no permite llegar a ningún tipo de conclusión sobre el volumen de este aprovisionamiento, ni sobre sus posibles causas, pero al menos muestra que los denarios republicanos antiguos llegan en alguna medida a la Península Ibérica a principios del s. II a.C., cuestión que hasta hace poco no contaba con ninguna evidencia en lo referido a tesoros²⁰. Hay que

18. Para Verdolay, Lechuga, *op. cit.* nota 16, p. 106 señala una fecha de finales del S. II a.C. En el caso de Numancia parece tratarse de una ocultación del campamento del 153 a.C. o del 137 a.C. (Crawford, M. H., *op. cit.* nota 17, p. 74)

19. Sobre la metrología del denario romano véase, Crawford, M. H., *op. cit.* nota 3, pp. 594-595.

20. Villaronga, L., «Anomalías metrológicas de las monedas romanas procedentes de tesoros Hispánicos de finales del siglo III a.C.», *Actes du 9 Congrès International de Numismatique*, Louvain-la-Neuve, 1982, pp. 253-259.

señalar también, que los escasos hallazgos esporádicos de moneda romano-republicana acuñada en estas fechas, apuntan en la misma dirección²¹. Sólo futuros hallazgos podrán confirmar la idea que se deduce del tesoro de Jalance; la de pensar que los denarios republicanos sí que llegaron en alguna medida a la Península Ibérica tras la Segunda Guerra Púnica, pero que no lo hicieron en grandes cantidades, sobre todo en comparación con otros períodos en los que las circunstancias para su llegada pudieron ser más favorables²².

Mapa 1. Situación de Jalance

21 Castellar de Meca se encuentra a unos 25 km. de Jalance y El Amarejo a unos 40 km. Aunque éste último se encuentre a una distancia notable, lo incluimos aquí por la inexistencia de estudios sobre otros yacimientos de la zona, así como por su importancia como asentamiento, y porque parece tener una cronología similar a la de Meca (del que dista tan sólo 15 km.) lo que estaría mostrando unas características homogéneas en este territorio.

22 Broncano, S., «El Castellar de Meca, Ayora (Valencia)», *EAE* 147, 1986, p.141.

Iconographic parallels between the local coinages of central Italy and Baetica in the first century BC

CLIVE STANNARD

1 THE LIRI ASSEMBLAGE

The purpose of this note is to draw attention to a number of unequivocal iconographic parallels between certain unpublished coinages of the first century BC from central Italy and the so-called '*plomos monetiformes*' of Baetica, southern Spain.¹ It is a report on work in progress, and its purpose is to request Spanish numismatists to bring further specimens and related issues that they may know of to my attention.²

In publishing these central Italian pieces, I have drawn upon material that I gathered over the last ten years, for systematic publication in due course. I became aware of the existence and importance of the material, while studying 'foreign'—that is, non-Roman—coins reported to have come from the River Liri or Garigliano, at the Roman colony of Minturnae, published, in trade or in private collections. I have recorded a few thousand such pieces. Within this material, a few hundred unattributed or misattributed pieces stood out; many

1 The major published source is Antón Casariego, Gonzalo Cores y Francisco Pliego, *Catálogo de Plomos Monetiformes de la Hispania Antigua* (Madrid, 1987) = *Plomos*.

2 Preferably in the form of plaster casts, and, failing that, photographs, c/o *Acta Numismàtica*, Escola Pia, 85, 08201 Sabadell (Barcelona).

could be grouped together, by style, fabric,³ type and legend. These I presume to be local issues, and describe as the 'central Italian' assemblage.⁴ With a growing understanding of this material, I investigated the unattributed material in a number of museums, and identified a variety of further issues and many more specimens.⁵

Various overstrikes date the bulk of the assemblage to the 90s BC, or later. It includes both bronze and lead pieces, the latter—as in the case of the Baetican *plomos monetiformes*—struck rather than cast. Like the *plomos*, the Liri lead frequently has uncial values, which raises the most important question of whether they were used as a medium of exchange, and, if so, who issued them, and why. Some of the pieces are clearly unofficial, most obviously the rough copies of Republican *quadrantes* that are frequent in the Liri material.⁶ The bulk of the assemblage, however, is not merely imitative: issuers are often identified;

3 In particular, many of the bronze issues share a dumpy, triangular fabric. Another characteristic of both lead and bronze is the very frequent use of wreathed borders.

4 For published material, see three articles in the *Numismatic Chronicle* (Bruce W. Frier and Anthony Parker, 'Roman coins from the River Liri', *NC* 7 10 (1970), pp. 89-109; W.E. Metcalf, 'Roman coins from the River Liri. II', *NC* 7 14 (1974), pp. 42-52; and W.E. Liane Houghtalin, 'Roman coins from the River Liri. III', *NC* 145 (1985), pp. 67-81). The same coins are covered in S. Dominic Ruegg, *Underwater investigations at Roman Minturnae, Liris-Garigliano River* (Partille, Sweden, 1995), pp. 61-73; lead material is described in chapter IX, pp. 148-152. See also R. Martini, *Monetazione bronzea romana tardo-repubblicana. I* (Milan, 1988), p. 96-7, on the material from the river Liri in commerce. Brother Dominic also kindly provided me with hand-lists of the coins catalogued in *Liri I* and *II*.

5 In recording material for my study, I impose an 'accession number' on each piece, which uniquely identifies it. An accession number is composed of two elements: a whole number, signifying the block of coins in which the piece was recorded, and a decimal number in three places, signifying the individual piece within that block. I shall cite specimens by accession number in this paper, so that they may be identified when my study is published. Coins with the accession block number, **0**, have no geographic provenance (and are mainly from public collections); **7** indicates Baetican issues mentioned in *Plomos* of which I have not recorded an actual specimen; **31** is Señor J.R. Cayón's important collection of Baetican lead; **33** is material shown me by Señor F. Pliego in Seville; other numbers usually indicate a Liri provenance. I thank Señor Cayón and Señor Pliego for their assistance.

6 Michael H. Crawford, 'Unofficial imitations and small change under the Roman Republic', *AJN* 29 (1982), pp. 139-163, has published almost a corpus of these unprepossessing objects. 'I suspect the phenomenon is essentially of the first three-quarters of the first century [BC] ... I suspect that the imitations of small denominations [were] evoked by the need for small change'. He suggests that such imitations circulated in 'Italy and the Romanised provinces of Narbonensis and what later became Tarraconensis', and points out that 'the imitation of Republican bronzes is not for the most part a Roman phenomenon'. I would rather

groups of issues are sometimes co-ordinated by denomination in a way that does not smack of random copying; and there is a distinct and characteristic range of types, not closely linked to the Republican coinage, which it is the purpose of this paper to describe, when they are shared with the Baetican issues. On the other hand, other factors suggest that many of the issues are not regular state coinages: many are anepigraphic; none have legends explicitly identifying a place of issue; and the types of many seem 'anecdotal' (a common characteristic is full length figures on both faces)⁷. My working hypothesis is that a range of issuers and reasons for issue must be assumed. Some may be civic or emergency issues from the time of the social wars down to the civil wars; others may be issued by trading groups as local or 'company' coinage; and some may be struck by individuals for motives ranging from public service to fraud, in the context of a general lack of small change in the late Republic.⁸

attribute the bulk of the material to central Italy, while recognising that various groups of imitations—which do not concern me here—originated elsewhere, such as the Andalusian *semis* imitations discussed by Leandre Villaronga, 'Imitaciones de moneda romana republicana de bronce en la Península', *Gaceta Numismática* 79 (1985), pp. 33-40. One horde of these imitations, associated with coins of Carteia ending c. 70 BC, is published in Francisca Chavez, 'Hallazgo de un conjunto monetario a orillas del Guadalete (Cádiz)', in *Studia Paleohispanica et Indogermanica: J. Untermann ab amicis hispanicis oblata*, *Aurea Saecula* 10 (1993), pp. 117-129.

7 Issues often have what look like two 'reverse' types. However, the various couplings of dies across issues makes it clear that they were interchangeable; there is no way of telling which was set in the pile and which in the trussel; so that 'obverse' and 'reverse' have little meaning. I showed such die mobility in 'Two-headed and two-tailed *denarii* in the Roman Republic', *NC* 147 (1987), pp. 160-3, and 'Two-headed and two-tailed *denarii* again', *Annotazioni Numismatiche* 1, 17 (March 1995), pp. 361-3.

8 The much larger numbers of foreign coins associated with the local material may also have been pressed into service to supply small change. A phenomenon of note is the frequent over-striking of foreign coins with imitative Republican types: I have recorded overstrikes of Cos (*SNG Dan* 677-82), the Volcae Arecomici (BMC Celtic Coins, III, 215-229), and Cyrenaica (*SNG Dan*, given to the Ptolemies, Cyprus, uncertain mints, 685-90; see fn. 23). I have also recorded overstrikes of central Italian issues by other central Italian issues, and Republican pieces overstruck with local types. (The last are difficult to explain as resulting from a lack of small change.) There are also various imitative pieces: Termessus, Pisidia (die-linked to imitative Republican *quadrantes*); Panormus, Sicily, with barbarous legends (*SNG Dan*, Panormus, 533-542 are examples); and, I suspect, Ebusus (as discussed below).

2 THE SPANISH MATERIAL

I shall not here describe the foreign material,⁹ except to note briefly the Spanish coins it includes. Spanish mints other than Ebusus¹⁰ account for 2.8 per cent of the foreign assemblage; Ebusus itself accounts for a further 5.7 per cent. This very high proportion of Ebusan coins in the Liri finds is particularly striking; Ebusus—with Marseille, Cyrenaica¹¹ and Naples—is amongst the commonest foreign mints, and I have no easy explanation for the phenomenon. The frequency with which Ebusan bronze is found in Italy has already been documented,¹² but the number of specimens in the Liri material shows the inadequacy of our understanding of this phenomenon.¹³ There are other unusual elements in the Ebusan material: a number of yet unpublished varieties are included; and more than half of the coins are of Campo's group XVIII, 71,¹⁴ which is far from common in Spain itself. I illustrate a characteristic specimen.¹⁵

9 Foreign material includes a very wide range of non-Roman mints, from the fourth century BC to about the time of Christ. Dominique Gerin at the Bibliothèque nationale in Paris is studying this material, while I am studying the local coinages, and we will publish jointly.

10 At least the following mints are present (references are to Leandre Villaronga, *Corpus Nummum Hispaniae ante Augusti Aetatem* (Madrid, 1994) = CNHAA, and Andrew Burnett, Michel Amandry and Pere Pau Ripollès, *Roman Provincial Coinage*, Volume 1 (London and Paris, 1992) = RPC; **Gadir**: CNHAA 40-41? (2 pieces); **Malaka**: CNHAA 21, CNHAA 4 (2 pieces); **Inciertas con escritura libio-fenice**: CNHAA 20; **Untikesken**: CNHAA 5 and 67-70; **Emporia**: as CNHAA ? (2 pieces); CNHAA 64? (2 pieces); **Kese**: unit CNHAA ?; CNHAA 86, quarter CNHAA ? CNHAA 48, sixth CNHAA ?; **Ilturo**: CNHAA 16; **Baitolo**: CNHAA 5; **Iltirkesken**: CNHAA 1; **Bolskan**: CNHAA 8; **Sekia**: CNHAA 3; **Kelse**: CNHAA 9? (2 pieces); **Bibilis**: CNHAA 1?; **Tanusia**: CNHAA 1; **Arse**: CNHAA 31-2; CNHAA 33?; **Ikalkusken**: CNHAA 6?; **Kastilo-Castulo**: as CNHAA ?, CNHAA 43; **Ilipense**: CNHAA 4; **Lastigi**: CNHAA 5; **Corduba**: cf. CNHAA 1-8 (2 pieces); **Cartagonova**: CNHAA 2; **Carteia**: CNHAA 71?; **Ilici**: RPC 192; **Imitaciones siglo I a.C.**: *semis* cf. CNHAA p. 427, 1-3.

11 Overwhelmingly *SNG Dan*, given to the Ptolemies, Cyprus, uncertain mints, 685-90; see fn. 23.

12 With published finds from, for example, Aeclanum (Mirabella Eclano), Cosa, Ortona (Foggia), the Paestum area, Roma, San Felicità (Rocca San Felice), the Salerno area, Pompeii, Sarno and Velia.

13 Attilio Stazio, 'Rapporti tra Pompei ed Ebusus nelle Baleari alla luce dei rinvenimenti monetali', *AIIN* 2 (1955), pp. 33-57, suggested a link to the wine trade from Campania to Spain, but it is difficult to see how this could scatter Ebusan small change the length of Italy.

14 Marta Campo, *Las monedas de Ebusus* (Barcelona, 1976).

1 Æ 15 ↖ 1.9 **5.003**

The particular crudeness of the design sets it apart from other Ebusan issues. A feature worth noticing is that, on most of these pieces, the god Bes raises his left, rather than his right hand: I suspect this is due to very mechanical copying, and to the engraver failing to cut the die in a mirror-image of his model. I am inclined to regard the issue as imitative, and probably struck in northern Campania.¹⁶ I date it, by association with the bulk of the local assemblage, to the 90s BC, or later. In support of such a date, I also illustrate a late anonymous *quadrans* struck over an Ebusan piece of Campo's group XVIII.¹⁷

2 Æ 15 ↙ 2.75 **16.010**

15 The information given when citing a piece, here and elsewhere, is: its sequential number, the metal, the diameter in mm., the die axes, the weight in grammes, and the accession number. PbS stands for struck lead.

16 In recent publications, Marta Campo has accepted this proposal: 'Recientemente C. Stannard nos hizo observar que una gran cantidad de los ejemplares procedentes de la Península Itálica, pertenecían a este tipo, además de ser frecuentes en los catálogos de subastas italianos. El tipo Grupo XVII-71 tiene unas características muy diferentes a los del resto de esta serie. La representación de Bes es extraordinariamente esquemática y junto al dios suele aparecer un signo parecido a una T, difícilmente asimilable a ninguna letra púnica ... Todo ello nos lleva también a reconsiderar el problema y en estar de acuerdo con la propuesta de C. Stannard sobre la posible acuñación en la Península Itálica, concretamente en la zona de Campania de estos ejemplares ... no hemos identificado ninguna moneda de este tipo hallado en la isla de Ibiza y en la Península Ibérica, sólo Empúries ha dado un ejemplar' ('Las monedas de Ebusus', in *Jornadas de arqueología fenico-púnica VII*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza 31, p. 156).

17 The overtype is probably Cr. 339/4c (anonymous) of c. 91 BC. Even dated to the first quarter of the first century BC, it remains difficult to explain the phenomenon, or link the issue to an event in the island's history. One such event may be Sertorius' invasion of Ebusus and its recapture, though it is difficult to see just how this can explain imitative bronze issues in Campania: 'L'any 82 a.C., Sertori, que des dels territoris hispànics s'havia enfrontat a la dictadura de Sila, desembarca a Eivissa i derrota la guarnició romana de l'illa, comendada per Anni. Però, poc després, Anni retorna amb una gran flota i cinq mil infants. Sertori li planteja una batalla naval, però una forta tempesta dispersa les seves naus i l'obliga a fugir, amb grans dificultats, amb els vaixells supervivents (Plutarc: *Sertori*, VII, 1; Anni Floro: *Bellum Sertorianum*, II, 10)' (Benjamí Costa i Jordi H. Fernández, 'YDSHM (Eivissa). Història d'un centre púnic emissor de moneda', in *La Moneda a l'Eivissa Púnica* (Palma de Majorca, 1994), p. 29.

3 COMMON TYPES

3.1 Man with a 'shovel' and askos

One of the commonest types, in both the central Italian and the Baetican material, is a male figure, usually in a short tunic, that sometimes fails to conceal a large, flaccid phallus. In other cases, he appears naked, and is often exaggeratedly ithyphallic. He most frequently carries a 'shovel' on his shoulder, and an *askos* in his hand, or the *askos* alone; the *askos* also appears as an independent type. Both lead and bronze issues are known, and there are sometimes strikes of the same issue in the two metals, at different weights.

3.1.1 The central Italian material

GROUP 1

Obv.: Man striding left, a sack over his shoulder, and his right hand raised; D·F·OR to left; border of dots.

Rev.: Man wearing tunic striding right, carrying an *askos* in his right hand; a 'shovel', on his shoulder; border of dots.

3 Æ 19 9 5.80 **0.497** Madrid (this coin)¹⁸

Obv.: Serpent-staff, club and *caduceus*; border of dots.

4 Æ 22 ← 5.48 **0.055** SNG Dan Romano-Sicilian 1064 (this coin)

Obv.: Victory right; border of dots.

The coin is overstruck. The obverse undertype is illegible. The reverse undertype is a crab; the claws can be seen at 6 o'clock, facing downwards.

5 Æ 15 ↓ 4.88 **0.056** SNG Dan Romano-Sicilian 1063 (this coin)

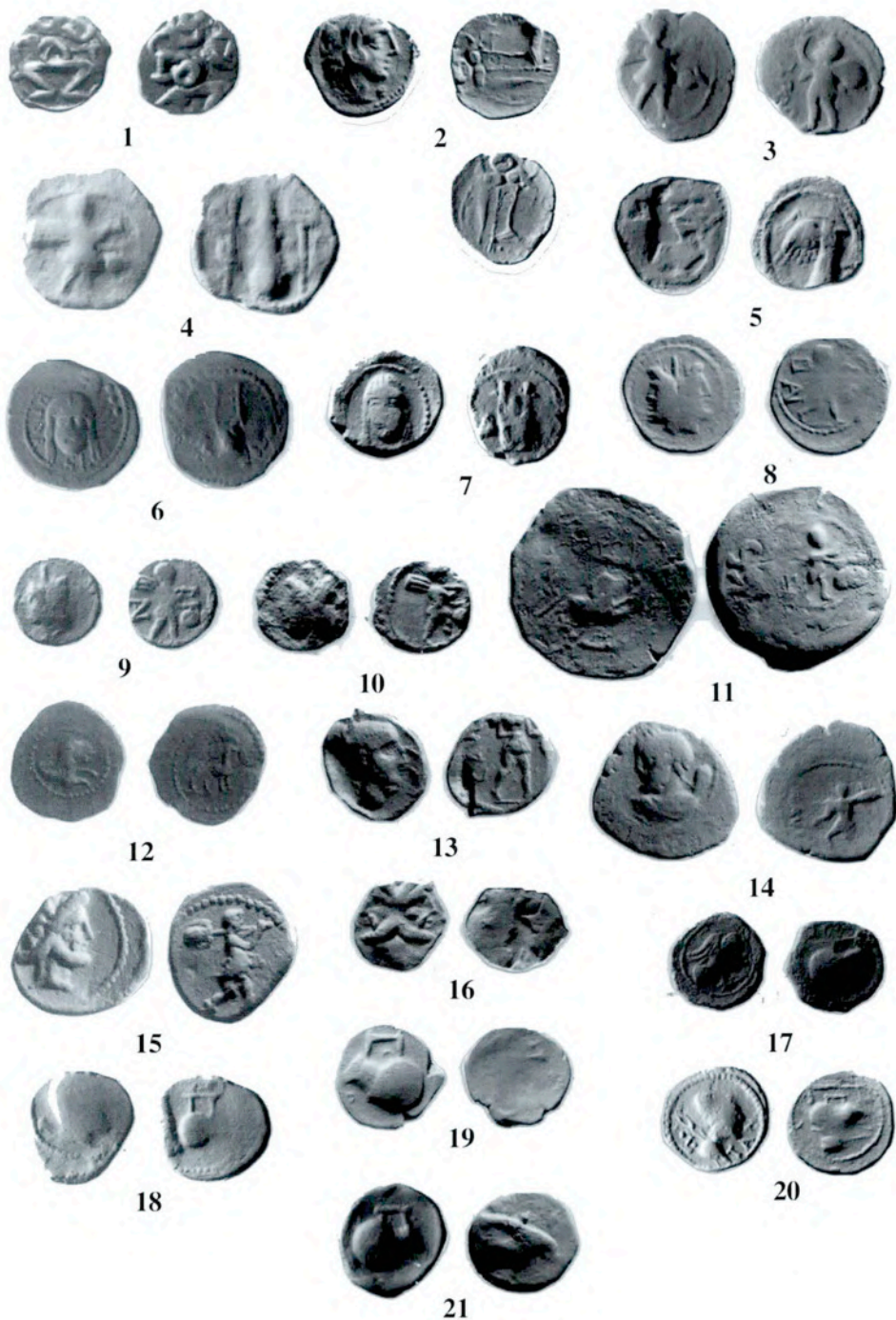
Obv.: Head of Apollo facing; D·F·ORCI to left and below; border of dots.

Rev.: Lyre; unclear symbol to left; border of dots.

Overstruck on a quadrans: the prow right and ⚓ can be seen at 2 o'clock on the reverse.

6 Æ 20 → 3.75 **0.475** ANS 44.100.57778 (this coin)

18 I illustrate a number of pieces from the Madrid cabinet as central Italian. Much of the Madrid collection is made up of coins acquired in Italy at the time of the Spanish dominance; I could find no evidence of Spanish provenance for these pieces.

<i>Obv.</i> : Same, but no legend.					
7	Æ	17	↖	2.95	0.265 Copenhagen uncertain
(this coin)					

Bahrfeldt attributed no. 3 to Sicily in Roman times, from the one specimen he knew, in Berlin.¹⁹ Nos. 4 and 5 were attributed to Sicily in *SNG Dan* because of their similarity to the material Bahrfeldt had published. The undertype of no. 6 provides a date, probably of the late second, or early first century BC.

GROUP 2

<i>Obv.</i> : Head of Janus; border of dots.					
<i>Rev.</i> : Man wearing a tunic striding right, carrying askos in right hand; 'shovel' on his shoulder; N to left; border of dots.					
8	Æ	17	5	2.51	0.146 Paris Z3151 (this coin)
= Bahr. 1904 87					
9	Æ	13	5	1.89	0.330 Berlin Löbbecke (this coin)
<i>Rev.</i> : Same, but no monogram.					
10	Æ	14	0	2.04	0.329 Berlin Dressel = Bahr.
1904 87 (pp. 434-5 and pl. V, 101) (this coin)					

The legend on no. 8, N, is one of the commonest in the central Italian assemblage. Various members of the Annia family use it as it is, or in a number of expanded forms.²⁰

No. 8 is struck on wider flans, and is heavier than nos. 9 and 10. I know of one piece like no. 8 struck on a *quadrans*, probably of the late second or early first century BC.²¹

¹⁹ M. Bahrfeldt, 'Die römisch-sicilischen Münzen aus der Zeit der Republik', *Revue suisse de numismatique* XII (1904); p. 435 and pl. 5, 103. Bahrfeldt attributed to Sicily a number of what I believe to be central Italian issues.

²⁰ I shall not here cite issues with types that do not relate to those of the Spanish material. Legends include N and L·N·NI (linked by type to L·CAE and STATITREBON), E·NN, Γ·NI and Γ·N; and NN/SEX. For some of these, see group 21, below.

21	Æ	18	↑	2.56	0.317	Berlin Löbbecke = Bahr. 1904 87,1 (this coin)
----	---	----	---	------	--------------	---

GROUP 3

as

after c. 91 BC

Obv.: Forepart of lion right.

Small dies on a large flan; the borders of dots are of 13 mm diameter. Struck over a Republican *semis*.

- 11 Æ 27 ↙ 10.42 **0.187** Paris Ailly 977 =
Rech. pl. LVIII, 9 = Bahr. 1904, p. 435, g (this coin).

quadrans?

Rev.: Ram standing right.

11 mm diameter border of dots. Overstruck on Cyrenaica.

- 12 Æ 17 ↘ 1.61 **15.003**

All other known specimens of no. 11 appear to be struck over Republican *asses* of the *Lex Papiria* standard introduced in c. 91 BC.²² I know three specimens of no. 12, all struck over Cyrenaica, on pieces probably acquired after 96 BC.²³

GROUP 4

Obv.: Beardless male head right.

Rev.: Man striding right, on an exergual line, carrying an *askos*;

C·AVE up behind; border of dots.

- 13 PbS 16 ↘ 2.46 **18.073**

Obv.: Bust of Hercules seen from behind, with head turned left, and a club on his right shoulder; border of dots.

Rev.: Man striding left with a 'shovel' on his shoulder; **C·AVE** to left.

- 14 Æ 21 ↙ 6.77 **0.499** Madrid (this coin)

The last two pieces are of interest because the same issuer strikes both lead and bronze—if the common legend, in fact, indicates a single issuer.²⁴

22 The fact of overstriking standard Republican coinage is important; the use of current coins as flans suggests that the products must have had at least the value of the pieces sacrificed.

23 *Obv.*: Head of Zeus-Amon right; *Rev.*: Head-dress of Isis: this particular issue is one of the commonest foreign coins with a Liri provenance, accounting for c. 2.7 per cent of the foreign assemblage. It is also frequently overstruck with central Italian types. 'These are the coins which the Romans would have found in circulation at the time of their acquisition of Cyrenaica [in 96 BC]. So abundant were they that they continued to circulate into Imperial times'; T.V. Buttrey, 'Crete and Cyrenaica', in A.M. Burnett and M.H. Crawford, eds., *The Coinage of the Roman World in the Late Republic* (Oxford, 1987), p. 165.

24 Lead and bronze usually differ stylistically, in that lead is usually struck in much higher relief than bronze. No. 14 is a typical example of the triangular flan that characterises many of the bronze issues.

GROUP 5

Obv.: Head of Janus; Æ to left; border of dots.

Rev.: Man in a short tunic, with large pendant phallus, advancing right, an *askos* in his left hand, a 'shovel' on his shoulder; border of dots.

15	PbS	21	←	7.35	30.009
16	Æ	14	✓	0.86	11.001

These are lead and bronze strikes from the same pair of dies, which were clearly prepared for the larger lead flans.²⁵

GROUP 6

Obv.: Eagle with wings spread, right;²⁶ border of dots.

Rev.: *Askos* right.

17	Æ	14	↑	1.18	0.231	Copenhagen uncertain (this coin)
----	---	----	---	------	--------------	-------------------------------------

Obv.: Head of Hercules right; club on shoulder; border of dots.

Rev.: Club, *askos* and, probably, a third object to the left, but not struck up; border of dots.

18	Æ	17	↓	4.34	0.254	Copenhagen uncertain (this coin)
----	---	----	---	------	--------------	-------------------------------------

Obv.: *Askos* left.

Rev.: Blank, or obliterated.

19	Æ	15		2.03	0.486	Madrid (this coin)
----	---	----	--	------	--------------	--------------------

Obv.: Head of Vulcan²⁷ wearing *pileus* right, tongs on shoulder; border of dots.

²⁵ There is a wide spread of weights among pieces in most lead issues, and probably little precision in the standards. For what is worth, a statistical analysis of lead and bronze pieces in group 5, and in another group not listed here (because it does not share types with the Baetican series), gives the following results.

	N	x	s
PbS	14	7.88g	2.77g
Æ	3	0.85g	0.15g

From these figures, one may conjecture the relative values of Æ:Pb at about 1:9 or 1:10.

²⁶ The eagle with its wings spread is itself used on a small group of pieces, which I do not list here, for lack of Spanish parallels.

²⁷ The head of Vulcan is itself a common type, which I consider in section 3.3.

22

23

24

- Rev.: Staff, *askos* and 'shovel' or rudder; border of dots.
 20 Æ 16 ↗ 1.72 **0.245** Copenhagen uncertain
 (this coin)

- Obv.: *Askos* right.
 Rev.: Unreadable.
 21 PbS 16 3.59 **28.006**

Nos. 17 to 21 are miscellaneous pieces, on which we have the *askos* without the man with the 'shovel'.

3.1.2 The Baetican material

GROUP 7

- Obv.: Naked man walking left, a 'shovel' inscribed P RUM over his left shoulder, holding out a bell in his right hand; P S on either side; all in a laurel-wreath tied below.
 Rev.: Naked man, half kneeling right, his left leg forwards, pouring liquid from an *askos*; a phallus decorated with fillets downwards to right; Q CO ILI Q around; LVSO in linear tablet in exergue; all in a laurel-wreath with berries, tied below.
 22 PbS 53 ↓ 123.39 **0.503** *Plomos* p. 26, 1;
 Carmen Alfaro Asins, Numismàtica y Medallística, fig. 31 = Madrid
 (this piece)
- Obv.: Same, but 'shovel' uninscribed, and border of dots, instead of a wreath.
 Rev.: Same, but no decorated phallus, and no tablet in exergue.
 23 PbS 52 113.0 **7.002** *Plomos* p. 26, no. 2
- Obv.: Same as no. 22.
 Rev.: Axe, with handle left.
 24 PbS 47 149.4 **7.003** *Plomos* p. 26, no. 3
- Obv.: Naked man, with large erect phallus, striding right, a 'shovel' on his left shoulder. NONI IO MINVS around; SJ between legs.
 Rev.:²⁸ AAT LAN in two lines; border of dots.
 25 PbS 51 ↘ **31.010** *Plomos* p. 27, no. 4;
 Cayón (this piece)
- Rev.: Pentagram; border of dots.
 26 PbS 45 **31.008** *Plomos* p. 27, no. 5;
 Cayón (this piece)

28 This reverse is also used on a piece with Obv.: Cock(?) left (*Plomos* p. 27, no. 6).

25

26

27

28

I know of the use of the pentagram on one central Italian piece. The pentagram is sufficiently ubiquitous for the parallel to be tenuous.

- Obv.*: Head of Selinus right; border of dots.
Rev.: Pentagram; unreadable legend around; border of dots.
27	PbS	14	3.23	23.066	

GROUP 8

- Obv.*: Bearded head of Vulcan wearing *pileus* right, tongs on shoulder; S before; all in wreath tied below.
Rev.: Naked man striding right, a 'shovel' on his shoulder; behind, a second, smaller figure striding right; T before; all in wreath tied below.
28	PbS	46	V	31.010	
- Plomos* p. 30, no. 17; Cayón (this piece)

*quadrans*²⁹

- Obv.*: Beardless head of Vulcan(?) wearing *pileus*(?) right.
Rev.: Naked man striding right, a 'shovel' over his left shoulder; ... above.
29	PbS	36	68.6	7.007	<i>Plomos</i> p. 31, no. 24

- Obv.*: Beardless head of Vulcan left.
Rev.: Same; no value-mark visible.
30	PbS	32	40.7	7.008	<i>Plomos</i> p. 31, no. 23

quadrans

- Obv.*: Head of Vulcan, wearing *pileus* right, tongs on shoulder; border of dots.
Rev.: Man with 'shovel' on his shoulder striding right; S to right; border of dots.
31	Æ	18	3.83	0.033	<i>CHNAA</i> p. 426;
Lindgren European Mints 625 (this coin). |
|----|---|----|------|--------------|--|

- Obv.*: Beardless male head right; naked(?) man striding right, a 'shovel' over his shoulder; L·HERENI·C before.
Rev.: Beardless male head right; ...ARCI·C around.
32	PbS	39-45	57.1-140.3	7.009	<i>Plomos</i> p. 32, no. 25

Obv.: Naked man striding right, a 'shovel' over his shoulder; ring, from which are suspended two strigils and an *aryballos* to right.³⁰

29 We may attempt another method of estimating the relative values of bronze and lead. If no. 29 is intended to stand for a semi-uncial bronze *quadrans* of c. 3.8g, then the Æ:Pb ratio is about 1:20; in the case of no. 30, the ratio is about 1:12.

30 I thank Señor Francisco de Paula Pérez Sindreu for showing me the piece. M. Paz García-Bellido analyses it in 'Nuevos Documentos sobre Minería y Agricultura Romanas en

29

31

33

30

32

34

- Rev.: **CELTE**; *askos*(?) below; wreath(?) above.
33 PbS 26 ✓ 8.69 **0.576** Colección Gago 138,
 Sevilla = *Plomos* p. 8 (Celti), no. 2 (this piece)

This is an important piece, because it links the man-with-a-‘shovel’ group to the strigils-and-*aryballos* group (which I describe in section 3.2). I do not know another piece in either the Baetican or central Italian assemblages that makes this link.

GROUP 9

- Obv.: Filleted bull’s head, facing.³¹
 Rev.: Naked man with large pendant phallus striding left, a ‘shovel’ over his shoulder; I T on either side; border of dots.
34 PbS 47-56 147.7-239.7 **7.012** *Plomos* p. 27, no. 7 (this piece)

GROUP 10

- Obv.: Man wearing a short tunic striding left, carrying an *askos*, a ‘shovel’ over his shoulder; border of dots.
 Rev.: Blank.
35 PbS 19 4.49 **33.001** Pliego (this coin)

3.1.3 Discussion

The man with the ‘shovel’ is an icon, with a fixed representation and standard attributes, not merely a casual image. In the Italian material, his attributes are as follows: he invariably wears a short tunic; a large, pendant phallus can sometimes be seen; he is always represented walking; and he carries either his ‘shovel’ on his shoulder, or an *askos*, or both. I first took him—not noticing the phallus—for Ulysses, with the oar over his shoulder,³² because a short tunic, like he wears, is used for Ulysses on the Republican *denarius serratus*

Hispania’, *Archivo Español de Archeología* 59, nos. 153 and 154 (1986), p. 15. On balance, I doubt the attribution to Celti (Peñaflor, Sevilla).

³¹ This piece is part of a large group with the bull’s head type, which I do not describe here, because there are no central Italian parallels (*Plomos* 28-9, nos. 8-15; the reverse type is a boar right); on *plomos* 15 is probably the decorated phallus of my no. 22. The following legends appear in the group: P·S/M·LE, A/M·LE, A and A.

³² Carrying the oar inland in expiation of his sins against Poseidon, until he meets a man who is so ignorant of the sea that he takes it for a winnowing-fan, as Teiresias instructs him on his visit to the underworld.

35

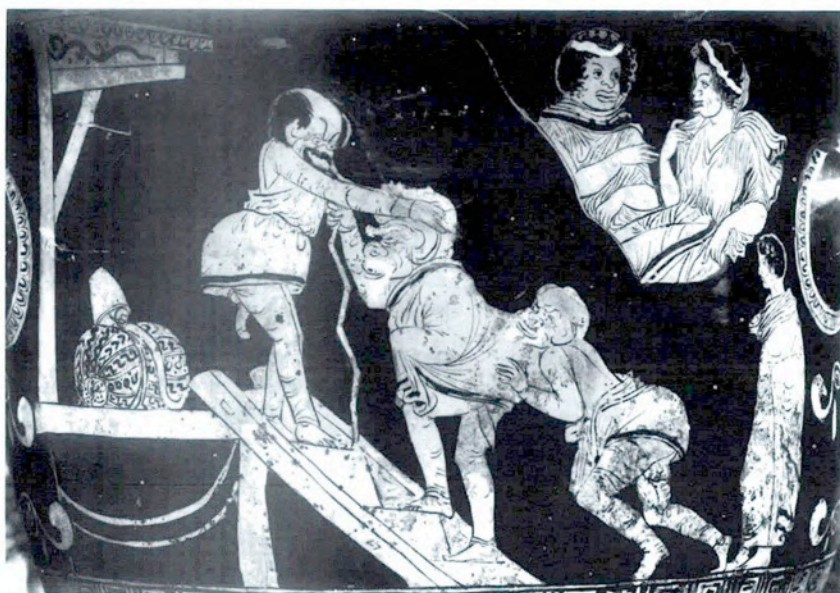
36

37

38

39

40

of **C·MAMILIVS LIMENTANVS**, Cr. 362/1, of c. 82 BC. The shepherd, Faustulus,³³ wears the same tunic on another *denarius*, Cr. 235/1, **SEX·POM·FOSTLVS**, of c. 137 BC. Moreover, a similarly dressed figure appears on other central Italian issues:

- Obv.*: Wolf suckling twins right; border of dots.
Rev.: Ulysses (or Faustulus) leaning on a staff, left; **C IL** around; border of dots.
- 36 Æ 20 ~ 4.25 **0.145** Paris Z3150 (this coin)
- Obv.*: Same, but *figus Ruminalis* behind.
Rev.: Same, but figure right, and no legend.
- 37 Æ 18 ~ 3.31 **26.012** Cf. Garrucci, pl. LXXX, 21: 'È nella collezione mia che il rinvenni negli scavi di Vigna Velluti in Palestrina'.

But the Baetican material adds attributes that make this identification unlikely. These are: apparent nakedness; frequent ithyphallicism; and, on a number of pieces, the figure is ringing a bell.³⁴

Is the man with the 'shovel' and *askos* a miner, in support of which one may cite the heavy exploitation by Rome of the Baetican mines? I see no direct evidence of such an identification,³⁵ and, in a number of cases, in both materials, the object the figure carries on his shoulder is clearly not a miner's shovel.³⁶

In interpreting the type, we need to explain both the strange 'shovel', and the phallus.³⁷ I suggest that the man with the 'shovel' encompasses two separate types, the one being a representation of the other: firstly a farmer going to work, with an *askos* to water his plants,³⁸ and a shovel or winnowing-fan on his

33 Ulysses/Faustulus also wears a *pileus* and carries a staff; on Cr. 362/1, he wears a cloak as well: none of these attributes occur with the central Italian man-with-a-'shovel' type.

34 M. Paz García-Bellido, 'Nuevos Documentos...', p. 28, describes the man with the bell as follows: 'Un capataz que con pala ancha al hombro va tocando la campanilla para indicar que el comienzo o el fin del trabajo ha llegado'.

35 As I discuss in section 3.3.3, I do not believe that the other type cited as referring to mining, Vulcan, certainly does so.

36 On the central Italian issue, no. 15, it seems to be composed of a oval central blade, with a 'horn' on either side. On the Baetican piece, no. 22, the instrument is inscribed, and could be interpreted as a standard of some sort.

37 Ithyphallic figures are not part of the numismatic iconography of the Roman Republic, or of the Italian peninsula generally, in this period.

38 The *askos* looks very similar on all pieces—except no. 33, where the mouth is so wide

shoulder, and secondly a comic actor, playing such a person in the theatre, sometimes with a stylised inscribed 'shovel'.³⁹ The comic actor can be identified by the phallus shown on some of these issues: his costume 'consisted of a pair of loose-fitting drawers, grotesquely padded and hung with an oversized phallus. The latter was scarcely concealed by the inadequate length of an ill-fitting tunic worn on the upper part of the body';⁴⁰ the figure on no. 15 clearly meets this description.⁴¹ Support comes also from the fact that the central Italian lead issues include a number with theatrical themes (masks and actors declaiming).⁴² An example is the following piece, which appears to show a theatre scene, with an actor wearing such a costume; note the *askos* lying on the ground.

Obv.: Head of Vulcan right, wearing a *pileus*; tongs on shoulder; border of dots.

Rev.: Man in short tunic, a phallus hanging between his thighs, advancing right, holding a spear(?) before him; *askos* before; border of dots.

38 PbS 20 ↓ 3.53 23.041

In the case of the Baetican issues, the figure often appears naked, and generously ithyphallic. It is probable that this is a local variant of the actor's costume, and that he is not naked, but wearing a padded costume with the phallus attached, without the tunic.⁴³

that the vessel looks almost like a cup—a wide-mouthed, probably metal, vessel with a handle on one side, to facilitate pouring.

39 If it seems unlikely that there are two separate types, then I suggest that all the images are of an actor playing a farmer.

40 Ian Jenkins, *Greek and Roman Life*, (London, 1986), p. 54. I illustrate a scene from an Apulian *bell-krater* of c. 380 BC, showing such costumes (*BM Cat. Vases* F151). I thank the British Museum for Permission.

41 'From about 50 BC a form of farce known as *mimus* had gained great popularity, particularly among the lower classes living in towns. The Roman "mime" differed from Greek comedy in that actors did not wear masks ...' (*ibid.* p. 55); our type appears not to be masked.

42 Including the nos. 109-111 of this article, where the obverse type is a theatre-mask.

43 Nos. 25 and 26 are ithyphallic: note the enormous comic testicles hanging to below the knees; two dies are involved, which shows that this is not a casual die-break. It is probable that the figure on no. 22 is wearing a costume with padded hips, and the phallus can, in any case, be seen hanging below his buttocks. No. 34 shows a pair of drawers, with a flaccid phallus attached, worn without the tunic. The small figure on no. 32 is wearing the tunic, without a phallus visible.

The 'shovel' and *askos* are obviously linked attributes (not only when carried by the figure, but *per se*, as on no. 20). In a theatrical context, I suspect that the figure may be parading with a stylised, inscribed spade as a banner, to announce a performance (which would explain the characteristic walking pose); the bell would have served to draw public attention.

Why was this type used, particularly on issues that appear to have had a monetary function?⁴⁴ It seems to have been of considerable cultural importance. Could the mime have had a ritual value in promoting fertility (as with the earlier Greek comedies)? The *askos*—with its independent role as a type; see nos. 17–21—may have had some ritual function in this context.⁴⁵

It is likely that issue no. 32 shows the portraits of the public men who sponsored a mime; the secondary⁴⁶ image of the man with the 'shovel' records their munificence. No. 13 seems to be a similar piece from central Italy,⁴⁷ with a portrait on the obverse, and the man-with-the-shovel type in full on the reverse.

This does not explain the use of the type on the anonymous issues. For reasons I discuss in section 4, I believe many of these issues (particularly those with value-marks) had a monetary function, and were not merely tickets (giving entry, for example, to the theatre). The type clearly had a strong, independent importance, and was probably understood as referring to the issuing authority. The context is agriculture, almost certainly oil-production.

Chic has argued that the *plomos* are linked to the oil-trade from Baetica to Rome, by comparing the legends on the *plomos* with the stamps and *tituli picti* on the amphora shards of Monte Testaccio in Rome. He goes further to suggest that the figure pouring from the *askos* on the reverse of no. 22 is a canting type for a *diffusor* of olive oil.⁴⁸ I find this unconvincing: the vessel on no. 22 is

44 Note the quadrantal value-marks on nos. 29 and 31, and that bronze nos. 11 and 12 appear to form linked *as* and *quadrans* denominations, the *as* being, in addition, struck on circulating coin. The lead *asses* (?) nos. 22–26 and 28, and *quadrans* nos. 29 and 30 are also linked denominations; further linked issues are described in *Plomos*. This argues against them being mere tickets, or tokens, as I discuss in section 4.

45 On no. 22 it appears as if the figure is watering a decorated phallus; this may be fertility symbolism, or be part of the play.

46 That there were two donors, each requiring a portrait, probably squeezed it into this position.

47 The two issues are stylistically very similar.

48 Genaro Chic García, 'Diffusores olearii y tesserae de plomo', *Revista de estudios locales* 5 (1994), pp. 7–12. '... en el reverso [las] fichas muestran la imagen de un hombre desnudo ... que, con el cuerpo ligeramente flexionado hacia delante, vierte el contenido de un ánfora, en una actitud que no se ha sabido hasta el momento interpretar y que sin embargo

clearly an *askos* with a handle, not an oil-amphora, as he suggests; and this puts too much emphasis on the one case in the material that shows the act of pouring.⁴⁹ The oil-trade is more likely to be at the origin of the *aryballos*-and-strigils type, which I cover in the next section; the association of the *aryballos*-and-strigils with the man-with-the-‘shovel’ on no. 33 should be noted.

3.2 Split-ring, *aryballos* and strigils

An important type in both the central Italian and Baetican materials is a set of athlete’s toilet instruments, consisting of a split carrying-ring, from which hang an *aryballos* of oil for anointing the body, and two strigils for scraping it off, arranged symmetrically around it.⁵⁰ In the central Italian material, both bronze and lead are struck; in the Baetican, lead only. I know of no use of this object elsewhere as a coin type.

3.2.1 The central Italian material

GROUP 11

<i>Obv.</i> : Bearded head of Vulcan in wreathed <i>pileus</i> right; tongs behind; Γ·CAIO before; border of dots. <i>Rev.</i> : Ring, from which are suspended two strigils and an <i>aryballos</i> ; <i>caduceus</i> to left; F to right; border of dots.				
39	Æ	19	✓	4.07 4.189
<i>Rev.</i> : <i>Cornucopia</i> ; border of dots.				
40	Æ	19	↓	32.005

These pieces are relatively common in the Liri material; I have recorded over twenty (both types included).

creemos que es fácil hacerlo a la luz de cuanto hemos venido exponiendo: se trata de un acto de **diffusio** y por tanto las fichas en cuestión hay que verlas en el marco de actividad de los **diffusores**’ (p. 8).

49 I am also worried by the date assigned to the Baetican material by Chic, that is, the first two centuries AD: all the numismatic evidence from the central Italian assemblage points to the first century BC; to accept the later date for the Baetican material would imply delinking the two assemblages, which seems unlikely.

50 A number of examples have survived; I illustrate a specimen in the British Museum, of the first or second century BC (*BM Cat. Bronzes* 2455). I thank the British Museum for permission. Martin Price first identified this type for me.

GROUP 12

Obv.: Bearded, long-haired male figure standing left, leaning on a staff in his left hand, and holding a *patera* in his outstretched right hand.

Rev.: Dog standing right, carrying a ring in mouth, from which are suspended two strigils and an *aryballos*.

Small dies on large flans: 15 mm diameter border of dots.

- 41 $\overline{\text{AE}}$ 28 $\curvearrowright$ 6.64 **8.003** *SNG Dan*, uncertain of Etruria 44-45.

Rev.: Same, but dog springing right.

Overstruck: the overtypes are *SNG Dan*. uncertain of Sicily 1075-6: *Obv.*: Helmeted head of Minerva right; border of dots. *Rev.*: Eagle's head right; border of dots.

- 42 $\overline{\text{AE}}$ 23 7.51 **0.192** Paris Z3148 (this coin).

Obv.: Panther standing right, its left fore-paw raised to hold a *thyrsus* over its shoulder;⁵¹ border of dots.

Rev.: Same, but dog standing right.

- 43 $\overline{\text{AE}}$ 14 $\rightarrow$ 2.64 **0.080** BM uncertain SP pl. 2872 3/7 (this coin)

quadrans

Obv.: Male figure, wearing *pileus*, and holding long-handled spear(?) forwards, advancing right; **TI** to left, Γ -CAP to left; border of dots.

Rev.: Dog, wearing a collar, advancing right, carrying a ring with two strigils and an *aryballos* suspended from it in its jaws; $\bullet\bullet\bullet$ above.

- 44 $\overline{\text{PbS}}$ 15 $\curvearrowright$ **32.020**

Obv.: Naked male figure standing three-quarters left, a cloak on his left arm, holding an *aryballos* and two strigils suspended from a carrying-ring; **AIS** $\bullet\bullet\bullet$ to right; border of dots.

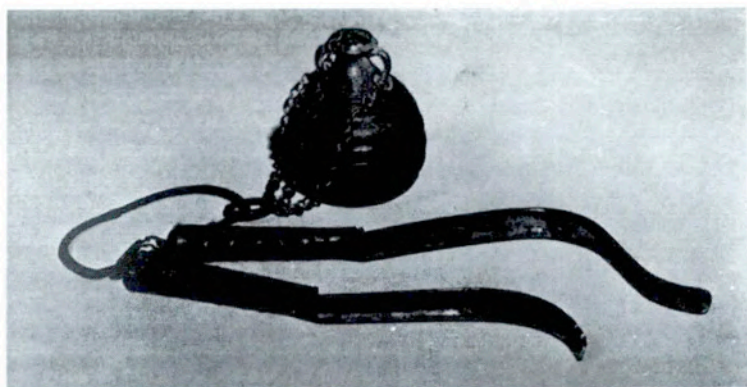
Rev.: Unidentified shape;⁵² border of dots.

- 45 $\overline{\text{PbS}}$ 15 3.08 **6.066**

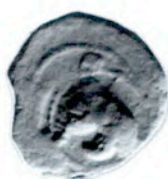
These pieces, with the exception of no. 45, all show a dog carrying the *aryballos* and strigils. If no. 43 is, as it seems, a fraction of nos. 41 and (perhaps an *as* and *quadrans*), this too is evidence for the monetary function of these

51 This is the reverse type of the commonest bronze pieces in the central Italian assemblage; I have catalogued over 200 specimens. The obverse has an ivy-crowned head of Dionysus right. (For specimens, see *SNG Dan* Capua?, nos. 342-350.)

52 I have not been able to interpret this type, although it is perfectly clear.

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

pieces; so is the quadrantal value mark on no. 44. Nos. 41 and 42 are occasionally overstruck with other types of the central Italian assemblage, none datable.⁵³

GROUP 13

- Obv.*: Ring, from which are suspended two strigils and an *aryballos*.
Rev.: Purse, or skin-bag stretched on a frame(?)⁵⁴
- 46 PbS 17 ↘ 23.014
- Rev.*: Same, but T·PONTA below.
- 47 PbS 12 ↙ 23.017
- Obv.*: Head of Vulcan wearing *pileus* right.
Rev.: Same, but no legend.
- 48 PbS 10 → 1.62 23.064

GROUP 14

- Obv.*: Hercules standing right, a club in his right hand, placing something on an altar to right; macaronic legend between.
Rev.: Ring, from which are suspended two strigils and an *aryballos*; macaronic legend (...ΑΙΥΑΥΤ) around.
 Struck on an unusually large flan for this issue.
- 49 PbS 33 ↙ 34.16 27.001

3.2.2 *The Baetican material*

GROUP 15

- Obv.*: Horseman prancing right, spearing a boar running right.⁵⁵
Rev.: Foot left; ring from which hang two strigils left; border of dots.
- 50 PbS 23-26 10.9-19.1 7.028 *Plomos* p. 23, no. 6

⁵³ For no. 42, see the description of the overstriking in the text. I know a specimen of no. 41, overstruck by an unpublished issue: *Obv.*: Laureate head of Apollo right; *Rev.*: *Cista* with two *thyrsi* and two panthers' skins arranged symmetrically over it.

⁵⁴ If a purse, it may link to the type, Mercury-holding-a-purse, which is also used in the central Italian issues; two are cited here as nos. 66 and 67.

⁵⁵ The horseman type links this group to the Athena-head group of *Plomos*, p. 22, 1 to p. 23, 5. *Plomos* p. 23, 8, combines the horseman type with the mule's-head type used on no. 51ff.

Obv.: Mule's head right; star before; **L·HER** below; border of dots.

Rev.: Foot right, wearing sandal, with tie-strings at mid-calf; ring, from which are suspended two strigils to right; **P·C·AN M·C** around; border of dots.

- 51 PbS 18-29 8.5-16.8 **7.030** Cf. *Plomos* p. 24, no. 9

Obv.: Same, but star and crescent before.

- 52 PbS 17 ↗ **31.004** *Plomos* p. 2, no. 9'';
Cayón (this piece)

triens

Obv.: Same but **NL** below, **DE L** below; **‡** before.

- 53 PbS 23 ↘ **31.006** Cf. *Plomos* p. 24, no. 9';
Cayón (this piece)

Obv.: Foot right, wearing sandal.

Rev.: Split ring, from which are suspended two strigils and an amphora-shaped *aryballos*; star to left; border of dots.

- 54 PbS 18 ✓ **31.003** *Plomos* p. 25, no. 12;
Cayón (this piece)

Rev.: Same, but wheel (not star) to right; border of dots.

- 55 Pbs 22 ↑ 10.35 **23.048**

I know of no example of the foot type on central Italian material; although no. 55 has a central Italian provenance, I believe it is a rare case of Baetican material found in Italy.

GROUP 16

Obv.: Head of Vulcan wearing *pileus* right.

Rev.: Split ring, from which are suspended two strigils and an amphora-shaped *aryballos*; star to left; border of dots.

- 56 PbS 21 6.5-10.5 **7.038** *Plomos* p. 25, no. 13

GROUP 17

Obv.: *Askos* right; border of dots.

Rev.: Same, but no symbol, and elliptical *aryballos*.

- 57 PbS 23 ↖ 8.63 **100.056** Aureo 15 Dec. 1994, no. 2309 (this piece)

This piece combines the *aryballos*-and-strigils and *askos* types, which are not found together elsewhere in either the central Italian or the Baetican material.

GROUP 18

quadrans

Obv.: Amphora; **Q·PACCI** up to left; unidentifiable object to right; border of dots.

Rev.: Same, but ball-shaped aryballos; **‡** to left; border of dots.

58 PbS 27 ← 19.03 **33.004** Pliego (this coin)

Obv.: Same, but only amphora visible.

Rev.: Same, but amphora-shaped aryballos, and no value-mark visible; border of dots.

59 PbS 13 ↗ 1.95 **100.058** Aureo 15 Dec. 1994, no. 2303 9 (this piece)

3.2.3 Discussion

The significance of the *aryballos*-and-strigils type is not obvious. One possibility is that the reference is to athletics, which might suggest that these are gymnasium tokens: it is, however, difficult to explain the variety of types as all being gymnasium tokens.⁵⁶ The repeated and charming conceit of the dog carrying the *aryballos* and strigils in its mouth may have some special significance, but what I cannot say. I believe it is more likely that these types refer to the olive-oil industry, that is, that the sense lies in the contents of the *aryballos*. This is supported by the amphora that appears on the obverse of nos. 58 and 59, and by the amphora-shaped *aryballos* on nos. 49, 54-56, and 59.

On the same hypothesis, that the vessel stands for its contents, a further reference to the oil-trade may lie in the following pieces, with the oil-lamp and amphora.

quadrans

Obv.: Oil-lamp right; **•••** above; **CN·CORNILI·F·S** below.

Rev.: Amphora, with a rope(?) draped over the top; **CN·CORNILI·F·S** around; border of dots.

60 PbS 17 ↘ 3.23 **27.070**

Obv.: Blank.

61 PbS 12 1.28 **23.035**

Obv.: Oil-lamp with mouth right.

Rev.: Unclear.

62 PbS 15 ↗ 2.14 **23.072**

⁵⁶ Note, too, the quadrantal value of nos. 44 and 58, and the triental value of no. 53, which suggests that these pieces had a monetary function.

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

Obv.: Helmeted head of Minerva right; border of dots.

Rev.: Oil-lamp right; border of dots.

63 Æ 14 † 1.64 **30.002**

These pieces are all of central Italian provenance.⁵⁷ Brother Dominic Ruegg notes that '[an] important family registered once on the inscriptions [at Minturnae] is that of *Cornelii Lentuli*. The Lentuli stamp occurs on amphorae throughout the Mediterranean and gives evidence of a vast commerce in wine, which very probably originated in the area of Minturnae'.⁵⁸ Whether or not the Lentuli of the amphorae are related to our issuer, these pieces could refer to oil-production in central Italy.

I am at a loss to explain the link between the *aryballos* and strigils and the sandalled foot⁵⁹ (and other types) in the Baetican material, if there are indeed semantic links.

3.3 Vulcan

A head of Vulcan, bearded or beardless, is one of the commonest types in both the central Italian and Baetican assemblages. A number of issues with Vulcan types are cited elsewhere, under the other type they carry; I shall not list them again here.⁶⁰

3.3.1 The central Italian material

GROUP 19

Obv.: Head of Vulcan, wearing *pileus*, right; tongs on shoulder; *Λ* before; all in wreath tying below.

Rev.: Winged Victory standing right, and holding out wreath; all in laurel-wreath, tying below.⁶¹

64 Æ 17 ✓ 2.21 **0.054** BM uncertain, 1866.12-1.4344 (this coin)

57 Nos. 60 to 63 are relatively common in the Liri material: I know of over 20 specimens, including those published by Ruegg, 'Underwater Investigations...', nos. 9.36 and 9.38.

58 *Ibid.*, p. 76.

59 García-Bellido, 'Nuevos Documentos...', p. 27: 'Es posible que estos trientes deban relacionarse con los servicios de reparación y compra de calzado, que sabemos por las Leyes de Vipasca ... que eran obligatorios en las minas con régimen de monopolio...'

60 Nos. 20, 28-31, 38, 39 and 40, 56 and 108.

61 This is the fraction of a larger piece (not illustrated here) with the same reverse types, and *Obv.*: Mercury, wearing tunic, *petasus* and cloak, striding right,

GROUP 20

Obv.: Same but anepigraphic, and border of dots.

Rev.: Winged head of Medusa facing; **PALACINV**; border of dots.

Overstruck; undertypes illegible.

- 65 **Æ** 17 ↓ 4.65 **0.423** SNG Milan Pallanum
22 (this coin)

Sambon gives the issue to Pallanum, Frentani⁶² (with a second issue that I do not illustrate, because it is not a shared type);⁶³ I doubt the attribution, and regard these, and a third issue with the same legend,⁶⁴ as parts of the central Italian assemblage.

GROUP 21

Group 21 is of a variety of issues, all bronze, by members of the Annia family, (usually with legends that include the ligate letters, **N**),⁶⁵ and associated issuers; some pieces are anepigraphic. The whole group is from central Italy.

Obv.: Same.

Rev.: Mercury standing, holding out a purse to left in his right hand, and a *caduceus* on his left arm; **N** to right; border of dots.

- 66 **Æ** 13 ↘ 2.07 **0.003**

Obv.: Vulcan standing left, wearing *pileus*, a cloak over his left arm and a hammer in his right hand; **N** behind; border of dots.

holding a long *caduceus* in one hand, and a purse in the other.

Æ 22 ↙ 7.95 **0.051**

BM uncertain, SP pl. 2873 5/2 (this coin).

62 Arthur Sambon, *Les Monnaies antiques de l'Italie* (Paris, 1903), p. 120, no. 196.

63 *Obv.*: Helmeted female head right; the bowl of the helmet is a winged griffin, the visor a winged dragon; border of dots.

Rev.: **PAL** in an oak-wreath tied right.

Æ 17 ↑ 6.28 **0.142** Paris Z3147 (this coin); Sambon p. 120, no. 195.

64 *Obv.*: Head of Janus, border of dots.

Rev.: Victory crowning trophy right; **PAL** in exergue; border of dots.

Æ 18 ↗ 5.40 **0.161** Paris Ailly 1331 = Bahr. 1904 86/1 (this coin), given to Palermus, Sicily:

65 See fn. 20.

- 67 Æ 16 ✓ 1.76 **0.326** Berlin Löbbbecke (this coin)

Nos. 66 and 67 are parts of a much larger group of linked types: Mercury-standing-with-a-purse is also used in combination with Hercules-standing-with-a-club; this then links to a soldier-advancing-with-sword-and-shield, a hand, and a butterfly; the last links to a fan-shell type.

- Obv.*: Bearded head of Janus.
Rev.: Head of Vulcan right, tongs over shoulder.⁶⁶
 68 Æ 19 → 5.80 **0.416** Milan M.986.14.103
 (this coin)

- Obv.*: Head of Vulcan wearing *pileus* right; border of dots.
Rev.: Head of Mercury wearing *petasus* right; border of dots.
 69 Æ 16 → 2.23 **0.420** Milan M.986.14.122
 (this coin)

- Rev.*: Bearded head of Hercules right.
 70 Æ 15 ↑ 1.11 **0.246** Copenhagen uncertain
 (this coin); Bahr. 1904 104

- Rev.*: Head of young Hercules wearing lion's skin right; border of dots.
 71 Æ 15 ✓ 1.27 **0.348** Berlin Ross (this coin)

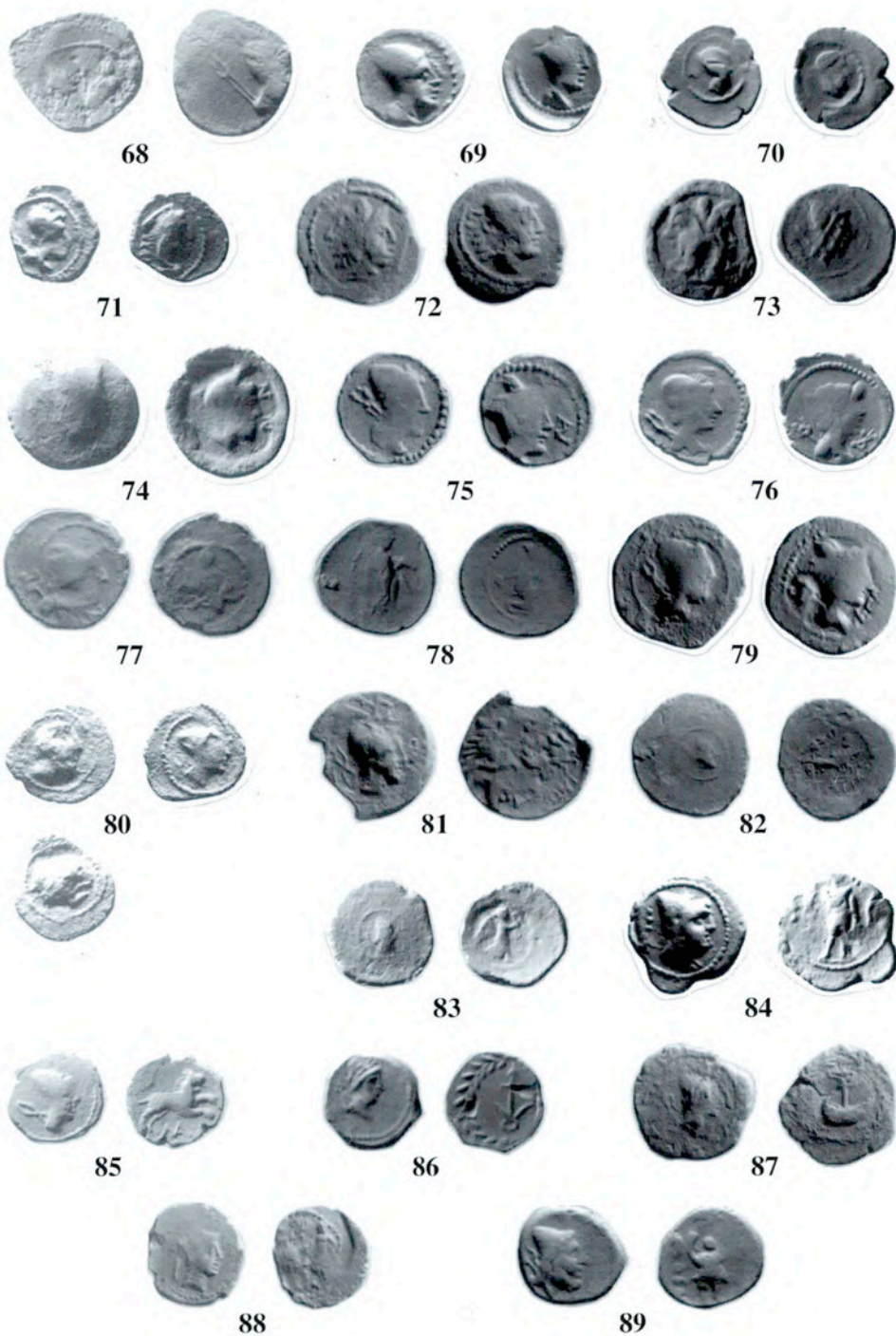
- Obv.*: Bearded head of Janus; border of dots.
Rev.: Head of Vulcan, wearing *pileus*, right, tongs on shoulder; L·N·N·I behind; border of dots.
 72 Æ 18 ↗ 3.90 **14.002**

- Rev.*: Same, but anonymous.
 73 Æ 17 ↗ 3.47 **0.481**

- Obv.*: Head of Vulcan wearing *pileus* right, tongs on shoulder.
Rev.: Laureate(?) male head right, ...ANNI around.
 74 Æ 19 → 2.79 **0.273** Copenhagen uncertain
 (this coin)

- Rev.*: Head of Mercury wearing *petasus* right; N before; border of dots.
 75 Æ 16 \ 2.58 **0.152** Paris F4127 = Bahr.
 1904 68,2 (this coin)

⁶⁶ I know of one specimen of this issue overstruck by the common central Italian issue (see fn. 51): *Obv.*: Dionysus right; *Rev.*: Panther right, with *thyrsus* on its shoulder.

- 76 Æ 17 ✓ 2.13 **0.419** Milan, M.986.14.120
(this coin)
- Obv.*: Head of Mercury, wearing winged *petasus*, right, *caduceus* on shoulder; N below.
Rev.: Vulcan, kneeling left, and holding a large pair of tongs at ground level; border of dots.
Overstruck; the undertypes are not recognisable.
- 77 Æ 18 ↖ 2.00 **16.006**
- Obv.*: Male figure striding right, carrying something over his shoulder.
Rev.: Vulcan, wearing *pileus*, kneeling right, hammer over shoulder; border of dots.
- 78 Æ 17 ↘ 2.25 **16.020**
- Obv.*: Head of Vulcan right, wearing a *pileus*; tongs on shoulder; border of dots.
Rev.: Head of Mercury, wearing a winged *petasus*; *caduceus* on shoulder; L·CAE before; border of dots.
- 79 Æ 20 ↘ 3.48 **0.213** SNG Dan 1058 (this coin)
- Rev.*: Bearded head of Hercules right; border of dots; L·C... before.
- 80 Æ 15 ✓ 1.09 **0.347** Berlin Dressel (this coin)

The last piece is overstruck: on the obverse, facing 12 o'clock, is visible the forepart of a lion, right. The undertype is probably the same as no. 12. This would give a date 90s BC, or later.

- Obv.*: Head of Vulcan right, wearing a *pileus*; tongs on shoulder; border of dots.
Rev.: Quadriga right.
- 81 Æ 19 → 3.43 **0.165** Paris, no reference.
Struck on a Republican *quadrans*; broken.
- Rev.*: Victory driving quadriga right; STATI TREBO.
- 82 Æ 15 ✓ 1.76 **0.178** Paris AF.144 = Babelon, Vol. II, p. 467, "Statia" = M. Grant, *From Imperium to Auctoritas*, p. 52 (III 7) (this coin).

I know two specimens of the last issue, one of which shares an obverse die with the next piece. The other is struck over a *quadrans*, and is itself overstruck by a piece with the types of no. 81, but probably anonymous.

- Rev.*: Victory carrying wreath right.
- 83 Æ 16 ↘ 2.46 **6.058**

quadrans

Obv.: Same; $\ddagger$ behind.

Rev.: Facing figure; border of dots.

- 84 Æ 18 ↗ 3.79 **0.359** Berlin Rauch (this coin).

GROUP 22

The following are miscellaneous issues with Vulcan obverses.

Obv.: Same, but no value-mark.

Rev.: Lion running right; **M** below; linear border.

- 85 Æ 14 ↗ 1.63 **6.036**

Rev.: Anchor in wreath tying above.

- 86 Æ 14 ↗ 1.46 **6.050**

Rev.: Different form of anchor; wreath ties below.

- 87 Æ 17 ↑ 1.39 **14.007**

Obv.: Same, but *cornucopia*(?) behind.

Rev.: Male figure seated left on rocks; border of dots.

- 88 Æ 15 ↙ 1.46 **14.018**

Obv.: Bearded head of Vulcan, wearing *pileus*, right; tongs on shoulder.

Rev.: Soldier standing facing, right arm raised, holding a trumpet(?); standard to left.

- 89 PbS 15 ↗ 3.01 **18.074**

3.3.2 *The Baetican material*

GROUP 23

Obv.: Beardless head of Vulcan wearing *pileus* right.

Rev.: Boar(?)⁶⁷ right.

- 90 PbS 39 **7.021** *Plomos* p. 29, no. 16

Obv.: Same; **S** before; all in wreath tied below.

Rev.: Vulcan wearing *pileus* seated left, holding out some object in his right hand; **AES** to left; **CED** to right; all in wreath tied below.

- 91 PbS 47 ↑ **31.011** *Plomos* p. 30, no. 18;
Cayón (this piece)

67 The piece forms part of a group of issues not listed here with the boar type (*plomos* 28-9, nos. 8-15); these link to the filleted-bull's-head and man-with-the-'shovel' types (see fn. 31).

Obv.: Same, but beardless, no S, and wreath tied above.

Rev.: Axe, with handle left, in wreath tied right.

- 92 PbS 48 ✓ 116 100.085 Aureo 28 Sept. 1993,
no. 303 (this piece)⁶⁸

Obv.: Same, but bearded; **HISPA...** before

Rev.: Bundle of five arrows.

- 93 PbS 46 101 7.042 *Plomos* p. 31, no 20

The last piece is important for the relationship between the central Italian and Baetican assemblages, because of the legend's specific reference to Spain, whether or not we agree with García-Bellido's suggestion that the legend may be interpreted as an epithet of Vulcan.⁶⁹

Obv.: Same; possibly a legend around; border of dots.

Rev.: Figure seated left; **ARI(?)** behind; border of dots.

- 94 PbS 26 14 7.043 *Plomos* p. 31, no 21

Obv.: Same, but beardless; tongs and **NT** before; border of dots.

Rev.: Stag leaping right; **M·C** behind; **...ERVIO** in exergue.

- 95 PbS 21 9.1 7.044 *Plomos* p. 24, no. 14

Obv.: Same, but legend uncertain.

Rev.: Same, but no exergue, bird below and **..** above.

- 96 PbS 20 6.58 100.057 *Plomos* p. 25, no. 15

GROUP 24

- 97 *Obv.*: Same.

Rev.: Bull right, **⌘ϣ%** below.

- Æ 26 5.39 0.417 Milan, M.986.14.118
(this coin)

This specimen has a Liri provenance. It is overstruck—like most known specimens—on Ebusus.⁷⁰ The issue is important, as the only one in the Baetican assemblage to carry a legend in a language other than Latin.

68 This seems to be the same specimen—said to have been found in Catalonia—that was published as unique in Leandre Villaronga, 'Plomos monetiformes de la Citi de época romano-republicana', *Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini* XCV (1993), p. 318, no. 19.

69 'Sobre el Culto de Volcanvs y Svcellvs en Hispania: Testimonies', in J. Acre and F. Burkhalter, *Bronces y Religión, Actas del XI Congreso Internacional de Bronces Antiguos, Madrid, Mayo-Junio 1990*, pp. 164; '¿Se trata del cognomen de la divinidad representada?'

70 Group XIX, now dated by Campo to c. 91-27 BC: *Obv.*: Bes; *rev.*: **⌘ϣ%**—**ΩHH**; (*Ebusus* p. 51 and pl. XVII, no. XIX-C, shows a specimen of this overtype, struck on the same

90

91

92

GROUP 25

Obv.: Same.

Rev.: Two figures facing each other, on an exergual line.

98 PbS 17 ✓ 9.44 33.009 Pliego (this coin)

3.3.3 Discussion

Does Vulcan unequivocally denote mining, and is this the reason for his appearance in the central Italian and Baetican assemblages? As we have seen, the man with a 'shovel' probably does not, which removes one support for such an interpretation.

Vulcan is not a common type on Greek or Roman coinage. In Italy, Vulcan is used in Populonia and Vetulonia, Etruria;⁷¹ Populonia alone;⁷² Ariminum, Umbria;⁷³ Aesernia, Samnium;⁷⁴ Lipara;⁷⁵ and Rome. Of these, only the Etruscan issues assuredly refer to metal-working, and because Etruria was a mining centre, we gain little from speculating whether the reference is restricted to manufacturing, or also encompasses mining. The reference in

undertype; so does *CNHAA* p. 115, 3). These later pieces of Ebusus have not, to the best of my knowledge, been found in the river Liri, which is remarkable, given the large number of specimens of earlier issues found.

71 Italo Vecchi, 'The Coinage of the *Rasna*, part IV', *Swiss Numismatic Revue* 72 (1993), pp. 63-73, nos. 1 and 2, *sextans* of c. 215-211 BC.

Obv.: Head of Sethlans [Vulcan] right, wearing laurel-wreathed *pileus*; • and ship's prow to left; border of dots.

Rev.: VJ4†3J 4WVJ8VΛ A↓ around hammer and tongs; • in centre.

72 *Ibid.*, nos. 41 to 44, *10 decimae-triens* of after 200 BC.

Obv.: Head of Sethlans [Vulcan] right, wearing laurel-wreathed *pileus*; • X and A to either side; border of dots

Rev.: Hammer and tongs on either side of ⚡; 4WVJΛVΛ below; border of dots.

73 Sambon no. 155, third century BC, *uncia*; the identification of Vulcan is conjectural, as the usual attribute of the tongs is missing:

Obv.: Bearded head of Vulcan(?) wearing *pileus* left.

Rev.: Gaulish warrior with shield and spear advancing left; ARIM below.

74 Sambon 184-9, third century BC, *litra*:

Obv.: Head of Vulcan in wreathed *pileus*, to left or right; VOLCANOS in a variety of styles before; border of dots.

Rev. Jupiter in a biga right, hurling a thunderbolt, the horses sometimes crowned by Victory; AESERNINO in a variety of styles in exergue.

75 Hephaistos was the standard type of Lipara. Grant therefore assigned all the issues with Vulcan types he knew of, and related issues, to Lipara, as a military mint under Octavian,

Lipara is clearly to vulcanism, not mining, and Head argues that, in the case of Aesernia, 'the head of Vulcan is appropriate in a country where earthquakes are of frequent occurrence, supposing that the connexion between seismic and volcanic phenomena was recognised in the third century BC'.⁷⁶ Whether or not we accept this suggestion, there is no evidence that Vulcan at Aesernia reflects mining. Because of its geographical proximity, Vulcan at Aesernia is the most likely model—if a model is needed—for Vulcan in the central Italian assemblage,⁷⁷ and, if so, may be the model for the Baetican Vulcan as well.

Vulcan appears sporadically on the coins of the Roman Republic. His bust, wearing a *pileus*, with tongs over his shoulder, was the standard obverse type of the unusual *dodrans* denomination, which was struck twice only: Cr. 263/2, **M·METELLVS M·F**, of 127 BC, and Cr. 266/2, **C·CASSI**, of 126 BC. His bust also appears on a *denarius serratus*, Cr. 314/1, **L·COT**, of 105 BC, where the 'type recalls the standard obverse type of the coinage of Lipara, captured by C. Aurelius Cotta, Cos. 252',⁷⁸ and, in miniature, above the Lares Praestites seated facing, a dog between them, on a *denarius* of **L·CAESI**, Cr. 298/1, of 112 or 111 BC.⁷⁹ His attributes (*pileus*, tongs, hammer and anvil) appear on the reverse of the *denarius*, Cr. 464, **T·CARISIVS IIIVIR**, of 46 BC, in association with the obverse type of Juno Moneta, to represent the moneyer's art. They occur again (tongs, anvil and hammer) on the three of the four sides of the *Puteal Scribonianum* shown on two *denarii* of 62 BC, Cr 416/1a, b and c, **LIBO**, and Cr. 417/1a and b, **PAVLLVS LEPIDVS**, **LIBO**; the 'symbols of Vulcan ... recall the fact that the *Puteal* occupied the spot where it did because this had been struck by a thunderbolt'.⁸⁰ In none of these types is Vulcan associated with

in 37 and 36 BC, and glossed the various issuers' names accordingly (*FITA*, p. 52). However, the Liri provenances; the use of lead (unattested in Lipara); the total lack of sure Liparan pieces in the 'foreign' Liri material; and the dating implied by overstriking, of c. 90 BC, make the attribution unlikely.

76 Barclay V. Head, *Historia Numorum* (London, 1911), p. 27. But, to the Greeks at least, Poseidon not Hephaistos was the 'earth-shaker'.

77 Aesernia was the last capital of the rebels in the Social War (91-87 BC). Because of the similarities of date, I have sometimes wondered if part of the central Italian assemblage did not arise from the Social War.

78 *RRC* p. 322.

79 As Crawford comments, 'The significance of the bust of Vulcan is not apparent', *ibid.*, p. 312.

80 *Ibid.*, p. 442.

mining: his primary aspect is fire, and, by extension, artifice—particularly metal-working—and the thunderbolt; his ability to find wells suggests secondary agricultural functions.

In Spain, apart from the lead and bronze pieces listed above, one mint habitually uses a Vulcan obverse type: Malaka. García-Bellido has argued that the figure is, in fact, the Phœnician god, Chusor-Phath,⁸¹ assimilated to a local god, Sucellus, who was later also assimilated to the Greco-Roman iconography used for Vulcan on the Baetican issues I have listed.⁸² But the frequent use of the Vulcan type in central Italy, in issues obviously associated with the Baetican material, weakens the argument, and suggests a simpler adoption, in Spain, of ready-made Greco-Roman concepts and icons.⁸³ The Italian parallels suggest that the primary references of the type need not be to mining.

Amongst the Baetican types are two more that may refer to mining (discounting the man with the 'shovel'); neither is certain. García-Bellido interprets the object on the reverse of no. 33 as an ingot cast with a carrying

81 'Este culto púnico Chusor en la Península lo conocíamos además gracias a la descripción polibiana de la Carthagonova barcída donde ... se veneraba una divinidad minera que Polibio llama Hefaios', '... Vulcanvs y Svcellvs ...', p. 162.

82 'Creo pues, que estas piezas monetales mineras no aluden a Volcanus, sino a un divinidad indígena, cuya primera *interpretatio* fue la de Chusor, puesto que sabemos que los púnicos explotaron tempranamente el mineral de Villaricos, Carthagonova y Cástulo ... y es muy posible que en esta primera *interpretatio* el dios indígena de la minería recibiera ya una iconografía helénica, la de Hefaios' (*ibid.*, p. 165).

83 Francisca Chavez Tristán and Maria Cruz Marín Ceballos suggest that elements of Phœnician iconography gradually reappeared in the representation of Chusor at Malaka: 'Le type de Héphaïstos de la IIe période répond clairement à l'iconographie classique pour les dieux de la métallurgie. Initialement donc, lorsque la ville a voulu représenter le dieu métallurgique local sur ses monnaies, elle a adopté cette forme bien connue de tout marchand méditerranéen et, évidemment, romain ... Nous arrivons à la troisième période et l'iconographie change. Maintenant, au lieu du type classique pour *Héphaïstos-Vulcanus*, nous trouvons une tête imberbe coiffée d'une tiara cylindrique typiquement punique. Mais elle est toujours accompagnée des tenailles. Il est donc évident qu'il s'agit du même dieu, mais l'iconographie en est phénico-punique. À notre avis, il est du plus grand intérêt, du point de vue historique, d'observer cette réapparition de l'élément punique à Malaka ('L'influence phénico-punique sur l'iconographie des frappes locales de la péninsule ibérique', in Tony Hackens and Ghislaine Mouchatre (eds), *Numismatique et histoire économique phéniciennes et puniques (Actes du Colloque tenu à Louvain-la-Neuve, 13-16 Mai 1987)*, *Studia Phœnicia* IX (1992), pp. 188-9).

handle;⁸⁴ but I think this is a jug of some sort. On the reverse of no. 24 is an instrument that she interprets either as a miner's pick, or a farmer's hoe;⁸⁵ from the shape of the blade, it appears to be an axe.

The reasons behind the use of the Vulcan type in the two assemblages remain unclear. I am inclined to agree with García-Bellido that the Baetican issues may reflect intensive agricultural production by a *Publica Societas*, or perhaps a monopoly over both mineral and agricultural exploitation.⁸⁶ The main question, to which I shall return below, is how such a phenomenon may have occasioned parallel issues in central Italy and Baetica.

3.4 Flies

There are a number of Baetican issues that use the fly—as main type or ancillary type—that deserve to be drawn together, although I have no suggestion why the type is used.

3.4.1 Material with a both central Italian and Baetican provenances

The fly as the main type occurs on the following issue, for which we have both central Italian and Baetican provenances.

84 She notes, however, that 'Si la interpretación como lingote es acertada nos mostraría un objeto del que non han quedado testimonios reales in Hispania...' ('Nuevos documentos...', p. 15).

85 *Ibid.*, p. 29.

86 M. Paz García-Bellido, 'Nuevos Documentos...', has rightly pointed to the importance of agriculture in relation to the *plomos*: 'Mi gran sorpresa al estudiar estas monedas es que también debió haber, incluso en época republicana, sociedades similares agrarias cuyo arrendamiento o propiedad pudo plegarse a las mismas vicisitudes que las mineras. Las téseras con P.S. ¿(*P(ublica) S(ocietas)*)' [that is, no. 22 of this article = *Plomos* p. 28, no. 8, to which may be linked many other pieces] 'cuya grave ya como republicana, y cuyo nombre corresponde a un *quaestor* como él opinaba, encajan muy bien en el ambiente post-silano preimperial siempre que se la considere una excepción, y de ahí su nombre. Quizás sea esta misma sociedad, aunque ello no es seguro, la que vemos exportando aceite desde Catria en época imperial con el sello *Portus P.S.*, cuyas siglas tienen una grafía similar a la del precinto, pero desde luego distinta a la usada en las téseras citadas' (p.42).

GROUP 27A: CENTRAL ITALY

	<i>Obv.</i> : Fly, seen from above.			
	<i>Rev.</i> : Blank.			
99	PbS	19	2.68	28.005

GROUP 27B: BAETICA

100	PbS	16	4.20	31.001	Cayón (this piece)
-----	-----	----	------	--------	--------------------

I know of at least eight pieces with central Italian provenances⁸⁷, and two with Baetican⁸⁸. It appears from the pieces illustrated here—and from the pieces not illustrated—that there may be stylistic differences between the central Italian and Baetican specimens (which would suggest separate striking in the two areas) but larger samples would be needed to be able to affirm this with reasonable confidence. Even if one assumes separate striking, it is unlikely that mere imitation is at work, and a common issuing authority must be postulated.

3.4.2 *The fly as a Baetican ancillary type*

GROUP 27

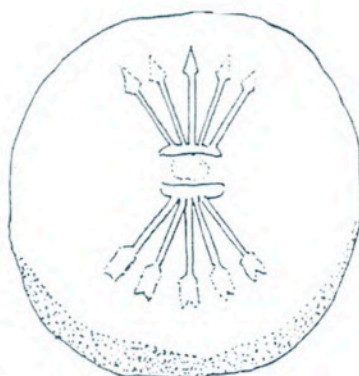
	<i>Obv.</i> : Mule's head right. ⁸⁹				
	<i>Rev.</i> : Figure seated right on a three-legged stool; fly and lizard before; L·ANI behind.				
101	PbS	19-27	3.9-14.7	7.032	<i>Cf. Plomos</i> p. 24, no. 10
	<i>Rev.</i> : Same but no legend, or lizard. ⁹⁰				
102	PbS	18-19	3.9-5.6	7.033	<i>Cf. Plomos</i> p. 24, no. 10'
	<i>Obv.</i> : Lion, or horse, right.				
	<i>Rev.</i> : Man seated on a pillar(?) right; ... R behind; fly to right.				
103	PbS	20	↑ 4.10	100.059	<i>Plomos</i> p.24, no. 11; Aureo 15 Dec. 1994, no 2302 (this piece)

87 Counting two pieces from the underwater explorations of the Liri at Minturnae published in Brother D. Ruegg, *Underwater investigations*, 9/36 and 9/37.

88 Both in J.R. Cayón's collection.

89 The mule is also found on nos. 51-53.

90 The 'fly' on these pieces—going only by the line illustrations in *Plomos*—looks very like the decorated phallus again.

93

94

95

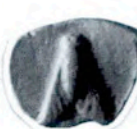
96

97

98

99

100

101

102

103

3.5 Minerva / hand

The following two pieces, one each from central Italy and Baetica, use the same types. It is impossible to tell if they both originate in one area, or whether they are parallel issues from the two areas.

GROUP 28 A: CENTRAL ITALY

Obv.: Helmeted head of Minerva right.

Rev.: Hand right, holding some object between thumb and fore-finger;

C CORC... above.

104 PbS 14 ↑ **23.027**

GROUP 28 B: BAETICA

Obv.: Same, but Minerva left.

Rev.: Same, but hand left, and no object or legend visible.

105 PbS 19 ↖ 5.09 **33.003** Pliego (this coin)

I cannot suggest what the hand is holding, or what the type may mean.

3.6 The Isla Pedrosa shipwreck

The coins from a shipwreck off Isla Pedrosa, near Estarlit, in Catalonia,⁹¹ are of considerable importance for the relationship between the central Italian assemblage and Baetica.

The Isla Pedrosa shipwreck lead, although found in Spanish waters, contains types that are only otherwise known from central Italy: boy-kneeling-to-lace-or-unlace-a-standing-man's-sandals; and mouse-and-lamp.

3.6.1 Boy lacing a man's sandals

GROUP 29 A: CENTRAL ITALY

quadans

Obv.: Head of Apollo right; • behind.

Rev.: Boy facing left, tying the shoe, or washing the foot, of a stooping man, facing right; the man's left knee is lifted, and his left hand is on the boy's head; • to right.

106 PbS 17 → 4.22 **18.064**

⁹¹ J.-C. Richard and L. Villaronga, 'Las monedas', in 'El yacimiento Arqueológico submarino ante Isla Pedrosa (Gerona)', *Inmersión y Ciencia*, Nos. 8-9 (June 1975), pp. 73-78.

104

105

106

107

108

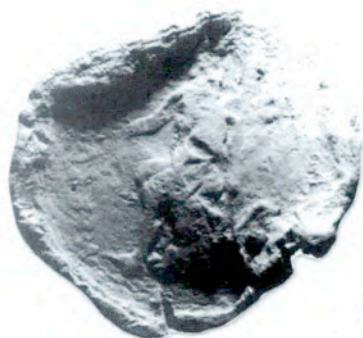
109

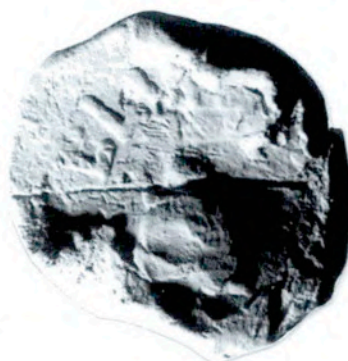
110

111

112

113

Rev.: The • to right is larger, and a second, smaller • has been added on the man's right knee.

107 PbS 17 4.86 **18.066**

This a modified version of the reverse die used for no. 106.

GROUP 29 B: ISLA PEDROSA

quadrans

Obv.: Head of Vulcan wearing pileus right; tongs on shoulder; **ZVR**(?) behind.

Rev.: Same, but **‡** to right; • in field above value-mark.

Described in *Isla Pedrosa* as *Æ*, but certainly PbS.

108 PbS 20 4.80 **0.506** *Isla Pedrosa* 12 (this coin)

I know of at least twelve specimens of no. 106 and 107. The *Isla Pedrosa* shipwreck contained two specimens of 108.

3.6.2 *Mouse and lamp*

GROUP 30 A: CENTRAL ITALY

Obv.: Bearded long-haired theatre mask right; linear border.

Rev.: Oil-lamp, nozzle right; a mouse to right, standing up, left, with its fore-paws on the lamp.

109 PbS 15 1.98 **27.064**

Rev.: Same, but a handle has been cut through the oil-lamp, to make it into an axe; the mouse is largely off the flan.

110 PbS 15 2.80 **29.019**

GROUP 30 B: ISLA PEDROSA

Described in *Isla Pedrosa* as *Æ*, but certainly PbS.

111 PbS 16 2.59 **0.508** *Isla Pedrosa* 14 (this coin)

I know two examples of no. 109 (which share an obverse die), and the one of no. 110. No. 111 probably shares its obverse die with no. 109. The reverse die is probably the same for all pieces, modified for no. 110; why the lamp should have been turned into an axe is unclear, perhaps because the part of the die with the mouse on it had been damaged.

3.6.3 Discussion

I have not been able to see the actual coins, but L. Villaronga kindly provided me with photographs made at the time of the original publication, and from these I reclassified the material as follows: lead, 9 pieces;⁹² Gaul, Narbonne-Béziers region in the first half of the first century BC, KAIONTOΛOYBAΣIA, 2 pieces;⁹³ Naples, 4 pieces;⁹⁴ Marseille?, 2 pieces;⁹⁵ and a Republican *as* of the 2nd century BC.

The wreck is direct evidence of the trade that must underlie the iconographic parallels between the two areas. That the types on these pieces are only otherwise known from central Italy; the lack of normal Spanish issues in the wreck; and the large presence of Naples, suggests that the origin of the material lies in central Italy, and that the ship was running between central Italy and Baetica. Richard and Villaronga remark on the lack of Ebusan coins and draw the conclusion that the ship's route was coastal, rather than by way of the Balearic islands. The KAIONTOΛOYBAΣIA coins presumably reflect a visit to southern Gaul, and are without apparent significance for contacts between Spain and Italy; I know of no specimens of this issue with a central Italian provenance.

The Isla Pedrosa boy-lacing-a-man's-sandals issue is not identical to the central Italian issue: on the former, the obverse type is Vulcan; on the latter, Apollo. Moreover, on the Isla Pedrosa pieces, the view is from the side, the man is bending over and has his hands down to his sandals, and the boy is relatively upright; on the central Italian pieces, the view is from a three-quarters angle, the man is nearly upright and has put his hand on the boy's head or shoulder, and the boy has crouched right over.

This graceful and unusual type is not found elsewhere, and is too particular to occur by chance in both central Italy and Baetica; it further underlines the very close ties between the two assemblages. I can, however, suggest no reason behind the iconography. The very sculptural quality suggests that it may render some statue group.

92 *Isla Pedrosa* 7, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17 and a further piece not published in *Isla Pedrosa*. These pieces, though listed as bronze, are, I am certain, struck lead.

93 *Isla Pedrosa* 1, 2; CNHAA, *Caudillos Galos del Este* del Herault, p. 436, 1.

94 *Isla Pedrosa* 5 (cf. Sambon 651-92), 6 (as last), 8 (cf. Sambon 742-50), 10 (cf. Sambon 698); the first three are mistakenly given to Marseille.

95 *Isla Pedrosa* 3, 4 (cited as de la Tour, pl. VI); the coins are very worn, and the photographs imperfect; they may well be further Neapolitan coins with the androcephalic-bull-and-Victory reverse.

The mouse-and-lamp type appears to be a single issue; as we lack any specimens from Baetica, I assume that it was struck in central Italy. Again, I can suggest no reason behind the iconography.

3.7 Baetican material from central Italy

I know of only two Baetican lead pieces with central Italian provenances: no. 55, and the following piece.⁹⁶

GROUP 31 A: CENTRAL ITALY

Obv.: Mercury seated on rock(?) left, his right hand extended;
MERCVR... before.

Rev.: Frog seen from above; **L·LVCIL·F**. above.

112 PbS 49 ↓ 136.56 **24.056**

The following single specimen has been published from Spain:⁹⁴⁷...una Tessera de plomo inédita y preciosa hallada en el año 1837 entre los pueblos de Enova y Manuel, junto al cráneo del cadáver contenido en un antiguo sepulcro, la cual fué regalada a la Biblioteca de [la] Universidad [de Valencia] donde cuidadosamente se conserva'.⁹⁸ Pere Pau Ripollès kindly looked for and found the piece for me.

GROUP 31 B: BAETICA

113 PbS 49 134.00 **100.084** Biblioteca de la
Universidad de Valencia (this piece)

4 CONCLUSIONS

There are extensive parallels between the central Italy and Baetican assemblages. Coincidence, or unsystematic borrowing, cannot explain them because the types involved are so many, and unique to the two assemblages: we must postulate a common issuing authority, which must have been Roman, as

⁹⁶ The *gran plomo* module—of which there is no evidence in the central Italian material—as well of the provenance of no. 113, suggests that the issue is Baetican, although we know only three pieces, two from Spain and one from central Italy.

⁹⁷ I know of a second piece, shown to me by Señor Pliego.

⁹⁸ *Memoria de los Trabajos Llevados a Cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante el Año 1879*, Valencia, 1880, p. 10, and illustration; Cf. *Plomos*, p. 87.

there are no other cultural references in either the central Italian or Baetican material.

By the beginning of the first century BC, a fairly uniform culture had grown up in central Italy;⁹⁹ it is useless trying to untangle Roman and non-Roman elements in the types of the issues found there, but it is significant that in the entire central Italian assemblage (including issues not discussed here) there is no use of scripts other than Latin. More significant is that there are no signs of Hispanic culture in the types used in the Baetican issues I have discussed:¹⁰⁰ the deities are Italo-Greek; the cultural references—such as the theatre and the gymnasium—are drawn from Italy, not Spain; and on only one issue (no. 97) is a non-Latin script found. None of this is surprising, given the importance of immigration from Italy to minerally and agriculturally rich Baetica in the late Republic,¹⁰¹ but the implication is that these issues were used primarily amongst the Latin colonists, or, at least, that those who issued them saw no point in using types that referred to Hispanic culture.

Where, then, were these issues struck? The first challenge is to decide if the two assemblages form separate and discrete bodies of material: this is not easy, firstly because our knowledge of the material is limited; many of the central Italian issues (including all the lead) have not been published before, and, until recently, there has been little systematic work on the Baetican lead.¹⁰² I have so far concentrated on the similarities between the two assemblages, which might suggest a single geographical origin;¹⁰³ there are, however, also a number of significant differences. Most of the central Italian material is bronze, while there are very few bronze issues from Baetica; the central Italian bronze includes

99 One need only look at the coinages of the rebels in the Social War, to see how similar their iconography is to the Roman, which is hardly surprising, considering that they were fighting for, and obtained, Roman citizenship.

100 Except, it might be objected, for the inscription, **HISPA...**, on no. 93; but such a legend is perfectly usable by a Roman community in Spain; we have the example of the legend, **HISPAN**, on the *Denarius serratus*, Cr. 372/2, **A·POST A·F S·N ALBIN** of 81 BC.

101 Ma. Amalia Marín Díaz, 'La emigración itálica a Hispania en el siglo II A. C.', *Studia Historica* IV-V (1986-87).

102 The unhappy rule of numismatics is that what is unattributed and unpublished is seldom considered. I should like to pay homage to the pioneering work of M. Paz García-Bellido, and Antón Casariego, Gonzalo Cores and Francisco Pliego, without which I should never have been led into comparing the central Italian and Baetican materials. I hope the publication of this note will draw forth any interesting Baetican material in the hands of Spanish collectors.

103 On the evidence the inscription, **HISPA...**, on no. 93, and of the Punic script on no. 97, this would probably be Baetica.

many overstrikes on Republican pieces, and on a variety of foreign mints (none Spanish), more likely to have travelled to Italy than to Spain; the common types are associated, in the central Italian assemblage, with a range of other types that are not common to both countries (which I have not covered here); there appear to be no issuers common to both assemblages; the central Italian lead is of relatively small diameter, whereas many of the Baetican lead issues are often on characteristically huge flans;¹⁰⁴ and, finally, there are very few cases where specimens of an issue can with certainty be provenanced to both areas. This is sufficient evidence, I feel, to suggest that the two materials were struck separately, in Baetica and central Italy.

Who, then, could have needed to strike these co-ordinated issues? There is no evidence in the iconography that they are linked to military activities; the types are refreshingly pacific for the late Republic. It seems unlikely that the phenomenon of Italic settlement in Baetica, *per se*, should have caused the issues in central Italy, as well. The most likely candidate is a *Publica Societas*¹⁰⁵ exploiting both the Baetican and north Campanian olive-oil industries and, in the case of Baetica, perhaps the mining sector as well. If we were dealing only with production in Baetica, for consumption in Rome, then there would be no necessary contact with central Italy, and the issues there would be impossible to explain. Moreover, if these pieces found their use in the shipping and diffusion of the products,¹⁰⁶ then specimens would presumably have been recovered

104 The so-called '*grandes plomos*'.

105 Many of the Baetican *grandes plomos* are inscribed **P·S** (including our nos. 22-24). García-Bellido suggests that 'Una posible interpretación sin base suficiente para ser defendida, sería la lectura de *P(ublica) S(ocietas)* ... , y se trataría por su nombre de una única sociedad pública frente a otras muchas privadas, lo cual parece bien atestiguado para España a partir de Sila, fechas que probablemente las antiguas explotaciones arrendadas por los equites se venden a particulares. Es comprensible que el estado, o el municipio más cercano, se hubiese reservado la explotación de alguna mina o tierra de labranza, y se permitiese marcar, por su excepcionalidad, sus monedas, téseras y precintos como pertenecientes a la *res publica*. Pues bien, si estuviésemos en lo cierto al interpretar así las siglas, tendríamos que pensar entonces en fechas post-silanas preimperiales'. 'Nuevos Documentos...', pp. 29f. It is possible that the legend on the central Italian issue, nos. 60 and 61, **CN·CORNILI·P·S**, contains a reference to the same entity, if the identification is correct, but this single occurrence, as part of a personal legend, is insufficient to build on.

106 A very large part of the lead issues from central Italy can be provenanced to the river Liri at Minturnae, an important river port; it is therefore conceivable that they played some specific role in the Baetican trade (such as loading tallies), and were all brought by sea from there (as the presence of lead issues in the Isla Pedrosa shipwreck might suggest.) However, much of the copious central Italian bronze material in northern European collections, acquired by travellers in the nineteenth century, is of dry-land provenance. On balance, I believe this hypothesis may be discounted.

from Ostia, or Rome itself, which is not the case.¹⁰⁷

Did they have a monetary function? The value-marks that appear in both areas, on both bronze¹⁰⁸ and lead, suggest that they did.¹⁰⁹ The phenomenon of uncial value-marks on lead¹¹⁰ is significant. They differ in this from the lead tesserae of the imperial period, which do not have value-marks, even when they served as tokens that gave the holder the right to a fixed amount of goods (such as grain), or specific services (such as entry to a function). In theory, the

107 There are none in M. Rostowzew, *Tesserarum Urbis Romae et Suburbi Plumbeorum Sylloge* (St. Petersburg, 1903), nor examples of normal tesserae with the types we are considering (Roman tesserae are normally cast, whereas our issues are invariably struck).

108 Value-marks on bronze cause little surprise, because bronze is accepted as a 'normal' coinage metal, and one with a recognisable value, defined in relation to silver, within the Republican monetary system.

109 By 'monetary function' I mean that the issues were put into circulation by some authority, as a medium of exchange, at least within the group that that authority controlled. I therefore exclude the large numbers of central Italian pieces imitating Republican *quadrantes*, considered by Crawford in 'Unofficial imitations and small change ...', but it must be realised that these were part of a monetary phenomenon in its own right, of importance in understanding the economy of central Italy in the late Republic, in the context of which the production of our issues must probably be placed. (The question may also be complicated by 'unofficial' copying of the 'monetary' issues, and by the emission, by the issuing authority, of tokens and tickets that were never intended to have value, but that used similar types. The fly issue (nos. 99 and 100) is probably an example.) Chavez, in considering the parallel phenomenon of Andalusian *semis* imitations (which she dates to c. 85-65 BC) suggests that they are semi-official issues, arising from a dearth of small change. 'Las ciudades y núcleos de asentamiento del Sur peninsular recibirían en distinto grado, según la ventajas que en ellas obtuvieran, la presencia de inmigrantes procedentes de Italia. Ellos se encontrarían con establecimientos indígenas que conocían y usaban la moneda produciéndola, si no habitualmente, sí para servicios concretos. La falta de fluidez y abastecimiento de bronce romanos oficiales se acentuó en el primer tercio del s. I a.C.. Ello pudo provocar que dentro de la organización de sus negocios, necesitasen moneda fraccionaria para el pago de algunos servicios concretos de poca monta, pero tal y como ya estaban acostumbrados a hacer parte de los indígenas. De esa manera, uno o varios grupos pudieron acordar, como medio paliativo de tal carencia, realizar unas emisiones menores que no pretendían sustituir ni hacer competencia a la amonedación oficial romana, ni mucho menos restarle nada a su principio de autoridad, pero que, evidentemente, no tenían derecho a llevar un nombre de ciudad porque no pertenecían a ninguna como tal', 'Hallazgo de un conjunto monetario a orillas del Guadalete (Cádiz)', p. 124.

110 The Baetican lead issues discussed are a specific, and small, sub-group of the much wider phenomenon of struck lead, including pieces that Chic ('Diffusores olearii y tesserae de plomo') ties to the oil-trade by the coincidence of their inscriptions with amphora stamps. Señor Pliego, in January 1996, showed me several hundred more small, struck lead pieces that are most unlikely ever to have had a monetary role. I am not convinced that lead copies of Republican coins, or Hispanic issues, can usefully be grouped with the 'plomos monetiformes', and they are clearly unrelated to the central Italian material.

underlying use-value could have been identified, and described in monetary units, which would have allowed the pieces to circulate, that is, to be exchanged at value for something other than the goods or services from which they derived this value.¹¹¹ There is no evidence that imperial tesserae served in this way.

To the evidence of the value-marks on lead must be added the evidence of co-ordinated denominations, which is a further indication of a monetary function. One such denominational set appears to consist of the *grandes plomos* with the man-with-a-'shovel' type,¹¹² and associated *quadrantes*.¹¹³ The evidence is very thin, the argument hazardous, and the calculations risky, but it is possible that, in this set, there were real metal-value relationships between the denominations,¹¹⁴ and that the denominations were tarified at metal-value.¹¹⁵ Other Baetican lead issues were self-evidently fiduciary. No. 53, for example, is a *triens* with reported weights of 6.6-10.7g. The central Italian lead *quadrantes* weigh less than 3g.¹¹⁶

There is one value-marked bronze issue apiece from the two areas. The few figures they provide concord well with the theoretical *Lex Papiria quadrans* standard of about 3.9g,¹¹⁷ which suggests that they were issued on a par with circulating currency. There is also an interesting pair of issues—probably *quadrantes*, though unmarked—with the same types, but different modules and

111 In Italy in the 1970s and 1980s, for example, telephone jetons were regularly used in commerce at the value of a telephone-call (though this was not inscribed on them).

112 Nos. 22-26, 28, 32 and 34 of this article; further linked issues are described in *Plomos*.

113 Nos. 25 and 29.

114 The reported weights of the *grandes plomos* vary widely, between about 110 and 240g; the *quadrantes* weigh 68.6g (no. 29) and 40.7g (30), extrapolating to *as* standards of about 275g and 160g respectively.

115 In fn. 25 and 29, we earlier derived hypothetical $\text{Æ}:\text{Pb}$ ratios of 1:9 or 1:10, 1:12 and 1:20: using these ratios, a bronze *as* of the semi-uncial *Lex Papiria* standard of about 13.55g would translate to lead *as* standards of about 120g, 135g, 165g and 270g respectively.

116			N	x	s
	No. 44	Pbs	2	2.61g	0.56g
	No. 60	Pbs	13	2.96g	0.91g

117			N	x	s
	No. 31	Æ	1	3.83g	Baetican
	No. 84	Æ	3	3.65g	0.38g central Italian

weight standards. The evidence is again scanty, but if it bears the argument, the issues were probably struck on either side of the *Lex Papiria* reform, and date to the 90s and 80s BC.¹¹⁸

A further interesting phenomenon is the overstriking of circulating coin (*asses* and *quadrantes*), apparently at the same nominal value as the pieces sacrificed. This implies that the motive for striking cannot have been simply to provide small change in a time of dearth, because the practice did not add to the volume of useful money in circulation.¹¹⁹ It also raises the question of how these issues derived their value. We have the evidence that the bronze, and at least some of the lead, probably circulated at metal-value, but metal alone does not ensure that a piece is accepted as money: the authority of the issuer is also required, made evident by types that recognisably belong to him.¹²⁰ We have also seen that some of the issues were fiduciary coinage. Did they entail a promise of redemption against standard coin? Or did the value derive from the ability to use them in certain circumstances (company shops, for example), or exchange them for specific goods or services? How were they put into circulation? Were they used by the issuer to pay for labour, services, or the supply of commodities? Or were they 'sold' to the user against current, probably larger denomination money?

Many questions remain. These odd and interesting pieces and the many associated pieces that I have not described—still have much to tell us about the organisation of Roman commerce and trade, as well as the economy of the late Republic.

118			N	x	s
	No. 36	Æ	3	4.34g	0.50g
	No. 37	Æ	2	3.41g	0.14g

119 I have no doubt, however, that the provision of small change was one important factor behind the mass of imitative pieces (often overstriking foreign pieces) in the larger Liri assemblage. It is also probable that small foreign coins (such as the foreign material from the Liri) may also have been pressed into service by size or weight. This argues not simply for a dearth of money in the late Republic, but for a healthy and increasingly monetary economy, because demand for coinage is a function not only of coin supply, but also of its speed of circulation.

120 If these issues were, indeed, struck by a *Publica Societas*, they suggest that it possessed a strong corporate authority and organisation. This is even more the case if its writ ran in both central Italy and Baetica.

An Acci triens of King Ervig (680-7)

PHILIP GRIERSON

The Fitzwilliam Museum at Cambridge has recently been fortunate enough to acquire what appears to be an unpublished triens of Erwig. It can be described as follows, the “Miles” references being the monograph of George C. Miles, *The Coinage of the Visigoths of Spain. Leovigild to Achila II* (New York, 1952).

Obv. +•IDNM•ERVIGIVSR Bust r. (Miles type 2q).

Rev. +ACCI (flower) VICTOR Cross above three steps.

20 mm. 1.56 g. Base gold, specific gravity (ascertained by Mr. Steven Doolan) 13.87= c. 52% Au. Bought in London from the Grierson Fund, with no ascertainable provenance.

The mint of Acci, now Guadix el Viejo in southern Spain 40 km east of Granada, had been mainly active between the late 610s and 630s, under Sisebut (616-21), Swinthila (621-31), Sisenand (631-6) and Chintila (636-9). The only subsequent coins known to Miles were of the early years of Egica (687-707), before his association with Wittiza in 695, but the coin shows that the mint had already reopened under Egica's predecessor Erwig.

The coin has two features of particular interest. One is type of bust, which is identical with that found at *Tucci* (modern Martos, prov. Jaen), not far away to the north-west, and much superior to that used at Acci under Egica (Miles type 2s),

though this clearly derives from it. The coins of both mints under Erwig, in fact, seem to have shared the services of the same die-cutter, with a local and much inferior successor taking over at Acci in the next reign.

The other interesting feature of the coin is the revival on it of the epithet *victor*, used much earlier by Chindaswinth at Mérida and recurring under Egica at Toledo, at two mints of Bracara and Tude in Gallaecia, and at Acci and Tucci. Miles, knowing its later manifestation only on the coins of Egica, suggested (pp. 92-3) that it referred to the king's suppression of the revolt of the metropolitan of Toledo in the fifth year of his reign, or to some smaller uprising, but since it went back to Erwig this cannot be the case. Presumably under Erwig it referred to some local military success, and was subsequently taken over at Toledo after the archbishop's revolt, for there are earlier Toledo coins of Erwig on which the epithet is absent.

El fons de monedes medievals d'Aragó i Navarra de la dinastia aragonesa (1063-1134) del Gabinet Numismàtic de Catalunya

ANNA M. BALAGUER
IGNASI M. PUIG i FERRETÉ

El recull i l'estudi de les monedes d'aquesta sèrie i període existents al Gabinet Numismàtic de Catalunya fou realitzada la primavera de 1978 per els dos autors que signen aquest article.

El treball s'inseria en el context d'un ampli programa d'estudi de la moneda dels comtats catalans i de les seves àrees d'influència que duiem a terme conjuntament amb Miquel Crusafont, el qual havia tingut la iniciativa de proposar-lo com a tema de la secció segona del *Symposium Numismàtic de Barcelona*. Aviat ens adonarem, però, que la problemàtica de la història de la moneda d'aquest període era més extensa i sobretot més complexa del que havíem pensat al principi. Això no ens féu defallir, però imposà una delimitació dels objectius. Per aquest motiu abocarem tot el nostre esforç a la confecció d'un *corpus* de la moneda comtal¹ i el treball iniciat sobre la sèrie aragonesa-navarresa del fons del GNC restà inèdit i de fet inconclús.

1. M., CRUSAFONT I SABATE, BALAGUER, A.M. amb la col·laboració de I.M., PUIG FERRETÉ, «Els comtats catalans: les seves encunyacions i àrees d'influència». I *Corpus*, *Symposium Numismàtic de Barcelona*, Barcelona, 1979, vol. I, p. 377-508.

Així deixarem per més endavant la seva publicació. Aviat, però, Ignasi Puig es veié abocat al treball absorbent de la elaboració de la seva tesi doctoral,² a l'hora que s'intensificava la seva dedicació a la universitat i tirava endavant altres publicacions.³ Tot plegat en un moment que la seva salut delicada ja es ressentia. Per la meua banda, la dinàmica de les meves obligacions, la redacció de la tesi i l'atenció a encàrrecs i compromisos d'investigació en altres àmbits de la història de la moneda, tampoc propiciaren que pogués endagar el treball en aquells anys.

Tot i així la tasca realitzada, el munt de fitxes i de fotografies fetes, no ha dormit oblidada al fons d'un calaix, ja que sovint s'hi han fet consultes⁴. Sempre havia considerat, però, que calia publicar-ho. Era un deute que teniem al company d'estudis, col·lega i amic que fou Ignasi Mª Puig.

COMPILACIÓ I CATALOGACIÓ

L'interés i la utilitat de publicar fons documentals, numismàtics o arqueològics són fets ben reconeguts. Per això museus i arxius d'arreu cuiten per realitzar i publicar la catalogació dels seus fons⁵ o almenys per a oferir una guia actualitzada, encara que concisa, del material que conserven.⁶

2. Llegida a la Universitat Autònoma de Barcelona el 1981 fou publicada per l'Institut d'Estudis Catalans, I., M., PUIG FERRETE *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XV)*, dins la col·lecció «Memòries de la Secció Històrico Arqueològica», Barcelona, 1991.

3. Per a una curiosa i fidedigna semblança de la persona i l'obra d'Ignasi M. Puig vegeu el pròleg a l'edició de la seva tesi doctoral (*op. cit.* nota 2) escrit per A.M. Mundó que fou el seu mestre i director de tesi. Cal advertir, només, que el present treball hi consta com ja publicat en aquell moment, un equivoc que cal, doncs, desfer.

4. Procuraren una part del material numismàtic en què es basà l'estudi de M. CRUSAFONT I SABATER i A.M., BALAGUER, «La numismàtica navarro-aragonesa alto medieval. Nuevas hipótesis», *Gaceta Numismática*, 81, 1986, p. 35-66. Fou tingut en compte en la redacció d'un catàleg general de la moneda medieval aragonesa i navarresa, M., CRUSAFONT I SABATER, *Acuñaciones de a Corona Catalano-Aragonesa y de los Reinos de Aragón y Navarra*, Madrid, 1992. El material ara publicat fou també útil, pel que fa a les dades sobre pesos que aporta, al treball de M., CRUSAFONT I SABATER «La circulación monetaria en el Aragón medieval a partir de las menciones documentales», *Gaceta Numismática*, 14, 1994, p. 37-62.

5. Un exemple recent referit a la moneda i dintre de l'estat espanyol és el que ha donat el Gabinete Numismático del Museo Arqueológico Nacional i la seva conservadora en cap actual, Carmen Alfaro Asins que no sols ha iniciat la publicació del catàleg dels fons, sinó que ha començat també la sèrie sistemàtica de publicació dels *Sylloge Nummorum Graecorum. España. C.*, ALFARO ASINS, *Catálogo de las monedas antiguas de oro del MAN*, Madrid, 1993. *Ibid.*, *Sylloge Nummorum Graecorum. España. vol. I Hispania. Ciudades Feno-púnicas. Parte I; Gadir y Ebusus*, Madrid, 1994.

6. Novament el Gabinete Numismático del Museo Arqueológico Nacional —que comptava, però, amb unes guies de principis de segle encara útils en certs aspectes— ens en dóna exemple amb l'edició

En el cas del Gabinet Numismàtic de Catalunya no disposem, pràcticament, de cap obra en aquest sentit.⁷ Pel que fa a les sèries medievals hauriem d'exceptuar la catalogació de les monedes d'or visigodes publicada el ja llunyà 1952 per J. Amorós i M. Mata, aleshores director i becària respectivament, del GNC.⁸ Aquesta mancança dona un sentit, una utilitat i un valor de relleu al treball que, superant dificultats i entrebancs, han dut a terme diferents investigadors que han treballat, amb ànim d'exhaustivitat, determinada sèrie o bé determinat valor monetari concret de les existències del GNC. Aquí cal fer especial esment de l'obra d'A. Badia⁹ que inclou els croats de l'esmentat gabinet, el *corpus* de la moneda comtal¹⁰ que publica totes les monedes d'aquesta sèrie o bé el recull de pellofes que podem veure en aquest mateix volum d'*Acta Numismàtica*. Hi ha encara altres treballs em aquest sentit, com és ara la publicació dels florins de la Corona Catalano-Aragonesa¹¹ o bé la moneda castellana d'or corresponent al valor de la dobla.¹² Al marge de fons seriatos més o menys nombrosos, s'han donat a conèixer també els dos dinars transicionals aràbigs d'Hispania, diferents ponderals o «piefords», etc.¹³

A la tasca realitzada tenim la satisfacció de poder-hi afegir ara el de la sèrie de monedes d'Aragó i Navarra de la dinastia aragonesa, mentre servem encara

d'una concisa notícia de l'esmentat gabinet. Vegeu C. ALFARO ASINS, «Numismática y Medallística», dins la *Guía General del Museo Arqueológico Nacional*, vol. II, Madrid, 1992.

7. La «Noticia acerca del Gabinete Numismático de Cataluña» escrita per J. Amorós i publicada a Barcelona el 1949 és avui d'escassa utilitat, ja que respon a unes circumstàncies i a una situació completament diferents a les que el GNC té avui.

8. J. AMORÓS; A., MATA BERRUEZO, *Catálogo de las monedas visigodas del Gabinete Numismático de Cataluña*, Barcelona, 1952.

9. A., BADIA I TORRES, *Catàleg dels croats de Barcelona, 1285-1706*, Barcelona, 1969.

10. *Op. cit.* a la nota 1 més amunt.

11. A. M., BALAGUER, «Catàleg dels florins del Gabinet Numismàtic de Catalunya» a I Trobada d'Estudis Numismàtics sobre el tema «El florí d'or primera moneda de curs general a la Corona Catalano-Aragonesa», publicada a *Gaceta Numismática*, 72, 1984, p. 25-40. Es cataloguen i publiquen amb la seva il·lustració els 91 florins aleshores existents al GNC i dues falsificacions d'època del mateix fons.

12. A. M., BALAGUER, «Las monedas medievales castellanas del Gabinete Numismático de Cataluña: la dobla», *Numisma*, núms. 180-185, 1983, p. 209-221.

13. A. M., BALAGUER, *Las emisiones transicionales árabe-musulmanas de Hispania*, Barcelona, 1976, núms. 15 i 26. *Ibid.*, «Pieforts medievales castellanos», *L'Ardit*, 9, Barcelona, 1992, p. 32-36. M. CRUSAFONT I SABATER, «Pesals catalans múltiples i senzills», *Acta Numismàtica*, 20, 1990, p. 141-164.

l'esperança de veure l'edició d'un catàleg dels fons medievals del GNC i en estalvi de treball a l'hora de la seva hipotètica redacció.

El conjunt de diners de billó de la sèrie aragonesa i navarresa del període de la dinastia aragonesa que ara publiquem correspon, naturalment, al fons existent al GNC l'any 1978 quan es realitzà el recull. L'extrema precarietat dels inventaris i fitxers del GNC i també el complet desordre temàtic i cronològic del conjunt de la seva col·lecció de monedes fan arriscat poder assegurar amb rotunditat que aconseguissim accedir a tot el material disponible. El recull es feu, però, amb tota cura i sense estalviar-hi hores de treball, segons el sistema que consistia en revisar les 109.000 fitxes del fitxer general disposades, a l'igual que les monedes, segons ordre d'entrada.¹⁴

Realitzat aquest laboriós procés, resultà que les existències del GNC constaven de cinquanta-set diners de billó i d'un òbol del mateix metall, segons la composició següent:

Sèrie aragonesa

Sanç Ramir (1063-1094). Aragó. 29 exemplars de diner.

Sèrie navarresa

Sanç Ramir (1074-1094). Navarra. 1 exemplar de diner.

Sèrie aragonesa

Pere d'Osca (1094-1104). Montsó. 2 exemplars de diner.

Aragó. 12 exemplars de diner.

Aragó. 1 exemplar d'òbol.

Alfons el Bataller (1104-1134) Aragó. 13 exemplars de diner

Total: 58 exemplars

L'estat de conservació d'aquestes monedes és força desigual, però amb algunes individualitats destacables com pot observar-se a les il·lustracions que donem de la totalitat dels exemplars.

Pel que fa als tipus, cal fer especial esment del diner de Navarra de Sanç Ramir, núm. 30 del nostre catàleg, i dels dos exemplars de Pere d'Osca amb el nom de seca MONSON, Montsó, núms. 31 i 32. Tot ells, especialment el navarrès que fou ja objecte d'un estudi de J. Amorós,¹⁵ són extraordinàriament rars.

14. La situació del Gabinet Numismàtic de Catalunya fou exposada en un detallat estudi en al que hom hi pot trobar dades sobre la seva trajectòria i funcionament fins el 1982, vegi's A.M., BALAGUER; M., CRUSAFONT I SABATER, «Gabinet Numismàtic de Catalunya. Estudi crític i propostes alternatives», *Acta Numismàtica*, 13, 1983, p. 21-46. Concretament sobre l'estat dels fitxers i la tasca d'extracció de la informació sobre el material numismàtic existent de cada sèrie vegeu p. 35-37.

15. J., AMORÓS, «Estado de la cuestión referente a las monedas navarras de la Casa de Navarra. Con

Trobarem també una sèrie de varietats tipològiques inèdites. Es tracta del diner de Sanç Ramir (núm.8), amb estel a la dreta de la creu, i la núm. 29 amb unes característiques tipològico-estilístiques molt peculiars. El conjunt de peces del GNC proporciona també nombroses variants inèdites pel que fa a la puntuació de les llegendes, en especial de les de l'anvers.

Poder sistematitzar totes aquestes variacions i donar-les a conèixer juntament amb les dades ponderals de les monedes posa a l'abast de l'estudiós una important mostra de peces d'aquesta sèrie. Això serà ben útil a l'hora de realitzar estudis metrològics i d'història monetària, en general, d'aquest període.

CRITERIS D'ORDENACIÓ I CLASSIFICACIÓ DEL MATERIAL

No ha estat fàcil arribar a una ordenació d'aquestes monedes, tot i que preniem com a punt de partença els criteris establerts en un estudi anterior.¹⁶ Amb motiu de la redacció del catàleg d'aquest fons hem tingut, però, ocasió de reexaminar-los. Per a dur a terme aquesta anàlisi no ens fixat únicament dels exemplars del GNC, sinó que hem considerat, al mateix temps, les dades tipològico-estilístiques que ens ofería la cinquantena llarga de fotografies d'exemplars, en general de conservacions excepcionals, existents al nostre arxiu fotogràfic. La nova reconsideració ha servit per a ratificar-nos, en línies generals, en els criteris d'ordenació adoptats anteriorment i que M. Crusafont aplicà a l'hora de redactar el catàleg general de les sèries aragonesa i navarresa medievals.¹⁷ Malgrat tot, hem introduït alguna modificació i hem pogut perfilar algun aspecte en establir subgrups, segons algunes variacions tipològico-estilístiques objectivables i en passar les peces del tipus Cru-VS 200 del final del grup primitiu, el primer lloc de les del grup tosc.

motivo de una moneda Navarra del Gabinete Numismático de Cataluña» *Numario Hispánico*, t. III, núm. 5, 1954, p. 17-40.

16. A. M., BALAGUER I M., CRUSAFONT I SABATER, «La numismática navarro-aragonesa...» *cit.* a la nota 4. més amunt.

17. M., CRUSAFONT I SABATER, *Acuñaciones de la Corona Catalano-Aragonesa y de los Reinos de Aragón y Navarra*, Madrid, 1992. Citat en endavant com Cru-VS seguit del número corresponent.

CATÀLEG

SANÇ RAMIR (1063-1094). SÈRIE ARAGONESA

Grup Primitiu

Les monedes d'aquest grup es caracteritzen per presentar una efígie regular i allargassada. El cabell tallat recte damunt la nuca, on gairebé sempre hi trobarem tres puntets que volen representar, segurament, una mena de recollit. La tija central de l'arbre del revers és llisa, sense ornaments ni addicions. En surten dues branques simètriques, que solen implantar-se a la base o bé bastant avall i que tendeixen a pujar verticalment.

Dintre d'aquestes característiques generals trobarem, però, algunes variacions objectivables que ens permetran establir alguns subgrups que designarem successivament amb les lletres A, B, C, etc.

Subgrup primitiu A

Les branques i les seves ramificacions són de traç força gruixut i pugen molt verticalment.

1. Diner. Billó.

a/SANCIVS REX:..Efígie a l'esquerra amb tres punts a la nuca.

r/ARA-GON horitzontalment a banda i banda d'un arbre superat d'una creu.

Les branques surten de la base.

Cru-VS, 195. GNC, 11210.

Pes: 0,88 g. ø: 17mm.

2.

a/: SANCIVS REX. La resta com l'anterior.

Cru-VS, 195 variant puntuació inici llegenda anvers. GNC, 11209.

Pes: 0,86 g. ø: 17mm.

3. Com l'anterior efígie menys nítida en aquest exemplar que presenta una petita fisura.

GNC, 33.330. Pes: 0,714 g. ø: 17.

Subgrup primitiu B

Les branques tendeixen a obrir-se omplint més el camp. El traç s'afina. La implantació de les branques es fa encara a la base mateixa, però en algun cas s'implanten a la part baixa del tronc central.

Una varietat d'aquest grup porta algun ornament addicional al revers consistent en punts, estels, lletres K ajagudes, etc.

Sense ornaments o símbols addicionals al revers

4. Diner. Billó.

a/

: SANCIVS REX. Efígie a l'esquerra, els trets punts a la nuca poc marcats.

r/ ARA-GON horitzontalment a banda i banda d'un arbre superat de creu. Les branques surten de la part baixa del tronc.

Cru-VS, 195 similar, però amb les diferències de puntuació i estil de l'arbre. GNC, 2189. Pes: 0,965 g. ø: 18mm.

5. a/

: SA.N.CIVS REX. Efígie a l'esquerra amb tres punts a la nuca.

r/ Com l'anterior, però les branques surten de la base.

Cru-VS, 195.1 var. puntuació. GNC, 11208. Pes: 0,95g ø: 17 mm.

Amb ornaments o símbols addicionals al revers

6. a/

: SANCIVS REX. Efígie a l'esquerra amb tres punts a la nuca.

r/ Com l'anterior, però sota la A i la N d'ARA-GON, una petita K ajaguda.

Cru-VS, 195.10. GNC, 109278. Pes: 0,938 g ø: 17 mm.

7. a/ Com l'anterior.

r/ Un punt a l'esquerra de la creu.

Cru-VS, 195.5 GNC, 109296. Pes: 1,05 g. ø: 17 mm.

8. a/ :SANCIVS REX. Efígie com l'anterior.

r/ Estel de sis puntes a la dreta de la creu.

Inèdita. GNC, 11211. Pes: 0,952 g. ø: 17.

Subgrup primitiu C

Efígie mirant a la dreta. El cap tendeix a ésser més arrodonit i no presenten els tres punts a la nuca. L'arbre del revers és similar al del grup primitiu B.

9. a/ :SANCIVS.REX. Efígie a la dreta sense punts a la nuca.

r/ ARA-GON horitzontalment a banda i banda d'un arbre superat de creu.

Les branques surten de la part baixa del tronc.

Cru-VS, 197, variant inèdita puntuació llegenda anvers. GNC, 109272.
Pes: 1,06 g. ø: 18 mm.

10. a/

: SANCIVS REX. La resta com l'anterior.

Cru-VS, 197, però tres punts principi llegenda anvers. GNC, 109275.
Pes: 0,973 g. ø: 18mm.

11. Similar a la núm. 9, però força mal conservada.

GNC, 24190. Pes: 0,844g ø: 17 mm.

Grup elegant

Es diferencia molt clarament de la resta de tipus per la peculiar forma de l'arbre del revers. Les branques estan formades per un arc d'extrems acabats en un llaç i amb múltiples penjolls i ornaments que talla el tronc central. Entre la implantació de les branques i la creu surten del tronc uns arcs o brots simètrics que, generalment, són dobles i oposats. L'efígie és més arrodonida i en general el cabell ja no apareix tallat en línia recta sinó que s'afua damunt del clatell. No presenta els tres punts sobre la nuca que solíem trobar a les peces del grup primitiu. En funció que el bust miri a la dreta o bé a l'esquerra, reunirem les peces d'aquestes característiques en un subgrup elegant A i en un subgrup elegant B.

Subgrup elegant A

Bust a la dreta.

12. Diner Billó.

a/

: SANCIVS REX. Bust a la dreta.

r/ ARA-GON horitzontalment a banda i banda d'un arbre superat de creu. Els petits brots que surten vers la meitat del tronc es bigurquen, en forma de dues petites àncores amb una perla en el punt de divergència.

Cru-VS, 203-1 variant puntuació principi llegenda anvers.

GNC, 2190. Pes: 1,11g ø: 19 mm.

13. a/.SANCIVS.REX. El punt d'inici de llegenda poc visible. Efígie com l'anterior.

r/ Dels petits brots, un puja oblic cap amunt i acaba en una perla, l'altre curvat va avall.

Cru-VS, 203-3 variant puntuació principi llegenda anvers.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

GNC, 11206. Pes: 0,97g. ø: 19 mm.

14. a/.SA.NCIVS REX: X. Efígie com l'anterior.
r/Petits brots similars als del núm. 12. Traç del revers molt fi.
Cru-VS, 203-5. GNC 2116. Pes: 0,968. ø: 19 mm.
15. a/SANC (anell dintre de la C) IVS REX. Efígie com l'anterior.
r/Els dobles brots simètrics que surten del tronc central van avall.
Cru-VS, 203 variant inèdita puntuació llegenda anvers. GNC 11207.
Pes: 0,953g. ø: 18 mm.
16. a/SANCIVS REX (un punt a d'alt i a baix de la X). Efígie com l'anterior.
r/Forma i inclinació petits brots com la núm. 13.
Cru-VS, 203 variant inèdita puntuació llegenda anvers. GNC, 11213.
Pes: 0,879g. ø: 18 mm.

Subgrup elegant B

Bust a l'esquerra.

17. Diner. Billó.
a/SAN (anell amb un punt al mig) CIVS REX. Efígie a l'esquerra.
r/ARA-GON, horitzontalment a banda i banda d'un arbre superat de creu.
Els brots petits que surten del tronc com els de la núm. 15.
Cru-VS, 202. GNC 109277. Pes: (0,634 g.) ø: 18.
Un xic incompleta vores.
18. Similar anterior
GNC, 11205. Pes: 0,817g. ø: 18. Petit trencat bora.
Exemplar força malmès
19. Similar anterior
GNC, 11204. Pes: 0,928. ø: 18 mm.
20. Similar anterior
GNC, 24191. Pes: 0,805g. ø: 18 mm. Petits trencats bora.
Exemplar força malmès.
27. Ibidem.

12

13

14

15

16

17

18

19

20

Grup Tosc

Es distingeix sobretot per l'execució tosca de l'efígie i d'ocasionals irregularitats de les lletres. Els cabells freqüentment sobresurten del front de forma exagerada. En conjunt, però, l'efígie recorda la del tipus anterior de forma més aviat arrodonida i cabells que acaben afuats damunt del clatell, encara que hi ha alguna excepció. Tampoc trobarem punts a la nuca. L'arbre del revers torna a presentar branques que s'insereixen obliquament en el tronc, amb multitud de brots similars. El tronc central manté els petits brots que hem vist aparèixer en el tipus elegant, però són menys vistosos. L'efígie mira sempre cap a la dreta i no trobarem ornaments o símbols en el camp al revers.

Aquest grup tipològic —al que correspon el mancús de Jaca i els diners de Monzón— enllaça amb el primer tipus del regnat següent de Pere d'Osca (1094-1104).

Dintre d'aquest grup distingirem, però, un subgrup tosc A que situarem al principi; és d'execució més afinada i sembla enllaçar amb el tipus elegant.

Subgrup tosc A

La forma de l'arbre tot i ésser molt més esquemàtica recorda una mica la del tipus elegant. El distintiu més clar de les peces d'aquest subgrup és l'angulet en forma de poncella que figura al capdamunt de les dues branques superiors. El tronc central presenta petits brots en forma d'aspa.

L'execució del bust de l'anvers, en canvi, recorda més els diners del grup primitiu amb cap allargassat i cabell tallat recte que en algun cas força excepcional pot ésser fluent (Cru-VS, núm. 201). Mai presenta, però, punts darrera la nuca. Les similituds d'estil de bust de l'anvers fan que M. Crusafont situï aquest tipus al final del grup primitiu (Cru-VS 200-201). A nosaltres ens ha semblat més avinent considerar que, enlloc d'ésser el preludi del tipus elegant, és el seu epíleg.

21. Diner. Billó

a/

: SANCIVS.REX. Efígie a la dreta.

r/ARA-GON horitzontalment a banda i banda d'un arbre superat de creu. Les branques s'implanten a certa alçada del tronc i els seus extrems superiors acaben en un angulet que sembla una poncella. El tronc central amb petits additaments.

Cru-VS, 200 mateix exemplar. GNC, 2117. Pes: 0,965g. ø: 18 mm.

22. Igual a l'anterior, presenta una patina molt fosca.

GNC, 11212. Pes: 0,956g. ø: 17 mm.

Subgrup tosc B

Les seves característiques responen plenament a les que hem descrit com a determinants del grup tosc més amunt. D'estil més rude que les del subgrup tosc A presenten un brancatge més espès i embolicat. El cabell acaba gairebé sempre afuat damunt la nuca on no hi trobarem en cap cas els tres punts que apareixien en el grup primitiu. El tronc central amb petits brots.

23. Diner. Billó

a/SANCIVS. REX. Efigie a la dreta.

r/ ARA-GON horitzontalment a banda i banda d'un arbre superat de creu.

Dos petits brots simètrics surten del tronc i s'inclinen avall.

Cru-VS, 205 variant inèdita de puntuació llegenda anvers i forma brots del tronc del revers. GNC 2191.

Pes: 1,105g. ø: 18 mm. Petita irregularitat del cospell.

24. Similar a l'anterior

GNC, 100100. Pes: 1,14g. ø: 18 mm.

25. a/.SANC (un punt dintre de la C) IVS.REX.

La resta com l'anterior.

Cru-VS, 205 variant inèdita puntuació llegenda anvers i brots revers com la núm. 23. GNC, 33329.

Pes: 1,074g. ø: 18 mm. Petita irregularitat del cospell.

26. a/

: SANCIVS.REX.

Cru-VS, 205. GNC, 24192. Pes: 0,98g. ø: 19.

Petit trencat a la vora.

27. Similar a l'anterior

GNC, 11214. Pes: 0,46 g. ø: 18 mm. Defecte d'encunyació revers, repicat. Petits trencats vora.

28. a/SANCIVS.RE: X

Cru-VS, 205 variant inèdita de puntuació llegenda anvers. GNC, 11203.

Pes: 1,012g. ø: 18 mm.

29.: SA:CIVS.REX. Efigie a la dreta de forma molt arrodonida.

r/ Les branques laterals, a diferència de les anteriors, s'implanten molt avall del tronc que presenta petits brots.

Inèdita. GNC, 11215. Pes: 0,788g. ø: 17 mm. Petit trencat vora.

SANÇ RAMIR (1063-1094). SÈRIE NAVARRESA

30. Diner. Billó.

a/SANCIVS. Efigie a la dreta que talla la llegenda per baix.

r/NAVAR en forma d'arc damunt d'una creu alçada que ocupa el camp. De la base de la creu surten dos ornaments vegetals.

Cru-VS, 209 mateix exemplar.¹ GNC, 12912. ø: 18 mm.

PERE D'OSCA (1094-1104). SÈRIE ARAGONESA

31. Diner. Billó. Montsó

a/P.ETRVS:SANCII. Efigie a la dreta.

r/MON-SON, horitzontalment als costats d'un arbre superat de creu.

Cru-VS, 215, mateix exemplar, GNC, 2118. Pes: 1,23g. ø: 18 mm.

32. a/ PETRVS SANCII. La resta com l'anterior.

Cru-VS, 215 variant inèdita puntuació llegenda anvers. GNC, 11216.

Pes: 0,982g. ø18. Exemplar no gaire ben conservat, patina fosca.

Aquestes peces a nom de Pere i amb MON-ZON, com a nom de seca, presenten unes característiques tipològiques i estilístiques semblants a les del grup tosc B de Sanç Ramir amb les quals enllacen.

33. Diner. Billó. Aragó

a/ : PETRVS.REX. Efigie a l'esquerra amb el cabell recollit damunt la nuca formant una mena de troça.

r/ ARA-GON horitzontalment

Cru-VS, 213. GNC,109282. Pes: 0,71g. ø:18 mm.

34. Similar anterior.

GNC, 109281. Pes: 1,171g. ø: 18 mm.

1. Es tracta també del mateix exemplar descrit per AMORÓS, J. «Estado de la cuestión referente a las monedas navarras...», *op. cit.* a la nota 15 més amunt. Cal advertir, però, que a la làmina III d'aquest article es reproduïx la peça ampliada amb la transcripció de la seva lectura SANCIVS, a la que s'afegeix la paraula REX al lloc que hauria d'anar, però que no hi cap i en realitat no hi és, com assenyala en text el mateix Amorós (p. 23). Evidentment, a la làmina es vol assenyalar el lloc on hipotèticament s'hauria gravat la paraula REX, que és ostensiblement ocupat pel vestit trilobulat de l'efígie. L'autor no pretén pas dir que hi sigui, però pot induir a equívocs l'haver-ho visualitzat de la forma que ho fa.

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

35. Similar anterior.
GNC, 109273. Pes: 0,975g. ø: 17 mm.
36. Similar anterior
GNC, 109280. Pes: 1,073g. ø: 18 mm.
37. Similar anterior
GNC, 109279. Pes: 0,981g. ø: 18 mm.
38. Similar anterior
GNC, 33331. Pes: 0,955g. ø: 18 mm.
39. Similar anterior
GNC, 2192. Pes: 0,849g. ø: 18 mm.
40. Similar anterior
GNC, 2193. Pes: 1,014g. ø: 17 mm.
41. a/Efígie similar anterior, però força més reduïda.
r/Semblant anterior, però amb un anell a cada banda de la creu, Cru-VS,
213.1.GNC,11219.
Pes: 0,945g. ø: 18 mm.
42. Similar anterior, però efígie de les dimensions habituals.
GNC, 11217. Pes: (0,646g) ø: 18 mm. Exemplar força malmès,
esquerda.
43. a/Similar anterior, però un punt al camp esquerra per damunt de l'espatlla.
r/ Un punt a cada banda de la creu.
Inèdita. GNC, 11218. Pes: (0,762g) ø: 18 mm.
Força malmesa, esquerra.
44. Similar a la núm. 42.
GNC, 2119. Pes: 0,971g. ø: 17 mm. Força mal conservada
45. Obol. Billó. Aragó.
a/ (:PETRVS.REX). Efígie a l'esquerra similar a la del núm. 33.
r/ ARA-GON horitzontalment als costats d'un arbre superat per una creu, als
costats un punt.
Cru-VS, 214.1 variant inèdita, punts als costats de la creu. GNC, 11220.
Pes: 0,552g. ø: 13. Força malmesa, lectures anvers poc clares.

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

ALFONS EL BATALLER (1104-1134). SÈRIE ARAGONESA

46. Diner. Billó

a/ANFVS.REX. Efigie a l'esquerra amb cabell recollit damunt la nuca i que talla la llegenda per baix.

r/ARA-GON, horitzontalment a cada banda d'un arbre superat per una creu.

Cru-VS 217. GNC, 2195. Pes: 0,958. ø: 19 mm.

47. Similar anterior

GNC, 2195. Pes: 0,958 ø: 19 mm.

48. Similar anterior.

GNC, 24194. Pes: 0,971g. ø: 19 mm. Petita irregularitat cospell.

49. Similar anterior.

GNC, 11221. Pes: 0,744g. ø: 19 mm. Força malmesa.

50. Similar anterior.

GNC, 11222. Pes: 1,119g. ø: 18 mm. Força mal conservada.

ALFONS EL BATALLER (1104-1134). SÈRIE NAVARRESA

51. Diner. Billó

a/. ANFVS SAN.REX. Efigie a l'esquerra.

r/+ ARAGONENSIS. Creu alçada.

Cru-VS, 219 var.² punt principi llegenda, GNC, 2126.

Pes: 0,835g. ø: 19 mm.

52. a/ANFVS SAN.REX. Efigie a l'esquerra.

r/+ ARAGONENSIS, Creu alçada.

Cru-VS, 219. GNC, 2196. Pes: 0,894g. ø: 18 mm.

53. a/.ANFVS SAN REX. La resta com l'anterior.

Cru-VS, 219 variant puntuació llegenda anvers. GNC, 11223.

Pes: 1,117g. ø: 18 mm. Exemplar molt mal conservat.

54. a/ANFV SAN REX. La resta com l'anterior.

Inèdita. GNC, 2131. Pes: 0,618g. ø: 17 mm.

2. Correspon realment a aquest número de l'obra de Crusafont, tot i que en aquell catàleg consta per error d'impremta com +ARAGONENSI.

55. a/A (estrella sis puntes) NFVS SAN (dues aspes o lletres z ajagudes) REX.
Com les anteriors.
Cru-VS, 219.1. GNC, 24195. Pes: 0,972 g. ø: 18 mm.
56. a/ANFVS SAN (dues aspes o zz ajagudes) REX. Bust a l'esquerra
r/+ (Estrella sis puntes) ARAGONENSIS. Creu alçada.
Inèdita. GNC 11224. Pes: (0,75g.) ø: 18 mm. Forat al mig del camp.
57. Similar anterior.
GNC, 2130. Pes: 0,756g. ø: 18 mm.
58. a/ANFVS SA (anell) N (dues aspes o zz ajagudes) REX. Bust a l'esquerra.
r/+ARAGONENSIS. Creu alçada.
Inèdita. GNC, 24193. Pes: 0,808g. ø: 18 mm. Petit trencat vora.

ABREVIATURES I BIBLIOGRAFIA DEL CATÀLEG

Cru-VS = CRUSAFONT I SABATER, M., *Acuñaciones de la Corona Catalano-Aragonesa y de los Reinos de Aragón y Navarra*. Ed. Vico & Segarra, Madrid, 1992.

GNC = Gabinet Numismàtic de Catalunya.

Identificació amb anàlisi per mètodes nuclears d'alguns florins de Perpinyà. Altres qüestions referents als florins catalanas

*J. N. BARRANDON
M. CRUSAFONT I SABATER
J. JOUSSEMET*

Donarem a conèixer els resultats d'un treball de col·laboració catalano-francès que s'ha dirigit a resoldre alguns problemes referents al contingut d'or dels florins catalans. La part més àmplia de l'estudi es refereix als florins de Perpinyà, de les primeres emissions i a la identificació i cronologia de les seves marques. Els altres aspectes considerats han estat els florins de marca rosa en les seves dues varietats de punts i anells, els florins que s'atribueixen a Pere de Portugal, les informacions dels manuals de mercaderia medievals i el florí de llegenda ARAGOXES, fins ara atribuït al període de l'Interregne.

El programa de treball s'inicià a finals del 1990 ran d'un proposta nostra referent a anàlisis no destructives dels florins atribuïts hipotèticament a la seca de Perpinyà. La Sra. J. Joussemet, conservadora del Museu Puig de Perpinyà acollí favorablement la proposta d'un plà d'anàlisi d'una sèrie de florins molt rars i que pràcticament només es trobaven representats justament al Museu Puig: A i R gòtiques, escut triangular, etc, i que després s'estengué a altres florins pendents també de resolució.

Un primer intent a Perpinyà mateix utilitzant el microscopi electrònic i analitzador per raigs X donà resultats poc exactes, coincidint amb altres que també nosaltres, juntament amb A. M. Balaguer, havíem intentat de fer a Barcelona. Llavors J. Joussemet es dirigí al Sr. J. N. Barrandon qui, amb el ciclotró de què disposava al centre d'Orleans podia dur a terme determinacions per mètodes nuclears d'activació neutrònica o protònica. Aquests assaigs no prenen les

informacions de la superfície de la moneda, com en el cas dels raigs X, sinó de la massa interior i és per això que resulten molt més fiables. Un seguit d'anàlisis en paral·lel amb determinacions químiques tradicionals de caràcter destructiu han demostrat que els mètodes d'activació neutrònica o protònica són els que donen uns resultats més ajustats.¹ En el nostre cas s'aplicà el procediment d'activació protònica pels avantatges que el mateix Barrandon ha assenyalar.²

Al llarg d'aquests darrers anys les col·laboracions entre la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics i el sempre actiu Museu Puig de Perpinyà han estat nombroses. Ara s'hi afegia el prestigiós Centre Ernest Babelón d'Orleans de la mà de J. N. Barrandon. No era la primera vegada que podiem establir una col·laboració amb l'investigador francès, ja que també l'any 1992 es sumà amb una aportació conjunta amb altres investigadors com Cecile Morrisson i Bruno Collin, a les jornades científiques del I Congr s d'Història de la Moneda dirigit per la Dra. A. M. Balaguer i organitzat per la ANE i la SCEN.³ D'altra banda J. N. Barrandon és prou conegut pels seus nombrosos treballs d'investigació en el camp de la numism tica aportant la sempre imprescindible informació sobre els continguts de metall.⁴

La col·laboració tripartita ha perm s, en aquest cas, d'obtenir dades de contingut d'or d'un seguit de florins inc gnits. La nostra aportació personal (MCS) ha estat la d'ésser els redactors d'aquestes notes, que pretenen treure les conseqüencies numismàtiques de les determinacions analítiques realitzades a Orleans.

RESULTATS DE LES AN LISIS

Les determinacions quantitatives de contingut de metall donen un seguit de xifres de percentatges en les quals podem distingir uns components majors, amb una part important en el conjunt i uns components menors que apareixen en quantitats molt reduïdes. En el nostre cas l'inter s primordial és el coneixement del contingut d'or en percentatge i, complementàriament, saber les proporcions en qu  hi són presents els dos additius habituals en aquestes monedes que són l'argent i

1. Vegeu diferents treballs sobre aquestes qüestions a E.T. Hall-D.M. Metcalf (editors). *Methods of chemical and metallurgical investigation of ancient coinage*. Londres 1972.

2. J. N. BARRANDON. «Méthodes nucl aires d'analyse et numismatiques» *Actes IX Congr s International de Numismatique*. Bern 1979, p. 3-15.

3. Vegeu J. N. BARRANDON; M. F. GUERRA; E. LE ROY LADURIE; C. MORRISON i B. COLIN. «La diffusion de l'argent du Potosí dans le monnayage Europeen a partir du XVI  siècle, le circuit Mediterran en». *Gaceta Numism tica* 107, 1992, p. 15-22.

4. Dels seus nombrosos treballs en citarem un que té molt d'inter s per a nosaltres per les an lisis que conté referents a monedes de billó llenguadocianes: F. Dumas-J. N. Barrandon. *Le titre et le poids de fin des monnaies sous le r gne de Philippe Auguste*. Cahiers Ernest Babelon 1. Paris 1982.

l'aram.

Els aliatges dels florins solen compondre-se d'una part principal d'or i una de menor que pot ésser tota d'argent o en parts iguals d'argent i or. Més rarament trobarem altres proporcions.

A més d'aquests dos o tres components principals poden aparèixer també, en quantitats molt marginals, altres metalls com el plom, el zenc o l'estany, que poden ésser impureses residuals de la plata o de l'aram. Aquests components menors, que sempre són presents en percentatges inferiors al 0,1 %, tenen ara per nosaltres un interès secundari i només els tindrem en compte excepcionalment.

A la TAULA de valors hi podem veure els resultats de les anàlisis dels florins del Museu Puig obtingudes amb el ciclotrò d'Orleans. Per a cada peça s'han indicat dades de referència, valor —florí o bé mig florí— pes, percentatges per metalls, suma dels percentatges indicats a les taules i quirats que representen els percentatges de l'or. Tots els florins analitzats són reproduïts a la làmina amb el núm. de la

Núm.	Regnat	Valor	Marca	Ref.	Pes	AU	AG	CU	PB	Total	Quirats
1	Pere III	florí	escut català cairó	1	3,46	99,6	0,3	0,09		99,99	23,90
2	Pere III	florí	A	259	3,45	99,4	0,47	0,09		99,96	23,85
3	Pere III	florí	R	261	3,46	99,4	0,43	0,09		99,92	23,86
4	Pere III	florí	escut triangular	238	3,48	99,5	0,27	0,23		100,00	23,88
5	Pere III	florí	espasa	262	3,46	94,7	3,5	1,70	0,02	99,92	22,73
6	Pere III	florí	elm	225	2,94	81,0	9,0	9,9	0,02	99,92	19,44
7	Pere III	florí	elm	223	3,29	75,7	11,2	13,0	0,01	99,91	18,17
8	Pere III	florí	elm	224	3,45	71,0	14,3	14,6	0,05	99,95	17,04
9	Pere III	florí	rosa anells	233	3,40	74,7	11,6	13,6	0,03	99,93	17,93
10	Pere III	florí	rosa anells	231	3,45	74,5	12,9	12,5	0,01	99,91	17,88
11	Pere III	florí	rosa punts	234	3,43	73,3	13,4	13,2	0,02	99,92	17,60
12	Pere III	mig	rosa punts	235	1,73	72,7	13,5	13,7	0,02	99,92	17,45
13	Pere IV	florí	(sense)	239	3,44	75,3	12,3	12,3	0,04	99,94	18,07
14	Pere IV	mig	(sense)	240	1,70	76,0	12,0	12,0		100,00	18,24
15	Interregne	florí	elm?	368	3,30	43,1	35,0	21,6	0,24	99,94	10,34

TAULA.

L'arrodoniment de les xifres i la no consideració dels components menors ens condueixen a unes sumes de percentatges que oscil·len entre el 99,91% i el 100%.

Als resultats de la TAULA hi podem afegir encara el percentatge d'or del

florí de marca creixent analitzat pel mètode de densitat específica pel Dr. Oddy del British Museum i que ja vàrem publicar.⁵ Tenim en aquest cas un contingut d'or del 91,5%, equivalent a 21,96 quirats, per a un florí que pesa 3,482 grams. En els comentaris posteriors també tindrem presents altres anàlisis fetes per nosaltres pel mètode de densitat específica.

Vegem ara les conseqüències que es deriven d'aquestes noves informacions en contraposar-les amb les dades documentals ja conegudes.

LA MARCA ESCUDET CATALÀ EN CAIRÓ

Nosaltres havíem atribuït provisionalment aquest florí a València atenent als canvis en l'heràldica de la ciutat, que adoptà el símbol de l'escut català en cairó el 1377. Més endavant hi va afegir una corona i fou aquest afegit el que es va convertir en la marca valenciana dels florins a finals del regnat de Pere III i per a gairebé tots els florins posteriors.

Ja advertirem, però, que per poder donar per bona aquesta atribució «caldria comprovar si la llei es de 18 quirats».⁶

A la vista de l'alta llei obtinguda, que s'acosta a l'or pur és evident que aquest florí no pot ésser de València sinó que s'ha d'atribuir a Perpinyà i, encara, a les primeres emissions, les úniques en les que s'emprà or d'alta llei. A continuació comentarem l'encaix cronològic més probable d'aquest florí.

ELS FLORINS D'OR FI

Quatre marques donen resultats molt alts en el percentatge de l'or; per damunt dels 23,75 quirats i apropant-se a l'or pur. Aquestes fabricacions sembla que segueixen encara la línia de l'emissió de Jaume III de Mallorca del 1340, que igualment emprà un or molt fi, gairebé pur.⁷ Ens referim als de marca escudet en cairó, escut triangular A gòtica i R gòtica, núms. 1 a 4 de la TAULA. Aquests quatre florins de la més alta llei han de correspondre a les primeres emissions de Perpinyà, quan les disposicions reials indicaven que s'havien de fabricar d'or fi (1346) o bé «de la llei de (les monedes) de l'Imperi romà» (1353).

Com que els quatre florins esmentats són a nom del rei Pere amb llegendes P.REX.ARAGO resulta que hi ha quatre emissions diferents a Perpinyà, evidenciades

5. M. CRUSAFONT i SABATER. «Els florins de Perpinyà. La marca creixent». *L'Ardit* 6. Barcelona 1990, p. 210-214. No hem il·lustrat aquest florí.

6. M. CRUSAFONT i SABATER. «Jaume III de Mallorca veritable creador del florí català» *Acta Numismàtica* 15, 1985, p. 203-218. vid. p. 208.

7. M. CRUSAFONT i SABATER. «Jaume III de Mallorca veritable creador del florí català». *Acta Numismàtica* 15, 1985, p. 203-218. Vid. 208.

per les quatre marques diferents, en la primera etapa d'emissions d'or d'alta llei. Aquest fet ens obliga a reconsiderar les interpretacions que Botet va fer de la nombrosa documentació del període.

Resumint la panoràmica traçada per Botet hi hauria d'haver florins a llei de 23,75 quirats entre el 1346 i el 1352 i des d'aquesta data ja serien de llei 22,75. Dins d'aquesta etapa les emissions entre 1346 i 1349 haurien estat anònimes i entre 1349 i 1352 portarien el nom del rei.

Immediatament ens adonem que ni la llei concorda, ni hi ha espai suficient entre el 1349 i el 1352 per a encabir-hi les quatre emissions d'alta llei que ara hem trobat.

Pel que fa a la llei, és probable que Botet fes una deducció errada. Segons sembla el rei manà que els florins fossin «d'or fi i d'igual pes que els de Florència»,⁸ Botet dedueix d'això que la llei seria de 23,75 quirats com els de Florència, però en realitat el rei no diu pas això, sinó que assimila la talla, és a dir, el pes al dels florins florentins i diu que l'or ha d'ésser fi sense relacionar-ho amb la llei dels florins florentins. És cert que hom sol entendre per or fi el de 23,75 quirats, però tampoc tenim completa seguretat que s'hagi d'interpretar sempre així. El fet és que aquests florins, igualment com els de Jaume III de Mallorca ultrapassen la llei de 23,75 i es situen entre els 23,85 quirats i els 23,9 quirats. Hi ha, doncs, voluntat de superar la llei de 23,75.

Vegem ara la cronologia.

L'existència d'una etapa 1346-1349 en la qual els florins serien anònims, és a dir, sense indicar amb una lletra P el nom del rei, la sosté Botet d'acord amb dos fets:

1. L'evidència de florins i mitjos florins que compleixen aquesta característica i porten la llegenda ARAG-OREX, Botet-233 i 234.
2. L'ordre donada pel rei Pere el 1349 de posar als florins la lletra P com a indicativa del nom del rei «per no haver-se disposat abans».⁹

Anem a veure com, el que sembla molt clar ho és, en realitat, força menys. En primer lloc, els florins i mitjos amb ARAG-OREX són citats per Botet, per Colson i per Heiss,¹⁰ però cap d'aquests autors n'ha vist mai cap sinó que es basen en el

8. Tota la part documental prové de J. BOTET i SISÓ. *Les monedes catalanes*. Vols. II i III. Barcelona 1909 i 1911. Especialment utilitzarem el capítol «Florins» dins el regnat de Pere III, p. 122-138 i el capítol següent dedicat a falsificacions, p. 138-148, tot dins el vol. II. En aquest cas vid. p. 123. A causa de la contínua referència a aquesta obra i a les mateixes pàgines, no el citarem sistemàticament. En qualsevol cas, totes les al·lusions a Botet es refereixen a la part esmentada.

9. Ibid. p. 123.

10. Les mencions de Colson i Heiss es referiran sempre a A. COLSON. *Recherches sur les monnaies qui ont eu cours en Roussillon*. Perpinyà 1853 i A. HEISS. *Descripción de las monedas hispano-*

testimoni d'un catàleg de venda: el de la subhasta de la col·lecció García de la Torre realitzada per Gaillard i que no porta gravats. Des de llavors (1852) fins ara tampoc han aparegut mai florins amb aquesta llegenda, malgrat els amplis repertoris que han estat publicats.¹¹

Més factors de desconfiança: la llegenda ARAG-OREX s'acosta molt a ARAG-OXES, present en un florí atribuït a l'Interregne i amb un tipus de lletra ben propera a la dels florins del segle XV. Més endavant tornarem a parlar d'aquest florí, un probable fals. Finalment, cal considerar la singular existència del valor mig florí. Fins ara només trobem el valor unitat, és a dir, el florí, tant en les emissions de més alta llei, com en les que, amb tota seguretat corresponen a etapes intermèdies: el florí de l'espasa i el del creixent. El valor mig florí no el trobem fins a etapes més avançades i, per tant, no sembla adient per a una primera emissió a Perpinyà.

Pel que fa a l'evidència numismàtica, l'existència d'uns florins amb llegenda ARAG-OREX resulta molt insegura. Nosaltres pensem que la hipòtesis més probable és que es tracti d'unes peces amb llegenda ARAG-OXES, com la del florí que comentarem més endavant.

Vegem ara el segon argument de Botet: l'ordre del rei Pere de posar la P, donada el 1349. Aquesta afirmació la fa Botet a la pàg. 123, però a la pàg. 136 es torna a referir a aquest document reial i dubta de si la frase al·lusiva a posar la P, hi era ja al document de creació del florí del 1346. El dubte el resol amb l'existència de florins sense nom de rei, és a dir, tornant a l'argument 1. Ja veiem, doncs, que els termes en què està redactat el document del 1349 no són pas clars i que fins que no aparegui el del 1346 no hi haurà seguretat en quant a la cronologia de la introducció de la lletra P.

Nosaltres, amb l'evidència de quatre emissions inicials d'alta llei i l'absència gairebé segura del florí ARAG-OREX ens inclinem a creure que els florins perpinyanesos degueren iniciar-se ja amb la P o que, en qualsevol cas, la seva inclusió no degué retardar-se fins al 1349. Si les nostres hipòtesis són correctes disposariem, en principi, d'un espai 1346-1352 per a les quatre emissions. Creiem, no obstant que també per a la data final cal fer una correcció.

Botet conegué un contracte d'arrament no data per a batre florins a Perpinyà, conclòs pel rei amb Pere Blan i Joan Pluer. En aquest document s'al·ludeix al fet que el rei s'està preparant per a anar a l'illa de Sardenya a combatre els rebels. Pere Blan havia estat nomenat escriptor de la seca de Perpinyà el 1347, mentre Simó de Soler era mestre de seca. En trobar Botet que l'any 1352 l'esmentat Pere Blan havia passat a ocupar el càrrec de mestre suposà que el document no datat,

cristianas desde la invasión de los árabes. Madrid 1867-1869 (vols. II-III). Tampoc els citarem sistemàticament.

11. Vid, per exemple els treballs aportats a la *I Trobada d'Estudis Numismàtics* (ANE-SCEN 1983) publicats a *Gaceta Numismàtica* 72 (1984) i dedicada al tema del florí i especialment a repertoris de fons.

abans al·ludit, correspondria a una emissió nova, iniciada el 1352. Com que en el contracte sense data es determina que la llei dels florins ha d'ésser de 22,75 quirats, Botet situa en aquesta data de 1352 el primer rebaix de llei, passant de 23,75 a 22,75. En definitiva, doncs, el contracte d'arrendament no datat es correspondria amb aquesta emissió del 1352.

Nosaltres trobem també punts foscos a aquesta interpretació. En primer lloc sembla difícil de concebre que l'any 1352 el rei baixi la llei del florí a 22,75 i que l'any 1353 mani a Ramon de Boxadós que els fabriqui amb la mateixa finesa que les monedes d'or de l'Imperi Romà, que sembla voler dir a «la millor llei possible», «l'or més fi possible».

D'altra banda, Pere III no va anar a Sardenya fins l'estiu del 1354 i després de la batalla naval del 1353, de resultats incerts. Més indicat seria, en aquest sentit, situar el contracte no datat d'arrendament a principis del 1354. Cert és que l'abril del mateix 1354 trobem Boxadors, que no sembla haver fet ús del seu contracte, associat a Blan, Pluer i Minyana per a batre florins a Perpinyà, però això no desdiiu un contracte inicial del rei amb Blan i Pluer. L'actuació reial en aquest període mostra un veritable desfici per a encunyar monedes al màxim volum possible i es podueixen contínuament contractes que s'encavallen els uns amb els altres i fins es dupliquen amb diferents arrendadors en una mateixa cronologia. Cada vegada també, el rei nomena el mestre de l'encunyació. Aquesta duplicitat ens apareix, per exemple el mateix juny del 1354 quan el rei conclou un nou acord amb Joan Volà i Pere Blan, tot indicant que en aquell moment Blan i Pluer estan fabricant florins i quan encara es troba dins el període de contracte de Boxadors, que no acabava fins el 1356.

Nosaltres pensem, en definitiva, que les emissions d'alta llei es varen allargar fins el 1354. En aquesta data es signaria el contracte no datat amb Blan i Pluer que marca el pas a la llei de 22,75 quirats. L'espai dels florins d'alta llei seria llavors 1346-1354, una mica just, però suficient per a les quatre emissions que ens indiquen les quatre marques diferents d'aquestes peces. Recordem que els contractes solien ésser per dos o tres anys i que no es pot descartar que algun dels contractes s'encavallés amb el següent.

La seqüència cronològica de les quatre marques primeres es fa difícil d'establir. Potser es podria pensar en la marca escut català en cairó per a una primera

12. Ens referim al tipus 248 F del nostre *Numismàtica*, ... citat. Sembla, a més que aquesta peça hagués estat un encuny aprofitat d'un ral d'or de Sanç de Mallorca. A l'ampliació de la portada del nostre llibre s'hi aprecia que sota la marca de l'escudet català hi havia una marca d'estrella, que fou l'emprada pel rei Sanç. D'altra banda la llegenda comença S (dues flors) PETRUS i sembla que hagi estat retocada una primera llegenda on hi hauria hagut SA (ncius). Això explicaria la presència de la S inicial, que en una moneda no té sentit, i que nosaltres havíem pensat si era una trasposició de la S inicial dels segells. Vegeu M. CRUSAFONT i SABATER-ANNA M. BALAGUER. «Historia monetaria y sigilografía». *Actas del primer Coloquio de Sigilografía*. Madrid 1990, p. 67-76.

emissió, atès que unes marques semblants es troben també en els rals de tipus mallorquí i marca P que el rei Pere sembla haver batut de prova en un primer moment.¹²

Pel que fa al florí amb marca R, l'exemplar analitzat per nosaltres porta la llegenda P.REX.ARAGO, però ja Vidal-Quadras i després Calicó varen catalogar un altre florí d'aquesta mateixa marca però amb llegenda ARAGO.REX.P.¹³ Malgrat que Vidal-Quadras no reproduïa la cara d'aquest florí que porta la llegenda a nom del rei, la seva existència és indubtable perquè n'hem pogut veure una fotografia a l'Arxiu Calicó. Aquesta oscil·lació de la llegenda, que també es dona, com hem dit, al florí amb marca espasa. de llei inferior, aconsella de situar aquest florí al final de la sèrie d'aquest grup de quatre. Llavors potser serà lògic que agrupem els dos florins amb escuts i els dos amb lletres i que formem la seqüència cronològica: escut en cairó-escut triangular-A gòtica-R gòtica. Naturalment aquesta seqüència es basa en dades febles i podria ésser revisada amb noves dades. Pel que fa al florí amb marca R i llegenda canviada ARAGO.REX.P no hem tingut ocasió d'analitzar-lo i en principi el situarem en el mateix grup que l'altra varietat amb P.REX.ARAGO, però també podria ésser que el canvi de llegenda anés aparellat a un canvi de llei i s'hagi de situar al grup següent. En qualsevol cas ara per ara no podem assegurar res en aquest sentit.

ELS FLORINS DE 22,75 QUIRATS DE LLEI

La llei de 22,75 quirats, expressada en la forma de 23 quirats menys quart, apareix consignada en els contractes d'arrendament del 1356, del 1358 i del 1361. Segons l'argumentació nostra anterior, aquesta llei hauria estat aplicada per primera vegada a inicis del 1354, data en la qual situem el contracte no data amb Blan i Pluer, que Botet suposava del 1352. L'espai cronològic per a emissions d'aquesta llei seria, doncs, 1354-1361. A l'emissió del 1356 s'hi consigna també la talla que haurà d'ésser de 68 peces el marc de Perpinyà.

Només el florí de marca espasa s'adiu a la llei de 22,75. El resultat de Barrandon coincideix amb el que nosaltres varem obtenir amb una anàlisi per densitat específica que varem poder ajustar perquè el d'espectrografia de raigs X fet a Barcelona, malgrat que no ens hagués donat un resultat fiable, ens revelà quins eren els components complementaris.

L'espasa és, com ja hem assenyalat,¹⁴ l'heràldica familiar dels Blan. No cal,

13. Ens referim als llibres següents: Manuel Vidal-Quadras, *Catálogo de la colección de monedas y medallas*. Vol. II. Barcelona 1892. F. X. CALICÓ *Florines de Aragón*. Barcelona 166. No els citarem sistemàticament.

14. Ens basem en la sigil·lografia. Vid. *Numismàtica*,... op. cit. p. 91.

doncs, estranyar-se de que aparegui en una sèrie d'arrendaments en els que hi consta sistemàticament Pere Blan com a beneficiari, generalment junt amb Pluer. Tenim d'altra banda el testimoni de l'inventari d'Avinyó del 1366 on hi trobem, enmig de més de 100.000 florins florentins, altres 2.000 «d'Aragó, encunyats a nom de Pere d'Aragó, els quals tenen una espasa al costat del cap de Sant Joan Baptista».¹⁵ Aquesta cita tant detallada, que no permet dubtar del tipus de florí al que s'està referint sembla advocar per una emissió abundant de peces amb la marca espasa, tenint present l'allunyament i la manca de connexió política entre Avinyó i Perpinyà.

Fou l'espasa la marca única de les quatre emissions documentades que es produïren entre el 1354 i el 1361? En principi, la documentació no s'hi oposa ja que en cap dels arrendaments citats es mana que es posi nova marca. D'altra banda, tenim dues varietats d'aquests florins, els que porten P.REX.ARAGO, com en els florins d'alta llei i els que porten ARAG-OREX.P, com en els florins tardans. Aquesta variació de llegenda pot ésser accidental, però també pot indicar un canvi d'emissió, ja que en alguns casos el rei dóna indicacions sobre la llegenda que cal emprar. Així el 1353 havia manat posar PETRUS DEI GRACIA REX o bé REX ARAGONUM, mentre que en el document no datat que nosaltres situem el 1354 mana que es gravi ARAGON.REX PETRUS. La simplificació d'aquestes llegendes condueix a les dues varietats anteriors, de manera que potser la primera és la ARAG-OREX.P i la segona P.REX.ARAGO, retornant a la forma primitiva.

Si pensem, però, en dues emissions amb espasa i llegendes variades i fem la hipòtesi d'un canvi de marques per a les dues emissions restants, els florins que més probablement hi poden correspondre són els de la marca roca i rosa d'anells. Ambdós foren analitzats per nosaltres i obtinguerem una llei que podia oscil·lar entre 20 i 22 quirats. En aquest cas no poguerem precisar més en no disposar de les dades complementàries d'una anàlisi espectrogràfica. Els manuals de mercaderia de l'època, que ara sabem que tampoc donen les lleis amb precisió, parlen de florins «di Raona», és a dir d'Aragó amb marques «dente» i «rosa» a lleis de 23,62 quirats, bé que una altra font assigni al florí «che anno una dente presso a s. gioavanni» una llei de 17,66 quirats.¹⁶

Malgrat que a les anàlisis actuals tenim resultats de 18 quirats per la rosa, sigui d'anells, sigui de punts, l'anterior anàlisi nostra i el testimoni del manual ens permeten suposar una primera emissió amb aquesta marca i de millor llei. Nosaltres ens inclinem a pensar que és molt probable una emissió de 22,75 quirats a Perpinyà i marca rosa d'anells.

15. JOAN VILARET. «Florins de l'espasa en un inventari d'Avinyó de l'any 1366.». *Gaceta Numismàtica* 72, 1984. p. 81-82.

16. Vid. referències a aquests manuals a M. CRUSAFONT i SABATER «Els florins de Perpinyà...» *op. cit.*

El mateix podria succeir amb la marca roca. Aquesta pot semblar un queixal posat amb les arrels cap amunt i en italià un queixal és un «dente molare». Estaríem en les mateixes condicions, doncs, que per al cas de la rosa d'anells.

En definitiva, doncs, corresponen amb seguretat a l'etapa de la llei de 22,75 quirats, 1354-1361 els florins amb marca espasa i potser també ho són els de marca roca —o alguns d'ells— i alguns dels de la marca rosa d'anells.

EMISSIÓ A LLEI DE 22 QUIRATS

Dins la sèrie documental aportada per Botet, la llei de 22 quirats només apareix en l'arrendament del 1362, altra volta conclòs amb Blan i Pluer. L'emissió havia de començar el dia de Reis del 1363.

Cal esmenar aquí dues petites errades de Botet, que es poden fàcilment corregir amb una lectura atenta del documentat d'arrendament. La primera es refereix a la durada de l'arrendament. Botet diu que és per un any, però el document diu ben clarament que és per dos anys. L'altre es refereix a l'encunyació paral·lela de florins d'imitació dels francesos i a llei de 21,5 quirtas. Botet recull en el text una part del document que diu que es copiïn els models francesos «en ley e en talla mas no en nom, ne en titol ne en senyal». Aquesta instrucció abocaria a uns florins regulars de Pere, fets al seu nom i senyal propi i que només per la llei i la talla s'adaptarien al model francès. Per aquesta via arribariem a l'absurda situació que d'acord amb l'arrendament del 1362 s'haurien batut florins catalans a 22 i a 21,5 quirats. En realitat el document mana clarament que es fabriquin florins catalans a 22 quirats i falsificacions dels florins francesos a 21,5. El rei mana que en les falsificacions hi consti la llegenda *FRANCIA* i la part transcrita per Botet es refereix al cas que el rei francès decidís alterar les característiques de la seva moneda.¹⁷

Deixant a part, doncs, les falsificacions, l'arrendament del 132 mana fer florins catalans a 22 quirats i disposa expressament que es mudi la marca fins llavors emprada.

A aquesta llei corresponen els florins amb marca creixent, els quals, amb 21,96 quirats s'apropen molt a les disposicions del rei. L'arrendament del 1362, a executar al llarg dels anys 1363 i 1364, seria doncs el responsable de la fabricació dels florins amb la marca creixent. Tindríem així una bona correspondència entre un únic tipus i un únic arrendament i fabricació.

ELS FLORINS DE LA MARCA ELM

Després de l'emissió anterior, que havia de cobrir en principi l'espai 1363-1364, la següent notícia documental aportada per Botet es situa al mes d'abril del

17. F.MATEU i LLOPIS. «El florí d'or d'Aragó de 1374 a 1393». *Numisma* 28, 1957, p. 39-51.

1365. En aquesta data s'aplegaren les Corts a Tortosa i la Generalitat s'emparà dels guanys de la seca de Perpinyà fins a rescabalar-se d'un important donatiu fet al rei. També s'acordà en aquestes Corts un nou rebaix de la llei del florí que quedaria fixada a 18 quirats. Aquesta llei es mantindria immutable, fora naturalment d'iniciatives fraudulentas, fins que a mitjans-finals del segle xv, el ducat substituïria al florí i cessarien les encunyacions d'aquesta moneda d'or.

D'acord amb la sèrie documental esmentada, tot semblaria indicar que s'havia batut a 22 quirats fins el 1364 i que a partir del 1365 es va batre a 18 quirats.

Però si mirem els resultats de les anàlisis dels florins amb la marca de l'elm veurem que se'n destaca un amb una llei de 19,5 quirats que no encaixa, per tant, amb el procés al·ludit.

Aquest fet potser cal relacionar-lo amb unes notícies de Mateu referents al reciclatge dels florins d'alta llei inicials per a convertir-los en florins de 18 quirats. Segons Mateu tot encaixa perfectament, però la realitat és molt diferent. Vegem sinó els tipus de florins que explica que s'han encunyat en aquesta primera etapa a tres pàgines diferents del seu article:

Llei en quirats

P. 40	P. 43	P. 46
primers 23 3/4	vells 22 4/4 (sic)	vells o de 2 punts 23 3/4
segons 22 3/4	de 2 punts 22	segons o de 1 punt 20 1/2
tercers 22	d'1 punt 20 1/2	
quarts 18		

La primera taula es deriva de la documentació de Botet i es perfectament coherent, però les altres dues, deduïdes de la documentació exhumada pel mateix Mateu, ni concorden entre elles, ni amb la taula inicial, encara que aquest autor afirmi en tots dos casos que: «las sucesivas disminuciones de la ley por Pedro el Ceremonioso, de que se ha hecho mención, justifican la diferenciación».¹⁷

Algun dia s'haurà de treure l'entrellat del que realment diuen els documents que Mateu no transcriu, però sembla probable que parlin de quatre emissions d'alta llei: 23 3/4, 22 3/4, 22 i 20 1/2. Les tres primeres lleis ja coincideixen amb les tres etapes explicades amb anterioritat, però la llei de 20 1/2 quirats, mencionada dues vegades per Mateu, és una xifra inèdita.

Aquestes mencions documentals i l'existència del florí de l'elm i llei de 19,5 quirats ens fan pensar que degueren encara haver-hi altres emissions intermèdies entre els 22 i els 18 quirats. L'espai cronològic que en principi ens resta no es pas gaire ample: entre la fi del 1364 i l'abril del 1365, però potser es podria eixamplar si el rei hagués donat una altra llicència paral·lela, abans que s'acabés l'arrendament

de Blan i Pluer del 1362-64, o bé si havent-ne concedit una de nova als inicis del 1365 les Corts haguessin autoritzat la seva finalització.

Els altres dos florins de l'elm ja es troben al nivell dels 18 quirats¹⁸ i són, probablement, posteriors al 1369 quan després de l'emissió de la Generalitat el rei va obtenir novament el control de la seca de Perpinyà. Cal recordar que l'elm acabaria essent el distintiu permanent del taller perpinyanès a partir de les disposicions donades pel rei Joan I a inicis del seu regnat.

L'elecció de la marca elm deu respondre a una còpia del numerari francès. Calicó diu que els francesos varen copiar la marca de l'elm del taller de Perpinyà, però el que succeí fou realment a l'inrevés.¹⁹ Jean le Bon va emetre florins amb la marca elm i llei de 21,5 quirats a partir del 1360 i per a circular pel Llenguadoc.²⁰ Aquest model és el que devien copiar Blan i Pluer a l'emissió del 1363-64 i si a les llegendes hi posaren FRANCIA, com a marca hi deurien posar també l'elm, a fi que la falsificació no fos advertida.

L'elm en florins catalans no pot ésser anterior al 1365, segons es comprova per la llei dels florins analitzats i per tant són els catalans els que copien els francesos, reprenent per a una emissió pròpia del 1365 —i altres de posteriors— la marca que empraren en la falsificació del 1363-64.

ORDENACIÓ DE LES EMISSIONS DE PERPINYÀ DE PERE III

La resta d'anàlisis de peces d'or de Pere III corresponen a florins amb la marca de rosa d'anells (anàlisis 9 i 10) i a un florí i un mig florí amb marca rosa de punts (11 i 12). En tots els casos la llei s'apropa als 18 quirats i per tant han d'ésser posteriors al 1365. L'existència de florins amb rosa d'anells i dues lleis diferents ja no ens ha d'estranyar després del cas comprovat dels florins de l'elm. Si hi ha florins amb rosa d'anells d'alta llei, com el que hem comentat abans, ens podem inclinar a considerar aquesta marca com a pròpia de Perpinyà. La rosa de punts quedaria per a Barcelona. La seva llei de 18 quirats és la que correspon a unes emissions que no s'iniciaren fins al 1369 i l'existència de mitjos i quarts de florí amb aquesta marca encaixen amb una fabricació tardana i amb una seca de gran producció.

Ens queden dues marques per comentar. La de la creu, només assenyalada per Colson i fins ara no retrobada, ja la vàrem situar el 1365. La creu es l'emblema

18. Un d'ells dona poc més de 17 quirats, però això no ha d'estranyar si tenim present que el rei i Pluer estigueren continuament assajant de fer córrer florins de llei fraudulentament baixa, i que en una ocasió Pluer fou acusat formalment d'haver-ne fet a 16 quirats. El rei el va perdonar, malgrat les protestes de la Generalitat. Vegeu BOTET, *Les monedes...* vol. II. *op. cit.* p. 129.

19. F. X. CALICÓ, *Florines...* *op. cit.* p. 37.

20. J. LAFAURIE, *Les monnaies des Rois de France. Hugues Capet a Louis XII*. Paris-Bale 1951. p. 64.

de la Generalitat i per tant, podria correspondre a la seva emissió si efectivament és de 18 quirats. La de cap de sarraí ha de correspondre a alguna de les dues emissions que es derivaren dels arrendaments del 1371 i 1373 en les quals hi intervingué Perpinyà Blan, fill de Pere Blan, el qual té per heràldica personal aquesta marca.²¹ També aquest florí, fins ara únic i de localització desconeguda, hauria de tenir una llei de 18 quirats.

València tindria, doncs, les marques de torre i corona. Barcelona la de rosa de punts. Saragossa la C gòtica. Les de Perpinyà s'ordenarien de la forma següent:

1. *Florins d'alta llei (1346-1353): or fi*

Escut català en cairó

Escut triangular

A gòtica

R gòtica

2. *Florins de 22,75 quirats (1354-1361)*

Espasa ARAGO.REX.P

Espasa P.REX.ARAGO

Roca

Rosa d'anells (alguns)

3. *Florins de 22 quirats (1362-1364)*

Creixent

4. *Florins de llei entre 19,5 a 20,5 quirats (1365)*

Elm (alguns)

5. *Florins de 18 quirats*

Creu (Generalitat, 1365-1368)

Elm (resta, des del 1369)

Rosa d'anells (resta, des del 1369)

Cap de sarraí (1371-1374)

Per a poder donar per definitives algunes dades d'aquesta taula ens caldrien encara més comprovacions de llei, algunes d'elles avui impossibles de realitzar perquè no sabem on rauen les peces incertes. Aquest és el cas dels florins de la creu i del cap de sarraí. Caldria igualment analitzar més quantiat de florins de la rosa d'anells i de l'elm per poder establir bé els dos nivells de llei.

21. Hi ha dos segells de Perpinyà Blan amb aquesta heràldica. Vid. M. CRUSAFONT, *Numismàtica*, ..., *op. cit.* p. 91.

22. M. CRUSAFONT, *Barcelona i la moneda catalana*. Barcelona 1989, p. 168-169.

Al marge d'això hem d'assenyalar que no sabem si serà mai possible d'aclarir totalment la qüestió de les marques en aquest període en què el rei arriba a donar llicències paral·leles, assaja en diferents ocasions de fer emissions fraudulentess i deixa en llibertat als arrendadors pel que fa a l'elecció dels senyals distintius de cada emissió. Ja varem comentar que el document de Joan I del 1387, que estableix les marques distintives de cada taller, diu que tant a Barcelona com a Perpinyà com a València s'hi marcava amb rosa i que aquest senyal pot al·ludir a Pere des Vall que, des del 1369, compartia el càrrec de mestre general de les seques dels florins amb Pere Blan. Pere des Vall té per heràldica personal una rosa de vuit fulles.

En el document de Joan I es dibuixen de diferent manera la rosa de Perpinyà d'una banda, que és de sis fulles i les de Barcelona i València que són de vuit fulles. Potser cal interpretar que la rosa de Perpinyà és la d'anells i la de Barcelona la de punts i que en algun moment es feu a València una emissió amb rosa de punts com a Barcelona. De moment no ha aparegut encara cap florí amb una rosa de vuit fulles.

A la vista de les dificultats inherents a la complexitat del tema cal convenir, doncs, que l'avenç que ara hem realitzat gràcies a les anàlisis en la identificació dels senyals dels florins de Perpinyà ha estat realment transcendental.

ELS FLORINS DE PERE DE PORTUGAL

Es coneixen uns florins i mitjos florins sense marca de seca que porten respectivament llegendes *PETRVS REX ARA* i *PETRVS REX*. Botet els atribuïa l'encunyació de Ramon de Boxadors del 1353, mentre que Calicó els suposà de Pere de Portugal amb argumentacions paleogràfiques.

Nosaltres ens avinguerem al parer de Calicó, afegint-hi les similituds entre aquests florins i el que havíem descobert i atribuït a Enric de Castella. Ens referim a l'absència de marca de seca i a la superior longitud de les formes d'expressar el nom del rei; *ENR*, *PETRUS*. De tota manera, calia una confirmació que només es podia obtenir analitzant les peces. Si eren de Ramon de Boxadors serien d'alta llei, mentre que si eren del temps de Pere de Portugal la llei seria de 18 quirats. Les anàlisis de Barrandon deixen el cas completament aclarit ja que amb els percentatges d'or de 75,25% per al florí i del 76% per al mig arribem a unes lleis de 18,06 i 18,24.

Els florins en qüestió són, doncs, de Pere de Portugal. El bon compliment de la llei, fins i tot amb una mica d'excés, quan en les emissions anteriors més aviat es procurava d'escatimar ajustant a la baixa —17,88 a 17,93— tampoc són d'estranyar. Cal recordar que en el període de Pere de Portugal, que és el de la Guerra Civil catalana del s.xv, les institucions barcelonines havien arribat a un elevat grau de control sobre la moneda i fou l'etapa en què els croats d'argent s'ajusten millor a la talla de 72 peces el marc.²²

22. Les referències a Lafont corresponen al catàleg dels florins del Museu Puig. Vid. V.

EL FLORÍ DE LLEGENDA ARAGOXES

Les anàlisis ens permetran de remoure encara un altre obstacle dins el complex món dels florins catalans. Ens referim al florí de llegenda ARAGOXES que Botet atribuïa a Pere III amb reserves sobre la seva autenticitat i que Calicó i Lafont²³ suposaren de l'Interregne.

Nosaltres ens conformarem amb aquesta darrera atribució a manca de més dades i atesa la seva paleografia, més propia del segle xv que del xiv.

Les anàlisi de Barrandon ens demostren que es tracta d'un florí fals ja que només conté un 43% d'or, és a dir, escassament supera els 10 quirats de llei. Barrandon ja havia arribat separatament a la mateixa conclusió per la incoherència dels aliatges.

La seva mala factura, la llegenda que més sembla dir ARAGOAGS i la manca de la B final a la llegenda de l'altra cara són elements que acaben de confirmar la mala impressió que la peça causà ja a Botet. Ja hem assenyalat també que aquesta peça podria correspondre al florí sense nom de rei ni marca assenyalat per Gaillard ja que la pretesa marca, molt confosa i interpretada de diferents maneres també podria ésser la B final empastada.

De tota manera més que una falsificació particular, que solia ésser d'aram daurat, podria tractar-se d'una emissió fraudulenta eixida d'algun taller reial, propi o estranger. Un contingut d'or del 43% és molt baix per a un florí regular, però excessiva per a una falsificació privada.

Ens consta que Puer havia dit al rei que es veia en cor de fer florins només a 12 quirats sens que ningú ho notés.²⁴ Podria ésser aquest florí un producte dels seus intents de frau? Ho dubtem molt, d'una banda per la paleografia, molt propera a la dels florins de Pere de Portugal i per l'altra per la mala factura que delata la falsificació i que Puer hauria procurat d'evitar.

Creiem, doncs, que es tracta d'una falsificació feta en algun taller oficial al segle xv, potser emès per Joan II durant la Guerra Civil.

CONCLUSIÓ

Les anàlisis d'un conjunt notable de florins, alguns d'ells només presents als fons del Museu Puig de Perpinyà ens han permès un avenç considerable en les atribucions i la identificació de les marques de cada taller. No solament s'han

Lafont. «Contribution à un Corpus des florins d'Aragon. Les florins du Musée Puig de Perpignan». *Acta Numismàtica* V. 1975, p. 55-72.

24. Vegeu BOTET, *Les monedes...*, *op. cit.* p. 129.

esvanit dubtes sinó que des d'ara es podrà treballar amb la documentació amb molta més seguretat. Hipòtesis treballosament dreçades, construccions dubitatives han quedat, d'un cop, aclarides en un o altre sentit.

Certament, encara no som al final del camí. Els florins, les seves atribucions, la identificació de les marques era una de les grans àrees obscures de la numismàtica catalana. El canvi de panorama des de Botet fins ara és ja molt important i l'empenta d'avui creiem que hi ha contribuït poderosament.

La col·laboració entre institucions, entre països, entre sectors ben diferents de la ciència han estat la base del bon resultat.

Noves aportacions al “Catàleg dels croats de Barcelona 1285-1706”

F. DOMINGO SELLART

X

Seguint els criteris emprats fins ara en la catalogació, descrivim les variants de croats i divisors, tant de Barcelona com del Roselló, fins ara no catalogades, de què hem tingut coneixement.

Núm. 112 A Anv.: +IACOBVS DEI GRACIA REX

Rev.: CI (dues floretes) VI-TASB-ARCK-NONA

Croat de Jaume II, del tipus VIb, amb quarterat del revers tipus B, que difereix dels catalogats en el fet que la K de ARCK és incompleta, i que la primera A del revers no porta travesser. Té un pes de 3,05 g i el considerem escàs: E.

Núm. 107 B Anv.: +IACOBVS DEI GRACIA REX

Rev.: CI (dues floretes) VI-TASB-ARCK-NONA

Croat de Jaume II, el Just, del tipus VI. Es diferencia dels fins ara catalogats, en què les floretes que ornem el vestit i les mànigues, són de sis puntes, com el Núm. 107 A, però el revers és de tipus B. La primera A de l'anvers porta travesser. Pesa 2,79 g. El considerem rar: R

Núm. 282 A Anv.: +PETRUS:DEI:GRACIA:REX

Rev.: CIUI-TASB-ARCK-NONA

Croat de Pere III, el Cerimoniós, del tipus VI, que presenta la particularitat de tenir la màniga dreta ornada amb una floreta de cinc puntes, i l'esquerra amb una de sis puntes. És de revers tipus B, pesa 3,08 g, i de raresa: R.

Núm. 318 A Anv.: +PETRUS :DEI :GRACIA :REX
Rev.: CIUI-TASB-ARCK-NONA

Croat de Pere III, del tipus VIII, en el que les lletres erra de l'anvers són tancades per baix i semblen bes. És de revers tipus B, pesa 3,15 g, i el considerem de raresa: R.

Núm. 430 A Anv.: +MARTINUS:DEI:GR'A:REX:
Rev.: CIUI-TAS:B-ARCK-NONA

Croat de Martí I, l'Humà, del tipus V a, que ens diferencia dels catalogats, en el bust i corona de grans proporcions (els florons envaeixen la llegenda) i en presentar el revers amb quarterat tipus B. Pesa 3,04 g. El considerem molt rar: RR.

Núm. 785 A Anv.: FERDINANDUS:D:G:RX.
Rev.: CIUI:-TASB-ARCK-NONA

Croat de Ferran II, el Catòlic, tipus VII b, amb la particularitat de portar dos punts després de CIUI. De revers tipus B, pesa 3,20 g, i el considerem rar: R.

Núm. 840 A Anv.: +FERDINADUS.D.GRA.REX
Rev.: CIUI-TASB-ARCK-NONA

Mig croat de Ferran II, del tipus XI, que difereix dels publicats en el quarterat del revers del tipus B. Pesa 1,50 g. Com tots els mitjos croats d'aquest tipus és molt rar: RR.

Núm. 903 A Anv.: Anepígraf
Rev.: BAR-CA-NO-NA

Quart de croat de Ferran II, catalogat per Badia¹ amb el Núm. 897. L'examen atent del bust, ens fa catalogar-lo, com del tipus XVIII (i no del XVII com va fer Badia). Per aquest tipus, la llegenda BAR-CA-N-NA al revers, ens era desconeguda. El quarterat del revers és de tipus A. Pesa 0,70 gs, i el considerem molt rar: RR.

Núm. 924 A Anv.: +FERDINANDVS:DEI:GRACSI:R:
Rev.: COM-ES•R-OSILI-ONIS

Croat de Ferran II, el Catòlic, encunyat a Perpinyà per a circular pel comtat del Rosselló, amb llegendes similars a les del núm. 924, però amb diferents signes de separació a la llegenda del revers, i amb diferent quarterat de revers, el tipus B. Pesa 3,04 g, i el considerem rar: R.

112 A

107 B

282 A

318 A

430 A

785 A

840 A

903 A

924 A

970 A

1004 A

1124 A

Núm. 970 A Anv.: :PHILIPPVS.D:G.R.HISPAN (I horitzontal sota els punts de l'inici de la llegenda)

Rev.: .BA_CI-_O.CI-VITAS-1.5.96

Mig croat de Felip I, de l'any 1496, que es diferencia dels coneguts per l'acabament de la llegenda de l'anvers en HISPAN, malgrat que presenta una I tombada poc visible sota els punts de l'inici de la llegenda. El quarterat del revers és de tipus A. Raresa: R.

Núm 1004 A Anv.: .PHILIPP9DG.HISPAN.R

Rev.: +BARCINO.CIVITAS.1611

Mig croat de Felip II, de l'any 1611, que té la particularitat de que la separació de paraules a l'anvers és fa amb petits triangles, i no amb punts com a la resta de mitjos croats d'aquesta data, ja coneguts. Les lletres A, porten travesser, fent excepció de la primera del revers. Quarterat del revers tipus A. Raresa: E.

Núm. 1124 A Anv.: *CAR.LO.II.D.G.HISP*REX

Rev.: BAR-CINO-CIVI- 1675

Croat de Carles II, amb lleugeres variants de puntuació respecte el núm. 1124. Així presenta un petit punt entre CAR i LO, i una estrelleta separant HISP de REX. Quarterat del revers tipus B. Raresa: R.

La majoria d'aquestes peces han aparegut a les subhastes de la firma Aureo S.A. dels darrers anys. Agraïm a Na Mª Teresa Sisó, el que ens hagi proporcionat les fotografies. La resta de peces pertanyen a col·leccionistes particulars. Sol·licitem de tots ells la seva col·laboració, i els agraïm el suport que ens han donat fins ara.

BIBLIOGRAFIA

1. A.BADIA i TORRES. *Catàleg dels croats de Barcelona 1285-1706*, publicat amb el patrocini de la Secció Numismàtica del CFN de Barcelona, 1969.

Alonso Turrillo de Yebra. Fundador y primer Tesorero de las Casas de Moneda de Cartagena y Santa Fe, en el Nuevo Reino de Granada. Primeras labores (1620 - 1634).

F. de P. PÉREZ SINDREU

En 27 de noviembre de 1618, el Consejo de Indias, a instancias de las autoridades de la ciudad de Santa Fe del Nuevo Reino de Granada, entregó al Rey un informe sobre el hecho de que, en dicha provincia, desde su descubrimiento, no se había labrado moneda alguna para satisfacer las necesidades del comercio en aquellos parajes, y por ello *“para los tratos e intercambios del comercio, habían de andar siempre con pesos en las manos para poder pesar el oro en polvo”*, lo que era motivo de fraudes por personas desaprensivas, y hasta por parte de plateros, quienes falsificaban los pesos poniendo las marcas reales falsas en ellos, y dando por oro, cobre mezclado con plomo y estaño, cuyo color hacía más fácil el engaño.¹

El Rey, a consulta del consejo, resolvió fundar una Casa de Moneda, *“donde se labren escudos sencillos, reales de a dos, sencillos y medios, para que con esta moneda menuda se pueda tratar y comerciar entre los vecinos, quedándose en la tierra, sin que se pueda sacar de ella, como sucedería si se labrasen doblones, reales de a ocho, y de a cuatro, en lo cual demás del bien que se hace a la tierra, será aumentada la Hazienda de Vuestra Magestad, en los derechos de señoreaje, y venta de los oficios de Thesorero, y demás de la dicha Cassa, que serán de consideración”*.²

1. A.G.I. Santa Fe, 192. Informe de 27 de noviembre de 1618.

2. A.G.I. Ibidem.

Felipe III, en 1º de abril de 1620,³ firmó un asiento con el Capitán e Ingeniero militar, Don Alonso Turrillo de Yebra, para fundar la Casa de Moneda de Santa Fe, por su cuenta, con las condiciones que adelante se dirán. A cambio, el Rey concedía al capitán un conjunto de mercedes y de beneficios económicos, que fueron criticados por el personal de la Audiencia de Santa Fe, motivando retrasos en la labor de acuñación de moneda.

En el párrafo 1º del acuerdo, hace mención el rey que, *“mi señor y padre, que está en gloria (se refiere a Felipe II), mandó fundar la dicha cassa de moneda, y embiándose, para ello, desde estos Reinos, los troxeles, herramientas, y demás pertrechos necesarios, sin haberse puesto en execución por falta de casa, y de ministros, y oficiales inteligentes para las dichas labores”*.

Hemos comprobado, no obstante lo que se dice en el párrafo precedente, que antes de esta fecha ya se labrada alguna moneda en el Nuevo Reino de Granada, según se desprende del texto de lo comunicado por el Tesorero de la Casa de Moneda de Sevilla, en 3 de febrero de 1598, con motivo de hacerse las herramientas para poner en ejecución el artificio de Miguel de la Cerda y el Dr. Vellorino: *“...porque en la del Nuevo Reyno es poca la que se labra...”*^{3 bis}

Don Alonso Turrillo de Yebra se comprometía con la firma de dicho asiento a:

1. A hacer la Casa de Moneda de la Ciudad de Santa Fe, desde sus cimientos, conforme al plano que se le entregó.
2. La moneda que debía labrar eran *“escudos sençillos y de a dos; reales de a ocho, y de a quatro, de a dos, sençillos, y medios, y quartillos de vellón rico...”*.
3. La moneda de plata *“en la cantidad y piezas, conforme a lo que quedaredes de acuerdo con los dichos Presidente y Audiencia, y más conviniere al buen estado, contrataçión y comerçio del dicho Nuevo Reino... Las insignias desta moneda serán las mesmas que se ponen en las demás Casas de Moneda, scepto que a de llevar la çifra N y R latina...”*
4. La moneda de vellón rico, de la que se habría de labrar trescientos mil ducados, *“a de ser ligado a quatro marcos de cobre, uno de plata de ley de onçe dineros y quatro granos...”*.
5. Cada marco de dicha moneda *“a de tener de valor veinte y çinco Reales, y cada Real quatro pieças, y todo el Marco cien pieças, y cada quartillo quarenta y ocho granos de peso”*.
6. Los motivos que esta moneda de vellón rico debe tener *“serán por una parte las Armas de Castilla y León, y de la otra dos columnas, con la granada en*

3. A.G.I. Santa Fe, 536. Lº 11. Fº 172 vº a 178 vº. Asiento con el Capitán Turrillo, hecho en Madrid, a 1º de abril de 1620.

3 bis. PÉREZ SINDREU, FRANCISCO DE PAULA. “La Casa de la Moneda de Sevilla. Su historia”. Sevilla, 1992. Pag. 346.

medio, insignia de la dicha çiudad de Santa Fee, y el PLVS VLTRA a los lados y la letra del nombre del ensayador en la parte baxa, y el letrado de toda la dicha moneda diga ansi PHILIPPVS DEI GRATIA ISPANIARVM ET INDIARVM REX... ”.

7. Pasados los quince años, por los que se le da la concesión “a de quedar el dicho ingenio para mi de la misma forma y manera que ubieredes husado del, con todos estos instrumentos de su labor”. (Alonso Turrillo decía haber inventado un ingenio para la labor de la moneda de vellón rico, que dejaría a la Real Hacienda un 5% más).

8. Todo el oro y plata que se labrase debía estar “marcada con la dicha marca Real por donde conste que esta pagado della el quinto”.

9. De cada marco de plata que se labre, atendiendo a que en las Indias todo es más caro, se lleven “tres Reales, los quales repartireis entre los dichos offiçiales de la dicha Cassa...”.

10. Para esta fundación deberá “llevar destos reinos... dos capatazes, con diez y ocho offiçiales, un tallador estranhero, dos afinadores con un fundidor y un oficial, un ensayador, seis acuñadores, un blanqueador, y un oficial, y dos baciadores que por todos son treinta y seis personas”.

11. Al mismo tiempo, llevaría “todos los instrumentos nezesarios para la labor” a su costa.

12. Todas las reparaciones precisas, tanto del edificio como de las herramientas por “el tiempo que a de estar a vuestro cargo a de ser a vuestra costa...”.

13. Pasados los quince años “la dicha Cassa a de quedar y ser para Mi, siendo vos obligado a dexarla, tal y tan buena y reparada que pueda proseguir la labor...”.

14. Igualmente serían para la Real Hacienda “todos los troxeles, pilas, herramientas y demás pertrechos pertenecientes a dichas labores...”.

Por todo ésto, que Alonso Turrillo habría de hacer, se le recompensaba del modo siguiente:

Por tiempo de quince años “que an de començar a correr y contarse desde el día que se diere prinçipio a labrar moneda... a de ser para vos todo el aprovechamiento de señoreaxe y braceaxe, y demás cosas que a Mi me pertenezzen en la labor de los dichos escudos dobles, y sençillos, Reales que a ocho y de a quatro, de a dos, sençillos y medios”. Se le concede el oficio de Tesorero “de la dicha cassa, con voz y voto en el Cabildo de la dicha çiudad de Santa Fee, por el dicho tiempo”, a la par que “os conçedo y hago merçed de que por el dicho tiempo sea a vuestra provisión, elección y nombramiento todos los offiçios mayores y menores de la dicha Cassa”.

Añade el documento “os haré merçed y mandaré que durante los dichos años se os conserben los sesenta ducados de sueldo al mes que teneis en el artilleria, y çinquenta mill mrs. de salario de capitán ordinario”. Se le otorga el

privilegio “que vuestra persona, muger, hija, criados y criadas, esclavos y oficiales que aveis de llevar y embarcaros en mi Armada Real de la guarda de la carrera de las Indias, no se os pidan, ni cobren ningunos derechos de fletes por quanto de lo que en esto se montare os ago graçia y merçed”, y que “no se os pidan ni lleven ningunos derechos de almojarifazgo, ni fletes así en estos Reinos como en las Indias, de los quinientos quintales de yerro y açero, por mitad, en instrumentos de Casa de Moneda... ni de los treçientos, que en cada uno de los quinze aveis de llevar y embarcar... que podais llevar a aquella tierra este presente año, hasta en cantidad de mill ducados empleados en vino y aceite para el sustento y entretenimiento de los dichos monederos... y en cada uno de los dichos quinze años... los unos y los otros libres de todos derechos de almojarifazgo y fletes, así en estos Reinos como en las Indias”.

Cumpliendo con lo establecido se le expidió, en la misma fecha, el título de Tesorero,⁴ el de Regidor, con voz y voto, del Cabildo de la ciudad de Santa Fe,⁵ junto con varias cédulas para los oficiales de Santa Fe, al objeto les pagasen el sueldo y salario señalado de la Artillería y del de capitán,⁶ para los oficiales de Cartagena, para que no cobren ni pidan derechos algunos por los géneros que entrasen,⁷ así como otras dirigidas a los Jueces Oficiales de la Casa de la Contratación de Sevilla, con el mismo objeto.⁸

Partió el Capitán Alonso Turrillo, con su esposa Dª María de Vergara y Ascárate, su madre Dª María de Escobar, y su hija Dª María Turrillo de Yebra, junto con treinta y seis oficiales monederos, algunos de ellos con sus familias que son: Antonio Reguero y Catalina del Alamo, Bernabé Gaitán y Ana de Medina, Lorenzo de Albarit y María de Medina, Pedro de Letona, Sebastián de Verris, Juan de Tejada, María de Salcedo y María Ramirez, sus criados; Don Antonio Arias, Juan González de Mendoza, Francisco del Vado, Em. Lorenzo, Pedro Ximénez, Santiago Fernández, Juan Miguel, Miguel Gil, Diego Gerónimo, Gerónimo Ruiz, Juan Fuerte, Juan Muñoz, Antonio de Vega, Tomás de Villar, Pedro de la Cruz y Ana de Sanchez, su mujer; Juan Daza de Vargas y Sebastiana de Çierra, su mujer; Pedro Mozarabe y Antonia de Aguilar su mujer, y Maria y antoni, sus hijas; Juan Bautista de Castro e Isabel Muñoz, su mujer; Alonso de Gálvez y María de Rojas, su mujer;

4. A.G.I. Santa Fe, 536. L^o 11. F^o 178 v° - 179 v°. Título de Tesorero.

5. A.G.I. Santa Fe, 536. L^o 11. F^o 179 v° - 180. Título de Regidor.

6. A.G.I. Santa Fe, 536. L^o 11. Real Cédula de 1° de abril de 1620, dirigida a los Oficiales de Santa Fe.

7. A.G.I. Santa Fe, 536. L^o 11. Real Cédula, de 1° de abril de 1620, dirigida a los Oficiales Reales de Cartagena.

8. A.G.I. Santa Fe, 536. L^o 11. F^o 183. Cédula Real, de 1° de abril de 1620, dirigida al Presidente y Jueces Oficiales de la Casa de la Contratación de Sevilla.

Diego Tinoco y Sebastiana Enríquez, su mujer; Gerónimo de Acosta y Juan de Vega;⁹ consta, igualmente, marchó como “Valançario”, Gabriel Rodríguez del Peso, casado y natural de la villa de Villamayor, en la Mancha;¹⁰ 500 quintales de hierro y acero, 2.000 botijas de vino y 300 arrobas de aceite, en el navio nombrado San Diego y Nuestra Señora, construido en Portugal, siendo capitán del mencionado barco Fernando Ynurriça “el moço”, en noviembre 1620.¹¹

Posteriormente, el Consejo de Hacienda puso algunas dificultades, que el de Indias, pasó en consulta al Rey, en 12 de agosto de 1621, en la que se representaban algunos graves inconvenientes y contradicciones, principalmente de la ciudad de Cartagena. A ella siguieron otras consultas de 24 de enero y 1 de febrero de 1622. Se estudiaron todos los documentos que formaban parte del dossier de la materia en cuestión, volviéndose a nueva consulta, en 20 de marzo del mismo año 1622, y el Consejo de Indias, en 30 del mismo mes, y más largamente en 8 de abril de aquel año.

Los inconvenientes que ponía la ciudad de Cartagena era que no debía labrarse moneda de vellón, sino piezas de plata y oro. A esto accedió el Rey por decreto de 21 de enero de 1624.

Entre tanto el Capitán Turrillo había vuelto a Madrid, presentando al rey una queja formal, por los perjuicios que se le causaban. Ante ello, el rey para satisfacerle le hizo donación de 12.000 escudos, por una vez, regresando al Nuevo Reino en 1625. En esta ocasión marchó con los oficiales siguientes: Juan Bautista, tallador, natural de Borgoña; Juan de la Hera, ensayador, vecino de Valladolid, y la esposa de éste, Maria Pérez, así como un hijo de ambos llamado Gregorio; Andrés Martínez, Balanzario, vecino de Madrid, hijo de andrés Martínez y de María Sánchez, junto con su esposa Isabel de Castro, vecina de Madrid, pero natural de Borox; los capataces Marcos de Aguirre y Pedro Martínez del Olmo, este último de Segovia, y los monederos, Pedro Hernández (hijo de Pedro Hernández, monedero de la antigua Casa de Moneda de Segovia), Pedro Bravo Caballero, vecino de la villa de Brocas, y Francisco de Arboleda, natural y vecino de Madrid.¹²

Las protestas de Cartagena continuaron, y el rey por decreto de 11 de febrero de 1626, mandó se viese el memorial que envió la mencionada ciudad y que se consultase al Consejo lo que convenía se efectuase, como lo hizo el 14 de abril de 1626, conformándose el rey con el parecer del Consejo que fue el que cesase la labor de la moneda de vellón.¹³

9. A.G.I. Contratación, 5374. N° 39.

10. A.G.I. Contratación, 5378. N° 29.

11. A.G.I. Contratación, 17.

12. A.G.I. Contratación, 5393. N° 40.

13. A.G.I. Santa Fe, 192. Consulta de 26 de marzo de 1627.

Viendo Alonso Turrillo los inconvenientes que en todo se le oponían para realizar su cometido y sacar de la situación presente el máximo provecho para sí, propuso, en 28 de junio de 1628, desviar el río Niche, en la provincia de Antioquía, para aprovechar al máximo el oro que contenía sus arenas, labor que efectuaría a sus expensas, o bien formando sociedad con otras personas, a cambio de una serie de prebendas, entre la que sobresale, el ser nombrado Gobernador y Capitán General de Antioquía. Este plan fue aceptado.¹⁴

Mientras, en Cartagena, en la casa que Turrillo había habilitado como oficina para la recepción de plata corriente, y labor de la moneda de vellón rica, de acuerdo con la Cédula Real de 20 de setiembre de 1620, y el Auto instruido por la Real Audiencia en 4 de marzo de 1621, y que se había convertido en fábrica de moneda, se labraba toda suerte de monedas de plata y oro, conforme a la última resolución Real, estando a cargo de Juan de Uribe y Salazar, Teniente de Tesorero, nombrado por Alonso Turrillo.

La Casa Oficina de Cartagena, estaba *“en la calle que llaman de la Cruz. Tiene dos piezas bajas. Una en el portal primero, y otra en el segundo, con rejas de palo a la calle. Y en el patio una pieza para la fundición de plata, y otra para la del oro, talla, dos hornaças, otra del ensaye, y la balança arrimada a la Sala del Tesoro. Y a la Sala primera de el portal que es entrando por la puerta principal, a la mano derecha, es donde se hacía la acuñación”*.¹⁵

En la primera quincena de diciembre de 1634 se produjo el fallecimiento del Capitán Alonso Turrillo de Yebra, abriéndose su testamento en 23 de aquel mismo mes y año, en que se nombraba albacea, para el cumplimiento de él, a su Viuda Dª María de Vergara y Azcárate.

En 13 de diciembre de aquel año, el Consejo de Indias, decidió efectuar una visita a la Casa de Moneda de Santa Fe, a tomar cuentas de su Tesorería, que había estado a cargo de Turrillo, y posteriormente, para suplir sus ausencias del de Don Iñigo de Alvis, propietario del edificio en el cual había sido instalada la Casa de Moneda, y al que sucedió, en 1 de diciembre de 1633, el Capitán Martín de Arbustante,¹⁶ cuñado del dicho Alonso Turrillo.¹⁷ Conforme a una Real Cédula fechada en Madrid, en 25 de marzo de 1620, y nombramiento que de tesorero hizo el Capitán Alonso Turrillo, en 30 de julio de 1622,¹⁸ Dª María de Vergara y Azcárate

14. A.G.I. Santa Fe, 192. Consulta de 28 de junio de 1628.

15. A.G.I. Escribanía, 830 A. Expediente de la Visita hecha a las Casas de Moneda de Cartagena y Santa Fe, en el N^o R^o de Granada.

16. A.G.I. Escribanía, 830, A.

17. A.G.I. Santa Fe, 135 R, 26.

18. A.G.I. Santa Fe, 21. R, 6. N. 100.

quedaba propietaria del oficio de Tesorero de la Casa de Moneda de Santa Fe, en caso de fallecimiento, y en defecto de ella, su hija Dª María Turrillo.

La visita se realizó por Don Juan Bautista de Lagasca, Oidor de la Audiencia de Panamá, y que se efectuó entre los años 1636 y 1637.

Los oficiales reales de Santa Fe informaron al Oidor Lagasca, que *“la casa en que vivía Turrillo, a su llegada a Santa Fe, se quemó, con todo su ajuar, joyas y preseas, y las herramientas que había traído para la dicha Casa de Moneda. Y dispuesto de nuevo las dichas herramientas, en otra casa en que se había comenzado a labrar, que es la misma que al presente se labra. Se hallaba pobre y necesitado de que se le acudiese con salario de cuatro años para poder hacer las dichas herramientas, y comenzar a consumir la dicha plata corriente, y la labor de la moneda de su procedido, y con que se le hiciese la paga en la dicha plata corriente.”*¹⁹

El 11 de setiembre de 1637, comenzó Lagasca a tomar testimonios de diferentes personas, y de los oficiales de la Casa de Moneda.

El Contador, Don Andrés Pérez de Pisa, declara ser ensayador en dicha fecha Don Alonso de Munçivay; que la Casa de Moneda de vellón rico no tuvo efecto, y que toda la plata entrada a labrar, se ha vuelto en moneda labrada, conforme a la ley, descontando 50 mrs. por cada marco de ley 2.210 mrs. por el señoreaje.²⁰

Al siguiente día, Eustasio Sanguino, escribano de la dicha Casa, declaró que Iñigo de Alvis era Tte. de Tesorero, por comisión, con título otorgado por el Señor Marqués de Sofraga,²¹ y que a este le sucedió el Capitán Martín de Arbustante, en 1 de diciembre de 1633, como ya hemos dicho.

Declara, el citado escribano, que el personal existente en 29 de abril de 1627, cuando se comenzó a labrar en la Casa, eran:

Diego Sanguino Rangel, escribano.

Francisco de Arboleda, guarda.

Miguel Pinto Camargo, ensayador.

Pedro Sánchez Oliva, balanzario.

Diego de Dueñas, capataz.

Marcos de Aguirre, capataz.

Juan Sánchez Delgado, oficial.

Alonso de Pernía, oficial.

Francisco Antonio Pabón, acuñador.

Alonso Ximénez Bejarano, acuñador.

Jacinto de Almáquez, alguacil.

Juan Bautista Montenans, tallador.

19. A.G.I. Escibanía, 830, A.

20. A.G.I. Escibanía, 830 A. Documento de fecha 11 de setiembre de 1637.

21. A.G.I. Ibidem. Documento fechado en 12 de setiembre de 1637.

Añadió el mencionado escribano que nunca se construyó Casa de Moneda, y que la que hoy sirva como tal, es alquilada. Que se ha labrado moneda de oro en doblones, y escudos, y que en plata, en reales de a ocho, de a cuatro, de a dos, sencillos, medios y cuartillos, poniendo el ensayador su marca. Que en 1622, en que vino por vez primera, Turrillo, a Santa Fe, *“hiço moneda de plata, y de vellón, porque este testigo tuvo algunas tarjas della, y después por pleitos que hubo entre la Çiudad de Cartagena, y esta çiuudad, con el dicho alonso Turrillo de Yebra, se suspendió la labor de vellón”*.²²

Fue tomado, igualmente, testimonio al Balanzario, quien declaró que los tesoreros, de cada marco de oro, se quedaban con un doblón. Indicó que Turrillo no llevó de España, todas las personas, que con arreglo al asiento firmado con el Rey, debía haber llevado para la fundación de la Casa de Moneda, sino que en Santa Fe, nombró a los oficiales que precisó.²³

Vicente Camueña, Guarda de la Casa de Moneda desde 1629, dio testimonio y, como los demás que lo dieron, dijo: *“...que un casa alquilada avía en que se labrada moneda, y esta se quemó, y la otra, que està en la plaza de San Francisco, de Iñigo de Alvis, en esa se ha labrado, y se labra al presente”*.²⁴

Tras el fallecimiento del Gobernador Don Alonso Turrillo de Yebra, su viuda, Dª María de Vergara y Azcárate, cumpliendo una de las cláusulas del testamento, envió a España, 4.560 pesos de a ocho, en reales de plata doble, al contado, para la fundación de una Capellanía del Patronazgo de legos, en la parroquia de Santa María de la Almudena de Madrid.²⁵

LABORES EFECTUADAS

Plata de 3 dineros

Entraron de plata de tres dineros:	2.128 marcos, 4 onzas
Se quitan de cizalla:	275 marcos, 6 onzas
Quedan líquidos	1.852 marcos, 6 onzas

22. A.G.I. Ibidem.

23. A.G.I. Escribanía, 830, A.

24. A.G.I. Ibidem.

25. A.G.I. Contratación, 574.

Por el libro del capataz, consta que se entregaron para acuñar 1.842 marcos y 4 ochavas. Por el del Tesorero, constan 1.731 marcos.

Dichos 1.731 marcos, a razón de 25 reales cada marco, hacen 5.409 pesos, 3 reales. Hubo de feble 640 reales. Estos marcos, de vellón rico, tuvieron de plata fina 3.786 pesos, 4 reales y 2 mrs.; de cobre 1.622 pesos, 6 reales y 32 mrs.

Después encontramos el texto siguiente:

*“Los 1731 marcos que se labraron de moneda de vellón rico, que se hizo la cuenta a razón de cinco partes de cobre, fue en virtud de la primera cédula, y orden de S.M. Después de fenecida aquella cuenta, vimos la dicha nueva orden que da S.M. para la labor de la dicha moneda de vellón rico, y por ella manda que se labre a cada marco, la quarta parte de plata de ley 2.380 mrs. y las tres partes de cobre, y en esta conformidad hacemos la cuenta. Reduciendo a ésta la que està hecha, y assí los dichos 1.731 marcos tuvieron por la quarta parte, cuatrocientos treinta y dos marcos, y 6 onzas de plata de la dicha ley que hace 3.786 pesos, 4 reales, 2 mrs. y descontados de 5.409 pesos, 3 reales que montan los dichos 1.731 marcos a razón de 25 reales cada uno. Restan 1.622 pesos, 6 reales y 32 mrs. que son del valor extrínscico del cobre. Fecho en Cartagena a doçe dias del mes de Henereo de mill y seiscientos y treinta y ocho años”.*²⁶

Plata labrada en Cartagena del cargo de Alonso Turrillo, desde 1 de octubre de 1625 a 13 de agosto de 1627.

Plata entrada a labrar:	70.316 marcos, 1 onza.
Se quita de cizalla:	12.027 marcos, 3 onza, 7 ochavas.
Quedan para labrar:	58.288 marcos, 5 onzas, 1 ochava.
Se labran efectivamente:	58.165 marcos, 2 onzas, 2 ochavas
Reducidos a Reales, montan:	487.134 Pesos, 2 Reales. Quedó en la Oficina por razón de 3 Rs. marco:
	21.811 Pesos, 1 Real.
Quedaron para los dueños	465.322 Pesos, 3 Reales
El feble que hubo, sumó:	9.705 Reales y medio
Se quita el fuerte:	355 Reales
Líquido de feble	9. 350 Reales y medio.

26. Escribanía, 830, A.

Plata labrada en Cartagena del cargo de Juan de Uribe Salazar, en ausencias de su propietario, desde 14 de agosto de 1627 a 12 de agosto de 1634.

Plata entrada a labrar:	229.751 marcos, 3 onzas, 4 ochavas	
Se sacaron de cizalla:	42.282 marcos	
Quedan líquidos:	187.469 marcos, 3 onzas, 4 ochavas	
Labrados efectivos	187.459 marcos, 7 onzas.	
Reducidos a Reales, suman	1.569.976 Pesos, 3 Reales, 19 mrs. Se quitan	
tres Reales por marco:	70.297 Pesos, 3 Reales, 21 mrs. Quedan	
para los dueños de		
las platas:	1.499.678 Pesos, 7 Reales, 32 mrs.	
Hubo de feble	25.241 Reales, 3 cuartillos.	
Se descuenta el fuerte	1.249 Reales	
Líquido de feble	23.992 Reales, 3 cuartillos	

Oro labrado en Cartagena del cargo de Alonso Turrillo, de ley de 22 quilates, desde 1 de octubre de 1625 a 23 de febrero de 1627.

Oro entrado a labrar	13.038 marcos, 1 onza, 6 ochavas.
La cizalla que hubo	2.906 marcos, 7 onzas, 4 ochavas.
Quedaron para acuñar	10.131 marcos, 2 onzas, 2 ochavas.
Mermas de fundición	7 marcos, 3 onzas, 1 1/2 ochava.
Se acuñaron efectivamente	10.123 marcos, 7 onzas, 1/2 ochava.

Se labraron escudos, de 68 por marco, que hacen 688.424 escudos y 13 mrs.

Hay un texto que dice: “Los marcos que se labraron en pesos de 22 quilates y medio 494.945 pesos, 3 tomines, que a razón de 589 mrs. el peso hacen 291.522.826 mrs. que hacen 662.551 escudos y 386 mrs, de a 440 mrs. cada escudo, que perteneció a las partes, y descontados de los dichos 688.424 escudos, y 13 mrs. que se acuñaron, restan 25.872 escudos, y 67 mrs. que quedron en la casa oficina, de los cuales perteneció al Tesorero 10.123 escudos y 389 mrs. a razón de un escudo por marco. Y los 15.748 escudos y 118 mrs. restantes son para el mayor

costo que tiene en las Indias el labrar la dicha moneda, de oficiales, braceage, y por la merma, gastos y costos de poner el dicho oro rielado y labrar la dicha moneda”.

Oro labrado en Cartagena del cargo del teniente de Tesorero, Juan de Uribe Salazar, durante las ausencias de Alonso Turrillo de Yebra. Desde 23 de febrero de 1627 a 12 de agosto de 1635.

Oro entrado a labrar	19.515 marcos, 1 onza, 4 ochavas y medias
Se quitan de cizalla	4.399 marcos, 1 onza, 3 ochavas.

“Se labraron efectivamente 15.115 marcos, 2 onzas, 4 1/2 ochavas, que a 68 escudos por marco hacen 1.027.841 escudos, 385 mrs. Reducidos a pesos de 22 1/2 quilates, montan 738.971 pesos, 1 tomín, 3 granos, y estos a 589 mrs. el peso montan 989.213 escudos, 317 mrs. que pertenecieron a las partes. Descontados de los escudos que salieron de todo el dicho oro, restan 38.628 escudos y 68 mrs. que quedaron en la Oficina, de los cuales perteneció al Tesorero 15.115 escudos, 140 mrs. a razón de un escudo por marco, y los 23.512 escudos, 368 mrs. restantes son por la costa que tiene en las Indias la dicha moneda de Oficiales y braceage, y por la ocupación, mermas, y gastos de poner el oro enrrielado”.

Cuenta efectiva del oro labrado en Cartagena

Cargo de Alonso Turrillo

- 10.123 marcos, 7 onzas, 1/2 ochava, de que se labraron escudos.
- 2.906 marcos, 7 onzas, 2 1/2 ochava, de cizalla.
- 6.945 Reales de feble, de los cuales se descuentan
- 1.464 Reales que hubo de fuerte, quedando líquido
- 5.481 Reales de feble.

Cargo de Juan de Uribe

- 15.115 marcos, 2 onzas, 4 1/2 ochavas.
- 4.399 marcos, 1 onza, 3 ochavas de cizalla.
- 12.294 Reales y medo de feble, descontando
- 572 Reales de fuerte que hubo, restan líquidos de feble
- 11.722 Reales y medio.

Resumen de la plata y oro labrado en Cartagena

487.134 pesos, 2 Reales plata, en tiempos de Alonso Turrillo.

1.569.976 pesos, 3 Reales, 19 mrs. plata en tiempos de J. de Uribe.

2.057.110 pesos, 5 Reales, 19 mrs. De ello se retuvo en la Casa 92.091 pesos, 2 Reales, 21 mrs. por los derechos de 3 reales por marco.

688.424 escudos, 13 mrs. oro de 22 quilates y medio, en piezas de a un escudo, del cargo del Capitán Alonso Turrillo de Yebra.

1.027.841 escudos, 11 Reales, 7 mrs. oro, en tiempos de Juan de Uribe.

1.716.265 escudos, 11 Reales, 20 mrs.

Se retuvo en la Casa 64.500 escudos, 3 reales, 33 mrs.

De ellos 25.239 escudos, 2 reales, 23 mrs. a razón de 1 escudo por marco, y 39.261 escudos, 1 real, 10 mrs. por la mayor costa de gastos que se tienen en las Indias.

El total del feble de plata resultó 4.167 pesos, 7 reales 1/4, en pesos de a ocho reales, (33.343 reales, 1/4) en reales de 34 mrs.

El total del feble del oro, en reales de 34 mrs. montó 17.203 reales y medio, que son en pesos de ocho reales, 2.150 pesos, 3 reales y medio.

Del oro, en tiempos de Turrillo,
quedaron a los dueños

674.857 escudos y 383 mrs.

En tiempos de Juan de Uribe
hacen un total entregado

1.007.587 escudos y 153 mrs. lo que

a los dueños

1.682.445 escudos y 96 rs.

Plata labrada, de ley de 11 dineros y cuatro granos, en la Casa de Moneda de Santa Fe, del cargo del Tte de Tesorero, Iñigo de Alvis. Desde 1º de junio de 1627 hasta 9 de junio de 1630, que se hizo cargo de la Tesorería Martín de Arbustante.

Plata entrada 36.701 marcos, 6 onzas, 1 ochava y 39/24 de otra.

Valor en moneda 307.369 pesos, 2 reales

Tocan a la Casa 13.762 pesos, 6 reales. A los dueños de la plata

239.606 pesos, 3 reales

En plata corriente se labraron 16.508 marcos, por valor de 148.889 pesos, 3 reales.

Plata labrada en Santa Fe en tiempos de Martín de Arbustante, desde 2 de enero de 1631.

Se refinaron 8.232 pesos, 6 tomines, 6 granos.

Para hacer moneda entraron 30.564 marcos, 4 onzas, 1 grano de plata fina.

Se labraron con ellos	255.977 pesos, 6 reales, 2 mrs.
-----------------------	---------------------------------

Descontados por derechos a	
----------------------------	--

3 reales por marco	11.461 pesos, 5 reales, 2 mrs.
--------------------	--------------------------------

Quedaron para los dueños	242.409 pesos, 7 reales, 2 mrs.
--------------------------	---------------------------------

Hubo de gastos de ligar y enrielar 2.106 pesos, 1 real, 2 mrs.

Oro labrado en Santa Fe del cargo de Iñigo de Alvis, Teniente de Tesorero, en doblones de a dos y 1 escudo, desde 20 de noviembre de 1627 hasta 2 de enero de 1631, en que entró a servir el oficio Martín de Arbustante.

Se labraron 43.673 doblones y medio, que a razón de 880 mrs. que vale el doblón, hacen 65.250 pesos, 5 tomines, 11 granos de oro de 22 quilates y medio.

Todo ello son 1.334 marcos, 5 onzas y media, de los cuales se labraron 90.758 escudos y 3/4 de otro.

Tocó a los dueños del oro 87.347 escudos y medio.

Quedó en la Casa por los derechos de 1 escudo por marco, 1.334 escudos y medio, y por el crecimiento de derechos conforme a la plata y por los gastos de enrielar el oro 2.077 escudos y 1/4, lo que hacen un total de 3.411 escudos y 3/4 de otro.

Oro labrado en Santa Fe del cargo de Martín de Arbustante, Tte. de Tesorero, desde 2 de enero de 1631.

Entraron 506.272 pesos, 1 tomín, de oro de 22 quilates, que suman 10.125 marcos, 3 onzas, 6 tomines y 8/235 de otro.

Se labraron 688.530 escudos, y 39 mrs.; habiendo quedado en la Casa 25.873 escudos, 65 mrs.; los 10.125 escudos y medio, por 1 escudo de cada marco, y los otros 15.747 escudos 285 mrs. por la pretensión de más derechos, conforme se le concedió a la plata, y por la merma y gastos de enrielar el oro, en ley de 22 quilates, habiendo quedado para los dueños la suma de 662.656 escudos, 414 mrs.

Resumen de la plata y oro labrados en la Casa de Moneda de Santa Fe del Nuevo Reino de Granada.

PLATA

307.369 pesos, 2 reales, de plata corriente, en tiempos de Alvis.

148.889 pesos, 3 reales de plata fina, en el mismo tiempo.

9.101 pesos, 2 reales 1/4 de plata cte. en época de Arbustante.

252.521 pesos, 1/4 de real, de plata fina, en el mismo tiempo. Todo ello
hace un total de

717.880 pesos, 7 reales y medio.

Quedaron de derechos 35.509 Pesos 3 reales.

ORO

90.758 escudos de oro y 3/4 de otro, en tiempos de alvis.

688.533 escudos de oro, 39 mrs. en tiempos de Arbustante.

que hacen un total de oro labrado de

779.288 escudos, 369 mrs. Los derechos de todo el oro fueron de
29.284 escudos, 39 mrs.

Feble de toda la plata : 1.370 reales y medio.

Feble de todo el oro : 452 escudos y medio.

Los gastos, en “*cada marco de oro de ley de 22 quilates, por los dichos derechos y gastos de rielar (antes enunciados) a razón de 1.122 mrs. que son cuatro patacones (o real de a ocho), 1 real, 2 mrs. y 4/9 de otro*”.

Els pactes per la fabricació de moneda de plata a Terrassa (1641)

RAFAEL COMAS

Terrassa, i més concretament la Universitat de la vila de Terrassa,¹ figura entre les 23 poblacions catalanes que bateren moneda de plata durant la guerra de separació i d'entre les 21 en què aquesta moneda fou de cinc rals.

Per la documentació conservada sabem que la moneda de plata es fabricà en l'edifici del Castell-Palau aleshores seu de la Universitat, la qual n'era propietari. La Universitat va montar la fàbrica al seu càrrec i va nomenar quatre persones que anomena «particulars» perquè s'encarreguessin de comprar i fer arribar la plata a la fàbrica. La fàbrica percebia per la fabricació una quantitat per marc de plata. Una vegada pagada la plata —la qual cosa més endavant es comprovarà que es du a terme amb la moneda mateixa que va fabricant— i pagada la fabricació, els guanys es repartien per meitats entre la Universitat i els proveïdors de plata o particulars. Seguirem aquest procés a través de la documentació.

El dos de desembre de 1641 el Consell General de la Universitat de la Vila determina que un conseller vagi a Barcelona a suplicar llicència de fer moneda i dóna la prioritat del proveïment de la plata a tres persones concretes.²

1. En aquella època Terrassa estava dividida en dues Universitats, La Universitat de la Vila que comprenia el nucli urbà de la població, que encunyà la moneda de plata i la Universitat forana que abraçava les parròquies del terme del castell que encunyà sisens.

2. «Item donarà la fadiga a Joseph Guitard y Antoni Escuder y Antoni Rovira de que acàs se obtinga dita llicència proveschan de plata o altrás metalls per a fer dita moneda». Arxiu Històric de Terrassa. *Llibre de Consells de la Universitat de la Vila*.

En el consell del dia 11 de desembre es decideix que atès que la Universitat ja té la llicència, es tiri endavant la fabricació; es confirma els tres proveïdors quesubministraran la plata —tasca que realitzaran en compliment dels pactes de fabricació dels quals, com veurem, n'esdevindran part contractual amb la Universitat— i fixa com a model de la fàbrica, les de Granollers i Mataró.³

La vila de Mataró apareix en els textos ratllada. Granollers, que portava ja quasi dos mesos funcionant, esdevindrà doncs l'únic model de la fàbrica terrassenca. En el llibre del clavari de la Universitat ve detallat un pagament de dietes que confirma les gestions fetes en aquesta població.⁴

El mateix dia 11 el llibre de Consells descriu els pactes entre els consellers de la Universitat i els proveïdors que finalment seran quatre. Als tres esmentats s'hi afegirà Francesc Pi. Poques són les poblacions en què els contractes i pactes d'encunyació de moneda siguin coneguts i hagin estat publicats. Terrassa és una de les poblacions on són documentades, tant el contracte de fabricació de sisens de la Universitat Forana,⁵ com la moneda de plata de la Universitat de la Vila, si bé d'aquesta darrera se n'han publicat només referències.⁶ Aprofitarem ara, pel seu interès, per transcriure el text íntegre.⁷

3. «...que sen fassa —de moneda— que les Srs. Antoni Rovira, Antoni Escuder y Joseph Guitart sels donà la fadiga ab lo consell general de la present vila celebrat a dos del corrent per a que provehissen de plata per a fabricar dita moneda ara ab lo present consell elegessen en provehidors de dita plata als sobre dits Sr. Antoni Rovira, Antoni Escuder y Joseph Guitard per a que proveschan de plata a la present universitat per a fabricar dita moneda ab los pactes modo y forma se fabrica en la vila de Granollers i vila de Mataró y quant serà fabricada dita moneda de manera que se haurà de lliurar aquella dita lliuransa sia en presència dels Srs. consellers de la present Universitat qui per avui són y per sempre seran y de dits provehidors y la ganànsia se tinga de partir en lo modo se parteix en dita vila de Granollers i Mataró...» AHT. *Llibre de consells de la Universitat de la Vila*.

4. «El Sr. Clavari de la Universitat de la vila detindrà envers si quatre lliures 4 sous barcelonesos y dirà són per sis dietas ço és dos en Granollers y quatre en Barcelona alagat a obs de la fàbrica de la moneda que de present se fabrica en la universitat y Cristo ab tots» AHT. *Llibre del Clavari*. 31 de gener de 1642.

5. Aquest contracte fou publicat per Botet i Sisó al volum III de «Les monedes Catalanes», Barcelona 1911 Apèndix I Document CXVIII, p. 540.

6. La part documental de l'encunyació de moneda de plata a Terrassa ha estat publicada per Salvador Cardús a «Historia Monetaria de Terrassa» Ap. III V. de la «Crónica-Catálogo de la 1ª Exposición Nacional de Numismática». Terrassa 1951 p. 87/92 i 94/96 i per Rafael Comas. «Les monedes terrassenques. Els V rals de plata de la Universitat de la Vila (1641-1642)» a TERME núm. 9 Terrassa 1994. p. 19 a 24. En cap dels dos treballs es va transcriure el text complet dels pactes de fabricació.

7. A.H.T., *Llibre de Consells de la Universitat de la Vila*.

PACTES DE FABRICACIÓ

«En nom de Déu nostre Sr. amén

»Sobre la fàbrica de la moneda que entén fabricar la Universitat de la Vila de Terrassa per a poder supporta los gastos que dita universitat té per ocasió de la guerra que és en lo present Principat per y entre los magnífichs Antoni Rovira, Pere Pual y Miquel Comellas, teixidor, lo any present consellers de la Universitat de la Vila de Terrassa com ha tenint poder del Consell general de dita vila lo dia present celebrat de una part i en dit nom de consellers; lo dit Antoni Rovira, Joseph Guitard, Francesc Pi i antoni Escuder habitants de dita vila de part altra, entre ditas parts són estats fets los pactes següents.

»Primerament: Los dits Sr. Consellers en dit nom covenen y promten als sobredits que dita Universitat a sos gastos farà los fornals y tot lo que sia menester per a fer dita fàbrica fins a punt de treballar.

»Item los sobredits particular convenen y prometan a dita Universitat que ells y cadaschú de ells provehiran a dita universitat de tanta plata com dits particulars poran trobar a rahó de vint sous per onsa o en aquell preu que a dits particulars sia benvist dexant a llur arbitri lo comprar dita plata y que haje de durar dita obligació de dits particulars durant llur beneplàcit y no més y que dits particulars hayen de llur diners comprar dita plata y aquella, a llur risch y perill, aportarla a la present vila y lliurarla a la persona qui fara dita fàbrica, fent dita lliuransa en presència de dits Sres. consellers y feta dita lliuransa, corre a compe de totes les parts igualment y après fabricada la moneda pagant y restituhint primerament als dits particulars lo que haurà costat per cada march de plata y après pagant al fabricant lo ques concertara ab ell per quiscun march de fabricar aquella y deduhidas las minvas, lo que restarà, se partesca igualment ab dos parts; ço és la una part per la dita universitat u laltre part per los dits particulars.

»Item los dits Srs. Consellers en dit nom prometen a dits particulars que tant quant ells volran fer dita provisió ab los dits pactes, que dita universitat no los llevarà lo dit poder, ans aquell farà valer i tenir sots obligació dels bens de la present universitat.

»Item que dits particulars pugan fer la lliuransa sempre los parega y axí mateix sempre (que) vullen y que haje moneda fabricada també cobrar lo bestret y la ganànsia.»

A diferència del contracte de fabricació de sisens de la Universitat Forana on al concessionari se li imposaven força obligacions i condicions, d'una simple lectura dels pactes de fabricació de la moneda de plata es dedueix que són molt favorables als anomenats particulars. La seva obligació consistirà, només, en comprar la plata i fer-la arribar a la fàbrica. No quedaran condicionats en el preu de compra ni en el temps. Mentre que ells podran renunciar de continuar en qualsevol

moment, la Universitat per contra no podrà treure'ls la concessió. No hauran d'ocupar-se ni del cost ni del funcionament de la fàbrica que haurà de montar la Universitat. A la pràctica, doncs, seran uns mers proveïdors de la plata i per aquesta sola funció es partiran amb la Universitat els guanys de l'encunyació. Les causes de tan generoses condicions ens són avui difícils de jutjar. Potser entrar en una cadena de fabricació de moneda amb caràcter excepcional en una situació bèl·lica i amb una fràgil cobertura legal, no permetia ser massa exigent. La universitat no devia tenir prou temps o alternatives d'altres proveïdors per imposar uns pactes que li fossin més favorables. D'altra banda no deixa de fer malpensar que un dels quatre particulars, Antoni Rovira, sigui a la vegada conseller i proveïdor de plata i formi part de cadascuna de les dues parts pactants⁸.

8. A la pràctica constatem que la plata es pagava amb la mateixa moneda que es fabricava. Així consta de les declaracions d'Antoni Escuder —un dels acusats el 1645 en el procés de la Règia Cort contra la Universitat i singulars persones de la vila i terme de Terrassa per haver fabricat moneda sense tenir el corresponent privilegi reial «...nosaltres lo pagarem a dit Aymerich-Baltasar —Aymerich fou el principal subministrador de plata de la fàbrica de Terrassa —ab peses de sinch fetes en dita fàbrica». A.H.T. Lligalls 1645.

Aquest sistema de pagament no va ser practicat només a Terrassa. A Granollers amb les condicions generals d'encunyació de la moneda s'acorda que M. Llorenç Lladó —proveïdor de la plata— «tingui de cobrar l'entrega de l'argent i l'interès amb la mateixa moneda que fabricarà». Salvador Llobet. Butlletí de l'Agrupació Excursionista de Granollers núm. 27, III/IV/1936. p. 123.

El fons de pallofes catalanes del Gabinet Numismàtic de Catalunya

J. A. BONET I BOFILL
M. CRUSAFONT I SABATER

La publicació dels fons numismàtics dels museus resulta de gran utilitat per a l'investigador. Sense necessitat d'haver-se de desplaçar i obtenir la consulta i les fotografies de les peces, aquest pot ja iniciar els treballs de recerca tot posant en relació els materials publicats, els inèdits d'altres procedències i les dades documentals i arqueològiques.

És per això que la major part dels museus numismàtics han anat elaborant catalogacions exhaustives i han publicat sectors més o menys amplis dels seus fons. És una iniciativa que, evidentment, no és pas exclusiva de la nostra especialitat. I així les sèries dels *Corpus Numorum* troben el seu paral·lel en altres temàtiques: *Corpus Vasorum*, *Corpus Vitrearum*, etc. Més modestament hom pot optar per sèries més reduïdes com ara les amonedacions d'una àrea concreta o grups coherents per metalls.

Com que aquestes iniciatives no les ha pres pràcticament mai el Gabinet Numismàtic de Catalunya,¹ han hagut d'ésser els estudiosos aliens a l'institució els que, en tasca de suplència, han anat donant a conèixer alguns sectors. Al mèrit del

1. Fora d'algunes edicions del temps d'Amorós, aprofitant treballs de becaris, a voltes prou deficients, com per exemple el *Catálogo de las monedas visigodas del GNC*, Barcelona 1952 signat per J. Amorós i la becària Mata Berruezo. Entre els 178 exemplars publicats se n'esmunyiren força de falsos com reconeixia més endavant el mateix Amorós en una nota titulada «Rectificaciones» a *Numisma* III, 8, 1953, p. 9-16 on recollia suggeriments de J. Lafaurie. També Miles feu rectificacions i identificació de falsos a aquest fons, *vid. Numisma*, 16, 1955, p. 57-63.

treball s'hi ha de sumar les barreres que suposen la irracional disposició dels fons i les habituals dificultats que hom troba per a consultar-los.²

Es tracta, en aquest cas, del fons de moneda eclesiàstica catalana — Catalunya i València— del GNC, que J. A. Bonet i Bofill va fotografiar de forma gairebé exhaustiva, com veurem, com a primer pas per a un projectat catàleg de les pallofes que mai va poder realitzar. En ocasions anteriors ens hem ocupat d'aquest aplec. Així, l'any 1979 ja varem publicar conjuntament els ploms de Mallorca, força exhaustivament, motiu pel qual ara no caldrà reiterar-los.³ Més endavant i ja mort Bonet varem publicar les catalogacions essencials de les pallofes catalanes⁴ i també varem tenir en compte el conjunt en publicar la nostra *La moneda catalana local*.⁵ Mai, però, s'havia intentat la publicació completa del fons del GNC. El mateix Bonet considerava, amb raó, que calia abans una tasca d'estudi de les atribucions. Per la nostra part i un cop realitzada aquesta feina a l'obra abans esmentada, topavem amb una barrera difícil de franquejar. Per raons que ignorem, Bonet havia anat incorporant les fotografies del fons del GNC a un àlbum, tot llevant la referència numèrica. Això en feia difícil la delimitació i catalogació. D'altra banda sense les referències tampoc podem utilitzar el llistat paral·lel que Bonet havia fet on hi constaven les atribucions, el metall i algunes anotacions complementàries. Per a assajar de reconstruir la seriació numèrica hom havia de fer una laboriosíssima tasca de recerca entre uns fons en desordre amb duplicats fotogràfics, clixés sense positivar, anotacions marginals, elements complementaris com el metall o el recurs al descart sistemàtic.

L'interès del fons i la importància de la tasca ja realitzada per Bonet constituïen raons prou decisives per a afrontar aquest treball. Certament, els resultats han estat prou afalagadors. No solament hem pogut assolir l'objectiu, determinant un 98% de les peces, sinó que la consulta dels llistats ens ha permès desfer alguns errors i corregir algunes atribucions equivocades.

Salvats ara tots els esculls, ha arribat el moment de donar a conèixer aquest important fons, probablement l'aplec més important existent avui en una col·lecció

2. Sobre aquest tema ja várem indicar algunes vies de redreç l'any 1983, de les quals algunes sembla que han estat posades en pràctica. Vid. A.M.BALAGUER - M. CRUSAFONT. «El Gabinet Numismàtic de Catalunya. Estudi crític i propostes alternatives». *Acta Numismàtica* 13, 1983, p. 22-46.

3. J.A.BONET - M. CRUSAFONT. «Els ploms de Mallorca». *Acta Numismàtica* IX, 1979, p. 217-240.

4. M. CRUSAFONT. «Pellofes catalanes segons el recull de J. A. Bonet i Bofill». *Acta Numismàtica* 13, 1983, p. 189-226. «Les pellofes de Barcelona segons el recull de J. A. Bonet». *Acta Numismàtica* 15, 1985, p. 239-260. Ens referirem reiteradament a aquests treballs, sovint de forma abreujada, A.N.13 i A.N.15, especialment al catàleg.

5. M. CRUSAFONT i SABATER. *La moneda catalana local*. Barcelona 1990. Ens hi referirem sovint, sense necessitat de reiterar la referència completa.

pública. En fer-ho pensem rendir un just homenatge a l'amic J. A. Bonet que, mai ho oblidarem, va perdre la vida per voler salvar la dels seus amics.⁶

SITUACIÓ I COMPOSICIÓ DEL FONS

La collecció de pallofes del GNC comprèn una amalgama de grups de procedències diferents, essent el més nombrós el constituït pel conjunt aplegat pel Dr. Colomines i adquirit als anys cinquanta. Aquest, constitueix gairebé el 75% del material i té una numeració pròpia que abraça del núm. 1 al 725, interrompent-se entre els núms. 70 i 120, sector de la sèrie que comprèn els ploms de Mallorca. Aparentment hauria de tenir, doncs, 676 peces, però un seguit d'incidències en la numeració fa variar aquesta xifra a l'alça o a la baixa. Així hi ha casos de dos números iguals per a una mateixa peça o números que no corresponen a cap peça. També hi ha nombrosos números bis i encara «tris» *sic*, que fan allargar en 17 la numeració correlativa. Finalment cal descomptar tres números atribuïts a Valls i que no són pellofes sinó motllos de guix.

Incidències semblants afecten també la resta de la collecció, escampada en diferents sèries numèriques. Un grup nombrós es reparteix entre els números 1001 i 1215 i hi ha altres grups mes reduïts amb numeració dins dels 5.000, 10.000 i 30.000.

Del conjunt del material, que aparentment sumarien 960 exemplars un cop incorporats els bis i els «tris» i deduïts els nuls, caldrà fer encara altres sanejaments a fi d'arribar a la xifra real. Quinze peces no són pas pellofes catalanes sinó jetons italians, francesos o d'altres procedències. Cal deduir igualment 54 altres peces que són, en realitat, monedes locals de caràcter civil. Hi ha encara medalles, xapes d'ornament i finalment un reduït grup de peces per a les quals no hem trobat la fotografia ni elements per a identificar el seu tipus. Cal advertir que sis d'aquestes peces no varen arribar a ésser fotografiades per Bonet, que les tenia curosament anotades, probablement perquè degué trobar obstacles insalvables. Resumint, el fons queda distribuït de la següent manera:

6. El dia 11 de juliol de 1979 Bonet tornava de Madrid amb els seus amics i socis J. Albanell i el també numismàtic L. de Olabarria. Cap al tard arribaven a Saragossa i debateren si continuar fins a casa o quedar-se a dormir. Bonet volia continuar, però s'hagué d'avenir al parer contrari dels seus dos amics. S'allotjaren al Corona de Aragón. L'endemà a les sis del matí Bonet ja s'havia llevat i era fora de l'hotel prenent un cafè. Telefonà a la seva promesa des d'allà, i a mitja conversa s'adonà del paorós incendi que s'iniciava a l'hotel. Els seus amics tenien muller i fills. Bonet, malgrat ésser afectat d'asma va córrer escales amunt per avisar els seus amics del perill. Morí asfixiat a la mateixa escala. El seu instint l'havia salvat, però els deures d'amistat el durien a la mort.

	<i>Colomines</i>	<i>Altres</i>	<i>TOTAL</i>
Pallofes	638	234	872
Jetons i altres	5	10	15
Monedes locals civils	30	24	54
totals	673	268	941

Nosaltres operarem, doncs, amb el grup de les 872 pellofes i prescindirem dels jetons i altres objectes. Tampoc té massa interès el conjunt de la moneda local, perquè només comprèn les incuses i no pas els senyals d'aram encunyats a dues cares. És doncs, sensiblement incomplet. En donem, però, la composició sumària i els números que els hi corresponen:

<i>Població</i>	<i>nombre</i>	<i>núms.</i>
Agramunt	1	34.645
Balaguer	1	530
Camarasa	1	432
Fraga	1	588
Manresa	1	21
Montblanc	2	34.646 i 34.647
La Pobla de Segur	1	244
Reus	8	412, 414, 417, 1167, 3743, 10.679, 10.680 i 34.654
Salàs de Pallars	22	423, 423 bis, 424, 425, 425 bis, 429, 429 bis, 439 c, 438, 442, 447, 1161, 1198, 1200, 1201, 3658, 34.648, 34.649, 34.650, 34.651, 34.652 i 34.653
Selva del Camp	1	571
La Seu d'Urgell	11	557, 558, 559, 560, 561, 562, 1018, 1019, 1057, 1197 i 1199
Sort	1	444
Tremp	1	441
Vilanova de Meià	2	529 i 531
total:	54	

Nota: la peça de Balaguer (530) és una incusa comtal de Teresa d'Entença.

Les 19 peces que resten indeterminades corresponen, segons el llistat de Bonet a les següents esglésies i localitats: Arenys (1, núm. 230), Barcelona Sta. Anna (1, núm. 693), Barcelona S. Just i S. Pastor (2, núms. 362 i 364), Barcelona Sta. Maria del Mar (7, núms. 303, 304, 308, 311, 316, 419 i 615), Barcelona La Seu (3, núms. 331, 381 i 386), Manresa (2, núms. 19 i 20), Sabadell (2, núms. 1052 i 1060) i Tàrraga (1, núm. 272).

Al nostre repertori hi trobem 4 peces, totes de Girona, per a les quals tenim fotografia i no pas un número. Forçosament aquestes peces han de correspondre a alguns dels números anteriors i han d'ésser mal atribuïdes. El nombre total de peces ignotes es redueix, doncs, a 15 peces, de les quals si descomptem les 6 que Bonet no va mai poder fotografiar, resulta que només 9 de les 941 peces del total del fons han escapat a la nostra recerca i comprovació. Una xifra insignificant.

Sembla clar que les intencions inicials de Bonet eren recollir sistemàticament totes les pellofes del GNC, encara que en sortissin de duplicades. És per això que no es limità al fons Colominas sinó que es dedicà a recórrer pacientment les altres 100.000 fitxes a fi de localitzar la totalitat dels exemplars. Sembla clar que arribà, doncs, a l'exhaustivitat, per bé que la dispersió dels fons explica que cometés alguns errors, com ara no consignar als llistats dues peces de Sabadell que porten el números 5830 i 5862. També podria ésser que aquestes dues pellofes siguin les que consten amb els números 1052 i 1060 i que hem relacionat dins el conjunt de les ignotes.

Les 872 peces que estudiarem més les 9 ignotes comprenen, doncs, la nòmina total de pellofes del GNC si des de llavors no hi ha hagut baixes o altes. Cal suposar que no hi ha hagut baixes perquè aquestes estan expressament vedades per la llei. Pel que fa a les altes, tenim notícia que posteriorment es varen afegir una sèrie de pellofes de la parròquia barcelonina de St. Sever.

ESTAT DE PUBLICACIÓ DEL FONS

La intenció final de Bonet, i també després la nostra, era la de construir un catàleg essencial de les monedes eclesiàstiques catalanes, un instrument de classificació llavors inexistent. És per això que el fons del GNC fou emprat complementàriament amb altres, en les sèries publicades sense que hi hagués llavors una preocupació per retrobar les numeracions de referència. Materials del GNC foren publicats en quatre ocasions, a més de la sèrie dels ploms ja citada. Són els següents:

1. *Acta Numismàtica* 12 empràrem dues fotografies del fons del GNC per a completar la il·lustració del treball inèdit de Botet i Sisó sobre les pellofes de Girona.⁷

7. J. BOTET I SISÓ. «Les pellofes de Girona». Edició de M. Crusafont. *Acta Numismàtica* 12, 1982, p. 215-228.

2. *Acta Numismàtica* 13 publicàrem 122 fotografies de peces del GNC en un primer assaig de catalogació de les pallofes catalanes, amb exclusió de Barcelona i de dues sèries nombroses ja donades a conèixer per Llobet i Portella a la mateixa publicació. Ens referim a Tàrraga i Cervera. Tampoc reiterarem, és clar, la sèrie gironina.

3. *Acta Numismàtica* 15 completarem l'assaig de catalogació amb la publicació de les pallofes barcelonines. Emprarem llavors altres 103 fotografies del GNC.

4. Finalment a *La moneda catalana local* hi vàrem incloure 279 fotografies procedents de materials del GNC abraçant, ara sí, totes les localitats catalanes.

En conjunt, doncs, vàrem publicar 506 pallofes sumant les que apareixen exclusivament a cada un dels articles esmentats on, a més, hi ha encara altres exemplars publicats successivament a dos d'ells.

Restaven, en conseqüència 366 peces inèdites que són ara publicades, junt amb les 506 ja donades a conèixer de forma dispersa. El conjunt inèdit conté quatre tipus nous, onze varietats inèdites i cinc peces de diferents encunys que les publicades. La resta són exemplars inèdits de tipus ja coneguts.

L'interès de la publicació del fons complet augmenta si tenim present que en els treballs anteriors moltes vegades no havíem pogut donar la referència numèrica del GNC al no haver encara realitzat l'escrutini descrit més amunt. D'altra banda, en el nostre llibre sobre la moneda local més aviat haguérem de fugir d'emprar peces del GNC perquè no disposàvem del pes de cap d'elles. Les raons d'aquesta manca, que es mantenen avui, ja varen ésser explicades per nosaltres.⁸ En definitiva, doncs, de les 506 peces publicades moltes vegades no hi havia una constància clara de la seva pertinença al GNC i en moltes més encara ens mancava la referència numèrica dins del fons. És per tot això que ens ha semblat convenient de tornar a publicar ara la totalitat de les pallofes existents.

L'escrutini del material i la recuperació de la numeració ens ha proporcionat també altres informacions i aclariments complementaris, que tot seguit donarem a conèixer.

ÀGER/LA SEU DE BARCELONA

Hi ha dues varietats de pallofes que tenen per tipus una creu d'extrems eixamplats de dibuix molt semblant. Són les que publicàrem amb els núms. 1359 i 1360 dins les peces de la Seu de Barcelona. En haver pogut ara trobar la numeració del GNC de totes dues peces, hem pogut observar que la 1359, que es diferencia per

8. Vid. *La moneda catalana local*, op.cit. p. 370-371.

tenir un botó central quadrat és efectivament de la Seu i fou obrada de llauna. La 1360, en canvi, no és pas de llauna com indicàvem sinó de llautó, i al fons del GNC consta com atribuïda a Àger. També hem pogut comprovar que un altre exemplar d'aquest segon tipus existent al Museu Episcopal de Vic consta amb la mateixa atribució.

Tenim, doncs, els exemplars que ara cataloguem amb els núms. 2 i 3, atribuïts a Àger per Colominas i el del MEV amb la mateixa atribució. Encara que en aquest cas aquestes siguin les úniques fonts informatives, cal en principi donar-les-hi crèdit, perquè moltes vegades es basaven en el recull de les peces al lloc d'origen.

En definitiva, doncs, el tipus 1360, ara 2 i 3 i sense botó central correspon a Àger i és de llautó.

CARDONA/TERRASSA

Una confusió semblant es produí entre dos tipus també molt semblants, que porten la figura d'una creu equilateral voltada d'una orla de punts.

Un error, nostre o de Bonet, feu aparèixer el mateix exemplar a Cardona i a Terrassa a l'article d'*Acta*-13, primer amb el núm. 42 i després amb el núm. 289. En advertir l'error quan redactàvem la catalogació de *La moneda catalana local* optàrem per atribuir la peça a Cardona, per similitud amb el núm. 1441 d'aquesta població. La incorporarem, doncs, entre les pallofes d'aquesta població, amb el núm. 1442.

Ara, en retrobar les atribucions del GNC hem pogut separar les peces que corresponen a l'una i a l'altra població. Les de Cardona tenen una orla formada per una banda amb els punts enfonsats. És el tipus 1441, ara 339 i 340 de Cardona. L'altra varietat correspon a Terrassa i es diferencia per tenir una orla formada per dos cercles lineals entre els quals discórrer una altra orla de punts, aquests, però, sortits. Són els exemplars que ara cataloguem amb els núms. 789, 790 i 791 i un d'ells és el mateix que el 1441 anterior.

Hom pot igualment observar que el 1440, ara 339 i 340, té igualment una factura molt més propera als altres tipus de Cardona.

LA PELLOFA AMB LES LLETRES SQTV

Bonet havia disposat entre les fotografies de les pellofes de Ripoll, una pallofa que porta les lletres SQTV en el camp, corresponent a la publicada per nosaltres a *Acta*-13 amb el núm. 225. Al GNC aquesta peça constava, però, amb atribució a Terrassa. Encara hi havia qui proposava de llegir les lletres a l'inrevés, de manera que es formava una llegenda ALOS, que podia al·ludir a una població. Quina havia d'ésser l'atribució més probable? Nosaltres no havien observat que l'exemplar del GNC, publicat també per nosaltres a *La moneda catalan local* amb

el núm. 2051 era repicada sobre un exemplar de Ripoll del tipus 2045 del nostre llibre. Fou aquesta circumstància la que degué induir Bonet a canviar l'atribució de la peça i donar-la a Ripoll. En recuperar ara la numeració de la peça, 1055 del GNC, hem arribat també a una anotació de Bonet al seu llistat indicant aquesta particularitat.

Aquesta peça forma part d'un grup més ampli atribuït a Terrassa al GNC, però present al Museu de Ripoll com d'aquesta localitat. Per tot plegat tenim ara un nou argument per a sostenir aquesta darrera atribució.

CALAF/SANT JAUME DE BARCELONA

Un altre error de duplicitat s'havia també esmunyit el nostre llibre. Amb el núm. 1134 catalogàvem una pellofa com de St. Jaume de Barcelona, però més endavant el mateix exemplar apareixia catalogat amb el núm. 1416 i atribuït a Calaf. Quina era la veritable atribució? La recuperació del llistat de Bonet ens ha permès observar que la peça era classificada com de St. Jaume de Barcelona i ja varem indicar al seu dia que les atribucions barcelonines tenien una particular versemblança a l'aplec del GNC.

Ca, doncs, considerar la peça com de St. Jaume de Barcelona i anul·lar el núm. 1416 del nostre llibre dins el conjunt de pallofes atribuïdes a Calaf.

ALTRES INFORMACIONS

Hem pogut també comprovar que en el nostre llibre sobre la moneda local hi havia alguns errors de metall que ara podran ésser esmenats. Aquest és el cas, per exemple, de la incerta 2359 que pel seu aspecte creguèrem que era de plom. Ara hem pogut retrobar la referència del GNC i consta que és d'aram. Certament, la comprovació al GNC que M. Campo impossibilità, hauria permès d'aclarir aquest i altres dubtes o errors.

Una superior atenció, en poder treballar el tema monogràficament i amb més informació ens ha permès detectar, també, algunes variants que ens havien passat per alt i fins alguns tipus nous. Es per aquesta raó que apareixen els quatre tipus inèdits i les onze varietats noves. Igualment s'han pogut esmenar alguns errors de numeració del GNC, un cop fet l'escrutini general.

Pel que fa a les atribucions, nosaltres hem aplicat les que avui considerem segures o més versemblants a partir de l'estudi realitzat a *La moneda catalana local*. Quan hi ha discrepàncies amb la classificació del GNC, en general ho indiquem. Cal advertir, però, que a voltes la mateixa peça és atribuïda al GNC a dos llocs diferents en haver-hi materials de diferents procedències que mai ningú es dedicà a escrutinar.

Aprofitem, finalment, l'avinentsa de tornar sobre temes de moneda local per a informar que ha aparegut, finalment, el veritable senyal de Gratallops, que publicarem tot seguit. Porta per tipus l'escala cimada de creu i entre dos llocs, ben

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

igual que el segell de la vila. Cal, doncs, descartar definitivament l'atribució a aquesta població del tipus 1717 que, a més, consta per error com una pallofa. Tal com ja vàrem sospitar, el tipus 1717 és en realitat un jetó, com ens ha indicat també l'investigador francès Jacques Labrot. El mateix podem dir del tipus 1221, atribuït a Valls.

CRITERIS DE CATALOGACIÓ

La gran extensió del fons, la manca gairebé total d'inèdits absoluts —només n'hi ha quatre— i l'existència d'un catàleg general de referència, ens excusen d'extendren's en les descripcions. Ens limitem, doncs, a consignar les referències i a senyalar les variacions respecte el nostre *La moneda catala local*.

Hem numerat les peces seguint l'ordre del nostre llibre i tot seguit donem la referència numèrica del GNC. Si a continuació d'aquesta referència apareix un signe igual vol dir que la peça ja ha estat publicada. A continuació consta el lloc de publicació, *Acta* seguida del número del volum o *Crus* si correspon al nostre llibre i el número amb què fou publicat l'exemplar. Si la peça fou publicada en algun dels treballs preliminars d'*Acta* donem també la referència equivalent del nostre llibre, a fi de facilitar la recerca de les informacions complementàries i de poder treballar amb un sol catàleg.

Les fotografies corresponen íntegrament a l'aplec de Bonet. En fer la publicació intensiva del fons del GNC no hem pogut fer les substitucions per millors preses de L. Balsach o d'Anna M. Balaguer, com reiteradament vàrem incloure al nostre llibre. Només quan hi havia fotografies duplicades hem pogut triar la millor. En qualsevol cas creiem que la referència al nostre llibre pot aclarir qualsevol dubte d'identificació.

CATÀLEG

AGER	1-GNC.CC-431 = Crus-1003.
	2-GNC.CC-443 = Crus-1360. Atribuït erròniament a la Seu de Barcelona i descrit com de llauna. És de llautó i segons l'atribució de la 449 és d'Àger.
	3-GNC.CC-449. Semblant a l'anterior, de diferent encuny. És també de llautó. Encuny inèdit.
	4-GNC.CC-451 = Crus-1005.
	5-GNC.CC-450 = Crus-1006.
ANGLESOLA	6-GNC.CC-574 = A.N.13-4. Semblant a Crus-1018.
	7-GNC.CC-572. Semblant a Crus-1018. Encuny inèdit.
	8-GNC.CC-573 = Crus-1021.
ARBECA	9-GNC.CC-229. Semblant a Crus-1031. Exemplar inèdit.

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

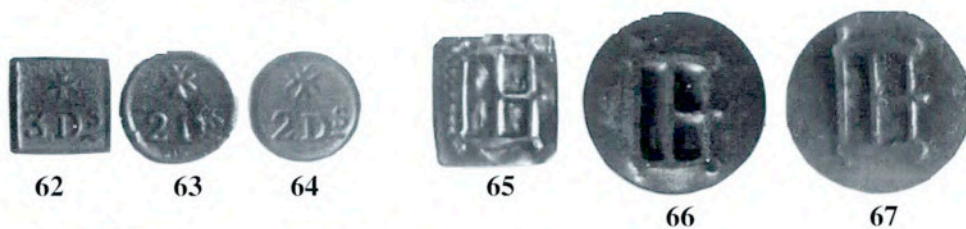
53

54

- ARENYS de MAR 10-GNC.CC-231 = A.N. 13-7. Semblant a Crus-1033.
11-GNC.CC-232 = Crus-1035.
- Bna.St.AGUSTÍ 12-GNC.CC-586 = Crus-1066.
13-GNC.CC-595 = Crus-1065.
14-GNC.CC-594 = A.N.15-348. Semblant a Crus-1064.
- Bna. Sta. ANNA 15-GNC-1047 = Crus-1073.
16-GNC-1058 = Crus-1074.
17-GNC-1043 = Crus-1075.
18-GNC.CC-1. Semblant a Crus-1077. Exemplar inèdit.
19-GNC-1045 = A.N.15-356 A. Semblant a Crus-1077.
20-GNC-1048. Varietat inèdita de Crus-1077. Els punts que
abans acantonaven el pal central són ara els
extrems del travesser més llarg de la creu.
21-GNC-1044 = Crus-1079.
22-GNC-1048 = A.N.15-359. Semblant a Crus-1081.
23-GNC-1049 = A.N.15-360. Semblant a Crus-1082.
24-GNC.CC-692 = A.N.15-362A. Semblant a Crus-1095.
25-GNC-1131 = Crus-1099.
26-GNC.CC-691 = A.N.15-362. Semblant a Crus-1099.
27-GNC-1130. Semblanta Crus-1099. Exemplar inèdit.
- Bna.N. Sra. dels ÀNGELS 28-GNC-1158 = Crus-1101
29-GNC-1150 = Crus-1102
- Bna. St. ANTONI ABAT 30-GNC.CC-345 = A.N.15-365. Semblant a Crus-1103.
- Bna. BONSUCCÉS 31-GNC.CC-694 = Crus-1104.
32-GNC-1140. Semblant a Crus-1104. Exemplar inèdit.
33-GNC-1141. Semblant a Crus-1104. Exemplar inèdit.
- Bna. BETLEM 34-GNC.CC-617 = A.N.15-373. Semblant a Crus-1111
35-GNC-1132. Semblant a Crus-1111. Exemplar inèdit.
36-GNC-1133. Semblant a Crus-1111. Exemplar inèdit.
37-GNC-1134. Semblant a Crus-1111. Exemplar inèdit.
- Bna. N. Sra. del CARME 38-GNC-1152 = Crus-1113
- Bna.Hosp.SANTA CREU 39-GNC.CC-318 = Crus-1114
- Bna.St.CUGAT DEL REC 40-GNC.CC-247 = A.N.15-376. Variant encuny de
Crus-1115.
41-GNC-1136 = Crus-1122
42-GNC-1137 = A.N.15-390. Semblant a Crus-1123.
- Bna. St. FRANCESC 43-GNC.CC-593 = Crus-1130
44-GNC-1135. Semblant a Crus-1130. Exemplar inèdit.
- Bna. St. JAUME 45-GNC.CC-47 = A.N.15-390. Semblant a Crus-1132.
46-GNC.CC-690 = A.N.15-690. Semblant a Crus-1135.
47-GNC-1124 = Crus-1137. Aquest exemplar era igualment
atribuït, per error a Calaf, amb el núm. 1416.
48-GNC.CC-689. Semblant a Crus-1137. Exemplar inèdit.
49-GNC-1123. Semblant a Crus-1137. Exemplar inèdit.
50-GNC.CC-609. Semblant a Crus-1145. Exemplar inèdit.

Bna. St. JOAN
JERUSALEM

- 51-GNC.CC-620 = A.N.15-395. Semblant a Crus-1146.
 52-GNC.CC-621 = Crus-1148.
 53-GNC.CC-612. Exemplar inèdit. Crus-1150, però no il·lustrada.
 54-GNC.CC-613 = A.N.15-397. Semblant a Crus-1149.
 55-GNC-1034 = Crus-1155.
 56-GNC-1035 = Crus-1156.
 57-GNC.CC-672. Semblant a Crus-1156. Exemplar inèdit.
 58-GNC.CC-671 bis = Crus-1157.
 59-GNC.CC-673 = a.N.15-402. Semblant a Crus-1156.
 60-GNC-1146. Semblant a Crus-1156. Exemplar inèdit. Incompleta.
 61-GNC.CC-674 = Crus-1158.
 62-GNC-1053. Semblant a Crus-1158. Exemplar inèdit.
 63-GNC-1051. Semblant a Crus-1159. exemplar inèdit.
 64-GNC.CC-671. Tipus semblant a Crus-1159, però de llautó. Tipus inèdit.

Bna. St. JOSEP

- 65-GNC-1013 = Crus-1162.
 66-GNC.CC-344 = A.N.15-408. Semblant a Crus-1163.
 67-GNC-1151. Semblant a Crus-1163. Variant inèdita d'encuny.
 68-GNC-1142 = Crus-1164.

Bna. St. JUST i PASTOR

- 69-GNC-1141. Semblant a Crus-1165. A.N.15-410 no correspon a aquest exemplar. Exemplar inèdit.
 70-GNC.CC-686 = A.N. 15-413. Semblant a Crus-1169.
 71-GNC.CC-687 = A.N.15-415. Semblant a Crus-1175.
 72-GNC.CC-363. Tipus semblant a Crus-1177, però de llautó. Tipus inèdit.
 73-GNC.CC-411 (Atribuïda a Reus). Semblant a Crus-1178. Exemplar inèdit.
 74-GNC.CC-415 (Atribuïda a Reus) = A.N.15-416. Semblant a Crus-1178A.

Bna. la MERCÈ

- 75-GNC.CC-605 = A.N.15-415. Semblant a Crus -1180.
 76-GNC.CC-607 = Crus-1182.
 77-GNC-1154. Semblant a Crus-1182. Exemplar inèdit.
 78-GNC-1202. Semblant a Crus-1182. Exemplar inèdit.
 79-GNC.CC-602 = A.N.15-425 C. Semblant a Crus-1183.
 80-GNC.CC-601. Semblant a Crus-1184. Exemplar inèdit.
 81-GNC.CC-600. Semblant a Crus-1185. Exemplar inèdit.
 82-GNC.CC-603 = A.N.15-425. Semblant a Crus-1186.
 83-GNC.CC-606 = Crus-1188

83

84

85

86

87

88

89

90

91

92

93

94

95

96

97

98

99

100

101

102

103

104

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

119

120

121

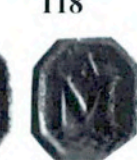
122

123

124

125

- 84-GNC-1143 (Atribuïda a B^a Bonsuccés). Semblant a Crus-1188. Exemplar inèdit.
- Bna. SANT MIQUEL 85-GNC.CC-597 = A.N.15-421. Semblant a Crus-1189.
 86-GNC.CC-598 = A.N.15-422. Semblant a Crus-1191.
 87-GNC.CC-604 = A.N.15-424. Semblant a Crus-1193.
 88-GNC.CC-599 = Crus-1195.
- Bna.St.MIQUEL del PORT 89-GNC-1156 = Crus-1196.
- Bna. Sta. m. del MAR 90-GNC-1109. Semblant a Crus-1201. Exemplar inèdit.
 91-GNC.CC-294(?) = A.N.15-428. Semblant a Crus-1201.
 92-GNC-1110. Semblant a Crus-1202. Exemplar inèdit.
 93-GNC.CC-295 (?) = A.N.15-427. Semblant a Crus-1202.
 94-GNC-1111. Semblant a Crus-1204. Exemplar inèdit.
 95-GNC.CC-296 = A.N.15-429. Semblant a Crus-1204.
 96-GNC-1102 = Crus-1205.
 97-GNC.CC-313 = Crus-1206.
 98-GNC-1010. Semblant a Crus-1206. Exemplar inèdit.
 99-GNC-1056. Semblant a Crus-1206. Exemplar inèdit.
 100-GNC-1008 = Crus-1027.
 101-GNC.CC-299 = A.N.15-433. Semblant a Crus-1208.
 102-GNC-1107 = Crus-1209.
 103-GNC.CC-315. Semblants a Crus-1209. Exemplar inèdit.
 104-GNC.CC-314(?) = Crus-1210.
 105-GNC-1112 = Crus-1211
 106-GNC-1120. Semblant a Crus-1211. Exemplar inèdit.
 107-GNC.CC-291(?) = A.N.15-437. Semblant a Crus-1211.
 108-GNC-1003. Semblant a Crus-1211. Exemplar inèdit.
 109-GNC-1117. Semblant a Crus-1213. Exemplar inèdit.
 110-GNC-1007. Semblant a Crus-1213. Exemplar inèdit.
 111-GNC.CC-287 = A.N.15-438. Semblant a Crus-1213.
 112-GNC-1097 = A.N.15-439. Semblant a Crus-1214.
 113-GNC.CC-284 = A.N.15-440. Semblant a Crus-1215.
 114-GNC-1098. Semblant a Crus-1216. Exemplar inèdit.
 115-GNC-1004. Semblant a Crus-1216. Exemplar inèdit.
 116-GNC.CC-309. Semblant a Crus-1216. Exemplar inèdit.
 117-GNC-1100 = Crus-1217.
 118-GNC-1103. Semblant a Crus-1219. Exemplar inèdit.
 119-GNC.CC-297(?) = A.N.15-457. Semblant a Crus-1219.
 120-GNC.CC-285 = A.N.15-458. Semblant a Crus-1222.
 121-GNC-1106. Semblant a Crus-1222. Exemplar inèdit.
 122-GNC.CC-421 = A.N.15-447. Semblant a Crus-1224.
 123-GNC.CC-298(?) = Crus-1225.
 124-GNC-1005. Semblant a Crus-1225. Exemplar inèdit.
 125-GNC-1006. Semblant a Crus-1225. Exemplar inèdit.
 126-GNC-1108. Semblant a Crus-1225. Exemplar inèdit.
 127-GNC.CC-300(?) = Crus-1226.

126

127

128

129

130

131

132

133

134

135

136

137

138

139

140

141

142

143

144

145

146

147

148

149

150

151

152

153

154

155

156

157

158

159

160

- 128-GNC-1113. Semblant a Crus-1226. Exemplar inèdit.
 129-GNC.CC-289 = A.N.15-289. Semblant a Crus-1227.
 130-GNC-1001. Semblant a Crus-1227. Exemplar inèdit.
 131-GNC-1114. Semblant a Crus-1227. Exemplar inèdit.
 132-GNC-1115 = A.N.15-445. Semblant a Crus-1228.
 133-GNC-1116. Semblant a Crus-1228. Exemplar inèdit.
 134-GNC.CC-290. Semblant a Crus-1228. exemplar inèdit.
 135-GNC.CC-288 = A.N.15-446. Semblant a Crus-1229.
 136-GNC-1101. Semblant a Crus-1229. Exemplar inèdit.
 137-GNC-1122 = Crus-1230.
 138-GNC.CC-312 = A.N.15-448. Semblant a Crus-1230.
 139-GNC.CC-301(?) = Crus-1231.
 140-GNC-1009. Tipus semblant a Crus-1231, però amb doble cercle exterior. Varietat inèdita.
 141-GNC-1119. Semblant a Crus-1231, però amb doble cercle exterior. Varietat inèdita, igual a l'anterior.
 142-GNC.CC-310(?) = Crus-1232.
 143-GNC.CC-292. Semblant a Crus-1232. Exemplar inèdit.
 144-GNC-1121. Semblant a Crus-1232. Exemplar inèdit.
 145-GNC.CC-293. Tipus semblant a la Crus-1232, però amb cercle exterior senzill. Varietat inèdita.
 146-GNC-1104 = Crus-1233.
 147-GNC.CC-302(?) = Crus-1234.
 148-GNC-1105. Semblant a Crus-1234. Exemplar inèdit.
 149-GNC.CC-305 = A.N.15-454 A. Semblant a Crus-1235.
 150-GNC-1118 = Crus-1236.
 151-GNC-1002. Semblant a Crus-1236. Exemplar inèdit.
 152-GNC.CC-307. Semblant a Crus-1237. Exemplar inèdit.
 153-GNC-1099. Semblant a Crus-1237. Exemplar inèdit.
 154-GNC.CC-306(?) = A.N.15-453. Semblant a Crus-1238.
 155-GNC.CC-286 = Crus-1239.
 156-GNC-1042 = Crus-1240.
 157-GNC.CC-614 = Crus-1241.
 158-GNC-1127. Semblant a Crus-1241. Exemplar inèdit.
 159-GNC-1128. Semblant a Crus-1241. Exemplar inèdit.
 160-GNC-1129. Semblant a Crus-1241. Exemplar inèdit.
 161-GNC-1203. Semblant a Crus-1241. Exemplar inèdit.
 162-GNC-1204. Semblant a Crus-1241. Exemplar inèdit.
 163-GNC-1205. Semblant a Crus-1241. Exemplar inèdit.
 164-GNC-1206. Semblant a Crus-1241. Exemplar inèdit.
 165-GNC-1207. Semblant a Crus-1241. Exemplar inèdit.
 166-GNC.CC-523 = A.N.15-464. Semblant a Crus-1243.
 167-GNC.CC-524 = Crus-1244.
 168-GNC.CC-526 = A.N.15-466. Semblant a Crus-1245.
 169-GNC.CC-525 = Crus-1246.

161

162

163

164

165

166

167

168

169

170

171

172

173

174

175

176

177

178

179

180

181

182

183

184

185

186

187

188

189

190

191

192

193

194

195

Bna. PEDRALBES

Bna. St. VICENÇ
de SARRIÀ

Bna. Sta. M. de SANTS

Bna. N. Sra. de PI

Bna. St. SEVER

Bna. St. PERE PUELLES

170-GNC.CC-528 = A.N.15-467. Semblant a Crus-1249.

171-GNC.CC-527 = Crus-1250

172-GNC.CC-317 = Crus-1251.

173-GNC-1015 = Crus-1252.

174-GNC-1016 = Crus-1253.

175-GNC-1144 = Crus-1254.

176-GNC-1155 = Crus-1255.

177-GNC.CC-358 = Crus-1256.

178-GNC.CC-2 = A.N.15-473. Semblant a Crus-1260.

179-GNC.CC-719 = A.N.15-476. Semblant a Crus-1262.

180-GNC.CC-724 = A.N.15-477. Semblant a Crus-1260.

181-GNC.CC-722 = A.N.15-474. Semblant a Crus-1268.

182-GNC-1050 = Crus-1270.

183-GNC.CC-717 = a.N.15-478. semblant a Crus-1271.

184-GNC.CC-3. semblant a Crus-1274. Exmeplar inèdit.

185-GNC.CC-718 = A.N.15-479. Semblant a Crus-1276.

186-GNC.CC-720 = A.N.15-480. Semblant a Crus-1279.

187-GNC.CC-723 = A.N.15-481. Semblant a Crus-1281.

188-GNC.CC-725 = A.N.15-482. Semblant a Crus-1282.

189-Gnc.CC-418 = A.N.15-483. Semblant a Crus-1284.

190-GNC-1126 = Crus-1285.

191-GNC-1125. Semblant a Crus-1285. Exemplar inèdit.

192-GNC.CC-4 = A.N.15-491. Semblant a Crus-1287.

193-GNC.CC-678 = A.N.15-492. Semblant a Crus-1288.

194-GNC-1017 = Crus-1290.

195-GNC.CC-679. Semblant a Crus-1290. Exemplar inèdit.

196-GNC.CC-676 = Crus-1291.

197-GNC.CC-677 = A.N.15-486 A. Semblant a Crus-1294.

198-GNC.CC-680 = A.N.15-487. Semblant a Crus-1296.

199-GNC.CC-681 = A.N.15-488. Semblant a Crus-1297

200-GNC.CC-682 = A.N.15-489. Semblant a Crus-1298.

201-GNC.CC-683 = A.N.15-490. Semblant a Crus-1301.

202-GNC.CC-684 = A.N.15-494. Semblant a Crus-1302.

203-GNC.CC-675 = Crus-1303.

204-GNC-1095. Semblant a Crus-1303. Exemplar inèdit.

205-GNC-1096. Semblant a Crus-1303. Exemplar inèdit.

206-GNC.CC-685 = A.N.15-496. Semblant a Crus-1304.

207-GNC.CC-658 = A.N.15-500 A. Semblant a Crus-1307.

208-GNC.CC-661 = A.N.15-500. Semblant a Crus-1308.

209-GNC.CC-666 = A.N.15-499. Semblant a Crus-1309.

210-GNC.CC-659 = A.N.15-501. Semblant a Crus-1310.

211-GNC.CC-660 = Crus-1312.

212-GNC.CC-668 = Crus-1313.

213-GNC.CC-669 = Crus-1314.

196

197

198

199

200

201

202

203

204

205

206

207

208

209

210

211

212

213

214

215

216

217

218

219

220

221

222

223

224

225

226

Bna. La SEU

- 214-GNC.CC-670 = A.N.15-506. Semblant a Crus-1315.
- 215-GNC.CC-667 = A.N.15-515. Semblant a Crus-1316.
- 216-GNC.CC-665 = Crus-1318.
- 217-GNC.CC-619 = A.N.15-508. Semblant a Crus-1321.
- 218-GNC.CC-620 = A.N.15-509. Semblant a Crus-1322.
- 219-GNC.CC-621 = A.N.15-507. Semblant a Crus-1223.
- 220-GNC.CC-618 = Crus-1324.
- 221-GNC-1145. Semblant a Crus-1324, però de major diàmetre. Varietat inèdita.
- 222-GNC-1148 (Atribuïda a St. Agustí). Semblant a Crus-1232, sense forat. Varietat inèdita.
- 223-GNC-1149. Tot igual com la anterior.
- 224-GNC.CC-622 = A.N.15-511. Semblant a Crus-1327.
- 225-GNC.CC-623 = A.N.15-512. Semblant a Crus-1330.
- 226-GNC.CC-353 = A.N.15-519. Semblant a Crus-1335.
- 227-GNC-1020. Semblant a Crus-1336. Exemplar inèdit.
- 228-GNC.CC-352. Semblant a Crus-1336. Exemplar inèdit.
- 229-GNC.CC-354 = Crus-1338.
- 230-GNC.CC-366 = Crus-1339.
- 231-GNC.CC-365 = Crus-1340.
- 232-GNC-1094. Semblant a Crus-1341. Exemplar inèdit.
- 233-GNC.CC-5 = A.N.15-524. Semblant a Crus-1342.
- 234-GNC.CC-361 = Crus-1343.
- 235-GNC.CC-360. Semblant a Crus-1343. Exemplar inèdit.
- 236-GNC-1063. Semblant a Crus-1344. exemplar inèdit.
- 237-GNC.CC-367 = A.N.15-526. Semblant a Crus-1344.
- 238-GNC.CC-368 = A.N.15-526 A. Semblant a Crus-1345.
- 239-GNC-1012. Semblant a Crus-1345. Exemplar inèdit.
- 240-GNC.CC-359 = Crus-1346.
- 241-GNC.CC-343 = A.N.15-528. Semblant a Crus-1347.
- 242-GNC-1138. Semblant a la 1347. Exemplar inèdit.
- 243-GNC-1139. Semblant a Crus-1347, però de mòdul més gran. Varietat inèdita.
- 244-GNC.CC-356 = Crus-1348.
- 245-GNC-1173. Semblant a Crus-1348. Exemplar inèdit.
- 246-GNC.CC-355 = A.N.15-529 A. Semblant a Crus-1349.
- 247-GNC-1093. Semblant a Crus-1349. Exemplar inèdit.
- 248-GNC.CC-357 = A.N.15-530. Semblant a Crus-1350.
- 249-GNC.CC-369 = A.N.15-531. Semblant a Crus-1352.
- 250-GNC.CC-370 = Crus-1353.
- 251-GNC-1037 = Crus-1354.
- 252-GNC.CC-374. Semblant a Cruz-1354. Exemplar inèdit.
- 253-GNC.CC-371 = A.N.15-534. Semblant a Crus-1355.
- 254-GNC-1036. Semblant a Crus-1355. Exemplar inèdit.
- 255-GNC.CC-6. Semblant a Crus-1354/5 però sense aspa a dalt. Varietat inèdita.

- 256-GNC-1038. Semblant a l'anterior però amb una S contramarcada a dalt. Varietat inèdita.
- 257-GNC.CC-372 = A.N.15-535. Semblant a Crus-1356.
- 258-GNC.CC-373 = A.N.15-535 A. Semblant a Crus-1357.
- 259-GNC-1011. Semblant a Crus-1357. Exemplar inèdit.
- 260-GNC.CC-375 = Cruz-1358.
- 261-GNC.CC-376 = A.N.15-537. Semblant a Crus-1359.
- 262-GNC.CC-266. Semblant a Crus-1359. Exemplar inèdit.
- 263-GNC.CC-377. Semblant a Crus-1361. Exemplar inèdit.
- 264-GNC.CC-380 = A.N.15-538 A. Semblant a Crus-1362.
- 265-GNC.CC-379. Semblant a Crus-1362. Exemplar inèdit.
- 266-GNC.CC-378 = A.N.15-538. Semblant a Crus-1362.
- 267-GNC.CC-382 = A.N.15-540. Semblant a Crus-1365.
- 268-GNC.CC-384 = A.N.15-540 A. Semblant a Crus-1365.
- 269-GNC.CC-383(?). Semblant a Crus-1367. Exemplar inèdit.
- 270-GNC-1174. Semblant a Crus-1367. Exemplar inèdit.
- 271-GNC.CC-321 = A.N.15-541. Semblant a Crus-1368.
- 272-GNC-1088. Semblant a Crus-1368. Exemplar inèdit.
- 273-GNC.CC-319 = A.N.15-542. Semblant a Crus-1369.
- 274-GNC-1171. Semblant a Crus-1369. Exemplar inèdit.
- 275-GNC.CC-342. Semblant a Crus-1370. Exemplar inèdit.
- 276-GNC-1089. Semblant a Crus-1370. Exemplar inèdit.
- 277-GNC-1090. Semblant a Crus-1370. Exemplar inèdit.
- 278-GNC.CC-320 = A.N. 15-542 A.
- 279-GNC.CC-385 = Crus-1371.
- 280-GNC-1091. Semblant a Crus-1371, però variant d'encuny i punt després de l. Varietat inèdita.
- 281-GNC.CC-335 = A.N.15-544. Semblant a Crus-1372.
- 282-GNC-1092. Semblant a Crus-1372. Exemplar inèdit.
- 283-GNC.CC-337. Semblant a Crus-1372. Exemplar inèdit.
- 284-GNC.CC-338. Semblant a Crus-1372. Exemplar inèdit.
- 285-GNC.CC-339. Semblant a Crus-1372. Exemplar inèdit.
- 286-GNC.CC-326 = A.N.15-545. Semblant a Crus-1373.
- 287-GNC.CC-340. Semblant a Crus-1373. Varietat d'encuny inèdita.
- 288-GNC.CC-341. Semblant a Crus-1373. Varietat d'encuny inèdita, diferent de l'anterior.
- 289-GNC.CC-334 = A.N.15-546. Semblant a Crus-1374.
- 290-GNC-1180. Semblant a Crus-1375. Exemplar inèdit.
- 291-GNC.CC-325 = A.N.15-547. Semblant a Crus-1375.
- 292-GNC.CC-330 = A.N.15-547 A. Semblant a Crus-1376.
- 293-GNC.CC-332 = A.N.15-553. Semblant a Crus-1377.
- 294-GNC.CC-333. Semblant a Crus-1377, més retallada.
- 295-GNC.CC-7 = A.N.15-548. Semblant a Crus-1378.
- 296-GNC.CC-329 = Cruz-1379.

269

270

271

272

273

274

275

276

277

278

279

280

281

282

283

284

285

286

287

288

289

290

291

292

293

294

295

296

297

298

299

300

301

302

303

304

305

307

309

310

311

- 297-GNC.CC-324 = A.N.15-555. Semblant a Crus-1380.
 298-GNC.CC-323 = A.N.15-556. Semblant a Crus-1381.
 299-GNC.CC-322 = A.N.15-554. Semblant a Crus-1382.
 300-GNC.CC-336 = Cruz-1383.
 301-GNC.CC-328 = A.N.15-551. Semblant a Crus-1384.
 302-GNC.CC-327 = A.N.15-552. Semblant a Crus-1385.
- BERGA 303-GNC.CC-8 = Crus-1396.
 304-GNC.CC-9 = Crus-1397.
 305-GNC.CC-10 = Crus-1398.
- BESALÚ 306-GNC.CC-220. Semblant a Crus-1399. No il·lustrada.
 307-GNC.CC-221 = Crus-1400
 308-GNC.CC-222. Semblant a Crus-1401. No il·lustrada.
 309-GNC.CC-223 = Crus-1402.
 310-GNC.CC-224 = A.N.13-17. Semblant a Crus-1403.
- BISBAL, La 311-GNC.CC-348 = Crus-1404.
 312-GNC.CC-351 = Crus-1405.
 313-GNC.CC-349. Semblant a Crus-1405. Exemplar inèdit.
 314-GNC.CC-350 = Crus-1406.
 315-GNC.CC-346bis = A.N.13-20. Semblant a Crus-1407.
 316-GNC.CC-346 = Crus-1408.
 317-GNC.CC-347 = Crus-1409.
- BLANES 318-GNC.CC-11 = A.N.13-18. Semblant a Crus-1410.
 CALAF 319-GNC.CC-577 = A.N.13-31. Semblant a Crus-1411.
 320-GNC.CC-575 = A.N. 13-25. Semblant a Crus-1412.
 321-GNC.CC-12 = A.N.13-26. Semblant a Crus-1413.
 322-GNC.CC-576 = A.N.13-28. Semblant a Crus-1414.
 323-GNC.CC-13 = A.N.13-27. Semblant a Crus-1415.
 324-GNC.CC-14 = A.N.13-30. Semblant a Crus-1417.
 325-GNC.CC-15 = Crus-1418.
- Nota: El tipus Crus-1416 no correspon a Calaf sinó a Barcelona, Sant Jaume. Vegeu núm. 1137.*
- CALDES de MONTBUI 326-GNC.CC-649 = Crus-1421.
 327-GNC.CC-652 = Crus-1422.
 328-GNC.CC-648 = A.N.13-32. Semblant a Crus-1423.
 329-GNC.CC-651 = A.N.13-33. Semblant a Crus-1424.
 330-GNC.CC-650 = A.N.13-36. Semblant a Crus-1425.
 331-GNC.CC-653 = A.N.13-35. Semblant a Crus-1427.
- CAPELLADES 332-GNC-1208 = Crus-1433.
 CARDONA 333-GNC.CC-484 = Crus-1438.
 334-GNC.CC-480 = A.N.13-41. Semblant a Crus-1439.
 335-GNC-1162. Semblant a Crus-1439. Exemplar inèdit.
 336-GNC.CC-480bis. Semblant a Crus-1439. Exemplar inèdit.
 337-GNC.CC-483 = A.N.13-43. Semblant a Crus-1440.
 338-GNC-1172. Semblant a Crus-1440. Exemplar inèdit.

312

313

314

315

316

317

318

319

320

321

322

323

324

325

326

327

328

329

330

331

332

333

334

335

336

337

338

339

340

341

342

343

344

345

346

347

348

349

350

351

352

353

354

355

356

357

358

CENTELLES

339-GNC.CC-485. Semblant a Crus-1441. Exemplar inèdit.
 340-GNC-1164. Semblant a Crus-1441. Exemplar inèdit.
 341-GNC.CC-155 = A.N.13-54. Semblant a Crus-1452.
 342-GNC.CC-156 = A.N.13-55. Semblant a Crus-1454.
 343-GNC.CC-158 = A.N.13-56. Semblant a Crus-1455.
 344-GNC.CC-157 = A.N.13-57. Semblant a Crus-1456.
 345-GNC.CC-154 = A.N.13-58. Semblant a Crus-1457.
 346-GNC.CC-153 = Crus-1458.

CERVERA

347-GNC.CC-211. Semblant a Crus-1465. Exemplar inèdit.
 348-GNC.CC-201. Semblant a Crus-1467. Exemplar inèdit.
 349-GNC.CC-208. Semblant a Crus-1468. Exemplar inèdit.
 350-GNC.CC-209. Semblant a Crus-1470. Exemplar inèdit.
 351-GNC.CC-207. Semblant a Crus-1471. Exemplar inèdit.
 352-GNC.CC-205. Semblant a Crus-1473. Exemplar inèdit.
 353-GNC.CC-64. Semblant a Crus-1475. Exemplar inèdit.
 354-GNC.CC-204. Semblant a Crus-1475. Exemplar inèdit.
 355-GNC.CC-206. Semblant a Crus-1476. Exemplar inèdit.
 356-GNC.CC-203 = Crus-1477.

CONQUES

357-GNC.CC-202. Semblant a Crus-1478. Exemplar inèdit.
 358-GNC.CC-210. Semblant a Crus-1480. Exemplar inèdit.
 359-GNC.CC-198. Semblant a Crus-1481. Exemplar inèdit.
 360-GNC.CC-200. Semblant a Crus-1483. Exemplar inèdit.
 361-GNC.CC-199. Semblant a Crus-1487. Exemplar inèdit.
 362-GNC.CC-481 = A.N.13-59. Semblant a Crus-1490.
 363-GNC.CC-482. Semblant a Crus-1490. Exemplar inèdit.
 364-GNC.CC-486. Semblant a Crus-1490. Exemplar inèdit.
 365-GNC-1163. Semblant a Crus-1490. Exemplar inèdit.
 366-GNC-1176. Semblant a Crus-1490. Exemplar inèdit.

ELNA

367-GNC.CC-227 = Crus-1500.
 368-GNC.CC-225 = A.N.13-64. Semblant a Crus-1501.
 369-GNC.CC-226 = Crus-1502.

ESPARRAGUERA

370-GNC.CC-228 = Crus-1503.
 371-GNC.CC-551 = Cruz-1504.
 372-GNC.CC-396 = Crus-1509.
 373-GNC.CC-395 = Crus-1510.
 374-GNC.CC-400 = Crus-1512.
 375-GNC.CC-397 = Crus-1513.
 376-GNC.CC-398 = Crus-1514.
 377-GNC.CC-406 = Crus-1516.
 378-GNC.CC-405 = A.N.13-79. Semblant a Crus-1516.
 379-GNC.CC-404 = Crus-1518.
 380-GNC.CC-402 = A.N.13-78. Semblant a Crus-1519.
 381-GNC.CC-403. Semblant a Crus-1519. Exemplar inèdit.
 382-GNC.CC-401 = A.N. 13-77.
 383-GNC.CC-392 = A.N.13-85. Semblant a Crus-1521.

359

360

361

362

363

364

365

366

367

368

369

370

371

372

373

374

375

376

377

378

379

380

381

382

383

384

385

386

387

388

389

390

391

392

393

394

395

396

397

398

399

400

401

402

- 384-GNC-1014. Semblant a Crus-1521. Exemplar inèdit.
 385-GNC.CC-393 = A.N.13-86. Semblant a Crus-1522.
 386-GNC.CC-540 = Crus-1523.
 387-GNC.CC-394 = A.N.13-88. Semblant a Crus-1524.
 388-GNC.CC-541 = Crus-1525.
 389-GNC.CC-387 = A.N.13-80. Semblant a Crus-1525.
 390-GNC.CC-388 = A.N.13-81. Semblant a Crus-1526.
 391-GNC.CC-389 = A.N.13-82. Semblant a Crus-1527.
 392-GNC.CC-390 = Crus-1528.
 393-GNC.CC-391 = Crus-1529.
 394-GNC.CC-474 (Atribuïda a St. Pere de Galligans de Girona). Semblant a 1532. Exemplar inèdit.
 395-GNC.CC-163 = A.N.13-300 (Atribuïda a Vilabertran). Semblant a Crus-1533.
 396-GNC.CC-699 = A.N.13-71. Semblant a Crus-1534.
 397-GNC.CC-701. Semblant a Crus-1535. Exemplar inèdit.
 398-GNC.CC-701. Semblant a Crus-1537. Exemplar inèdit.
 399-GNC.CC-59 = a.N.13-72. Semblant a Crus-1537.
 400-GNC.CC-697 = Crus-1539.
 401-GNC.CC-698 = Crus-1540.
 402-GNC.CC-696 = a.N.13-68. Semblant a Crus-1541.
 403-GNC-32455. Semblant a Crus-1572. Exemplar inèdit.
 404-GNC.CC-467. Semblant a Crus-1572. Exemplar inèdit.
 405-GNC.CC-468. Semblant a Crus-1572. Exemplar inèdit.
 406-GNC.CC-53(?). Semblant a Crus-1573. Exemplar inèdit.
 407-GNC.CC-466 = Crus-1574.
 408-GNC.CC-56(?) = a.N.12-4. Semblant a Crus-1575.
 409-GNC.CC-57(?). Semblant a Crus-1576. Exemplar inèdit.
 410-GNC.CC-464 = A.N.12-8. Semblant a Crus-1580.
 411-GNC-1181. Semblant a Crus-1580. Exemplar inèdit.
 412-GNC-32.453. Semblant a Crus-1580. Exemplar inèdit.
 413-GNC.CC-458 = Crus-1583.
 414-GNC.CC-459. Semblant a Crus-1584. Exemplar inèdit.
 415-GNC.CC-456. Semblant a Crus-1585. Exemplar inèdit.
 416-GNC-1185. Semblant a Crus-1585. Exemplar inèdit.
 417-GNC-32.452. Semblant a Crus-1585. Exemplar inèdit.
 418-GNC-32.454. Semblant a Crus-1585. Exemplar inèdit.
 419-GNC.CC-457. Semblant a Crus-1587. Exemplar inèdit.
 420-GNC.CC-45 = Crus-1589.
 421-GNC.CC-470. Semblant a Crus-1596. Exemplar inèdit.
 422-GNC.CC-461(?). Semblant a Crus-1597. Exemplar inèdit.
 423-GNC.CC-52 = Crus-1599.
 424-GNC.CC-50. Semblant a Crus-1601. Exemplar inèdit.
 425-GNC.CC-462(?). Semblant a Crus-1601. Exemplar inèdit.

FIGUERES

GIRONA. La SEU

403

404

405

406

407

408

409

410

411

412

413

414

415

416

417

418

419

420

421

422

423

424

425

426

427

428

429

430

431

432

433

434

435

436

437

438

439

440

441

442

443

444

445

446

447

448

449

- 426-GNC.CC-471. Semblant a Crus-1602. Exemplar inèdit.
 427-GNC.CC-472. Semblant a Crus-1604. Exemplar inèdit.
 428-GNC.CC-54. Semblant a Crus-1606. Exemplar inèdit.
 429-GNC.CC-55 = Cruz-1607.
 430-GNC.CC-497(?). Semblant a Crus 1608. Exemplar inèdit.
 431-GNC.CC-473. Semblant a Crus-1609. Exemplar inèdit.
 432-GNC.CC-44. Semblant a Crus-1610. Exemplar inèdit.
 433-GNC.CC-469. Semblant a Crus-1611. Exemplar inèdit.
 434-GNC.CC-463. Semblant a Crus-1613. Exemplar inèdit.
 435-GNC.CC-465. Semblant a Crus-1613. Exemplar inèdit.
 436-GNC.CC-58. Semblant a Crus-1614. Exemplar inèdit.
 437-GNC.CC-500(?). Semblant a Crus-1616. Exemplar inèdit.
 438-GNC.CC-504. Semblant a Crus-1619. Exemplar inèdit.
 439-GNC-32.459. Semblant a Crus-1619. Exemplar inèdit.
 440-GNC.CC-503. Semblant a Crus-1621. Exemplar inèdit.
 441-GNC.CC-505(?). Semblant a Crus-1624. Exemplar inèdit.
 442-GNC.CC.-48. Semblant a Crus-1625. Exemplar inèdit.
 443-GNC.CC-460. Semblant a Crus-1626. Exemplar inèdit.
 444-GNC.CC-49 = Crus-1627.
 445-GNC-(?). Semblant a Crus-1628. Exemplar inèdit.
 446-GNC.CC-181. Semblant a Crus-1628. Exemplar inèdit.
 447-GNC-(?). Semblant a Crus-1631. Exemplar inèdit.
 448-GNC.CC-47. Semblant a Crus-1633. Exemplar inèdit.
 449-GNC.CC-492. Semblant a Crus-1635. Exemplar inèdit.
 450-GNC.CC-46 = Crus-1637.
 451-GNC.CC-502. Semblant a Crus-1639. Exemplar inèdit.
 452-GNC-(?). Semblant a Crus-1641. Exemplar inèdit.
 453-GNC-32.456. Semblant a Crus-1641. Exemplar inèdit.
 454-GNC.CC-494. Semblant a Crus-1643. Exemplar inèdit.
 455-GNC.CC-501. Semblant a Crus-1643. Exemplar inèdit.
 456-GNC-32.463. Semblant a Crus-1643. Exemplar inèdit.
 457-GNC-(?). Semblant a Crus-1645. Exemplar inèdit.
 458-GNC.CC-496. Semblant a Crus-1646. Exemplar inèdit.
 459-GNC.CC-499. Semblant a Crus-1648. Exemplar inèdit.
 460-GNC.CC-498. Semblant a Crus-1649. Exemplar inèdit.
 461-GNC-1184. Semblant a Crus-1649. Exemplar inèdit.
 462-GNC-32.457. Semblant a Crus-1649. Exemplar inèdit.
 463-GNC-32.469. Semblant a Crus-1650. Exemplar inèdit.
 464-GNC-32.468. Semblant a Crus-1650. Exemplar inèdit.
 465-GNC-32.462. Semblant a Crus-1650. Exemplar inèdit.
 466-GNC.CC-490. Semblant a Crus-1650. Exemplar inèdit.
 467-GNC.CC-491. Semblant a Crus-1650. Exemplar inèdit.
 468-GNC.CC-489. Semblant a Crus-1651. Exemplar inèdit.
 469-GNC-1191. Semblant a Crus-1652. Exemplar inèdit.
 470-GNC.CC-488. Semblant a Crus-1653. Exemplar inèdit.

GIRONA. ST. FELIU

450

451

452

453

454

455

456

457

458

459

460

461

462

463

464

465

466

467

468

469

470

471

472

473

474

475

476

477

478

479

480

481

482

483

484

485

486

487

488

489

490

491

492

493

494

495

- 471-GNC-32.450. Semblant a Crus-1656. Exemplar inèdit.
 472-GNC-32.458. Semblant a Crus-1656. Exemplar inèdit.
 473-GNC-1198. Semblant a Crus-1656. Exemplar inèdit.
 474-GNC.CC-493. Semblant a Crus-1646. Exemplar inèdit.
 475-GNC.CC-495. Semblant a Crus-1646. Exemplar inèdit.
 476-GNC-1192 = Crus-1658.
 477-GNC.CC-517. Semblant a Crus-1660. Exemplar inèdit.
 478-GNC-1187. Semblant a Crus-1660. Exemplar inèdit.
 479-GNC-32.460. Semblant a Crus-1660. Exemplar inèdit.
 480-GNC-32.465. Semblant a Crus-1660. Exemplar inèdit.
 481-GNC.CC-509. Semblant a Crus-1661. Exemplar inèdit.
 482-GNC-32.466. Semblant a Crus-1661. Exemplar inèdit.
 483-GNC.CC-511. Semblant a Crus-1663. Exemplar inèdit.
 484-GNC.CC-508. Semblant a Crus-1664. Exemplar inèdit.
 485-GNC-1190. Semblant a Crus-1666. Exemplar inèdit.
 486-GNC-32.467. Semblant a Crus-1666. Exemplar inèdit.
 487-GNC.CC-510. Semblant a Crus-1666. Exemplar inèdit.
 488-GNC.CC-515. Semblant a Crus-1668. Exemplar inèdit.
 489-GNC.CC-514. Semblant a Crus-1669. Exemplar inèdit.
 490-GNC.CC-513. Semblant a Crus-1675. Exemplar inèdit.
 491-GNC.CC-521 = A.N.12-97. Semblant a Crus-1677.
 492-GNC-32.461. Semblant a Crus-1677. Exemplar inèdit.
 493-GNC.CC-522. Semblant a Crus-1678. Exemplar inèdit.
 494-GNC.CC-51. Semblant a Crus-1680. Exemplar inèdit.
 495-GNC-1188. Semblant a Crus-1684. Exemplar inèdit.
 496-GNC-32.472. Semblant a Crus-1684. Exemplar inèdit.
 497-GNC.CC-519. Semblant a Crus-1684. Exemplar inèdit.
 498-GNC-32.464. Semblant a Crus-1686. Exemplar inèdit.
 499-GNC-32.464. Semblant a Crus-1686. Exemplar inèdit.
 500-GNC.CC-518. Semblant a Crus-1687. Exemplar inèdit.
 501-GNC-1186. Semblant a Crus-1687. Exemplar inèdit.
 502-GNC-31.278. Semblant a Crus-1687. Exemplar inèdit.
 503-GNC-32.427. Semblant a Crus-1687. Exemplar inèdit.
 504-GNC-32.471. Semblant a Crus-1687. Exemplar inèdit.
 505-GNC.CC-506. Semblant a Crus-1688. Exemplar inèdit.
 506-GNC-1182. Semblant a Crus-1688. Exemplar inèdit.
 507-GNC.CC-507. Semblant a Crus-1690. Exemplar inèdit.
 508-GNC-1183. Semblant a Crus-1690. Exemplar inèdit.
 509-GNC-32.470. Semblant a Crus-1690. Exemplar inèdit.
 510-GNC.CC-516. Semblant a Crus-1691. Exemplar inèdit.
 511-GNC-1189. Semblant a Crus-1691. Exemplar inèdit.
 512-GNC-32.451. Semblant a Crus-1691. Exemplar inèdit.
 513-GNC.CC-512. Semblant a Crus-1692. Exemplar inèdit.
 514-GNC.CC-535. Semblant a Crus-1708. Exemplar inèdit.
 515-GNC.CC-534 = Crus-1711.

496 497 498 499 500 501 502

503 504 505 506 507 508 509

510 511 512 513 514 515

516 517 518 519 520 521

522 523 524 525

526 527 528 529 530 531 532

533 534 535 536 537 538

IGUALADA

- 516-GNC.CC-533 = A.N.13-91. Semblant a Crus-1713.
 517-GNC.CC-532 = A.N.13-90. Semblant a Crus-1714.
 518-GNC.CC-713 = A.N.13-94. Semblant a Crus-1723.
 519-GNC.CC-16 = A.N.13-95. Semblant a Crus-1724.
 520-GNC.CC-714 = A.N.13-96. Semblant a Crus-1724.
 521-GNC.CC-715 = A.N.13-97. Semblant a Crus-1729.
 522-GNC.CC-712 = A.N.13-98. Semblant a Crus-1730.
 523-GNC-1160. Semblant a Crus-1731. Exemplar inèdit.
 524-GNC-1209 = Crus-1732.
 525-GNC-10.630. Semblant a Crus-1732. Exemplar inèdit.
 Només s'il·lustra l'anvers.Revers llis.
 526-GNC-1175. Semblant a Crus-1732. Com l'anterior.
 527-GNC-1196. Semblant a Crus-1732. Només s'il·lustra el revers.

LLEIDA

- 528-GNC.CC-195 = A.N.13-102. Semblant a Crus-1774.
 529-GNC.CC-63 = Crus-1775.
 530-GNC-1022. Semblant a Crus-1775. Exemplar inèdit.
 531-GNC.CC-196 = A.N.13-104. Semblant a Crus-1776.
 532-GNC.CC-196 bis = Crus-1776.
 533-GNC.CC-194. Semblant a Crus-1778. Exemplar inèdit.
 534-GNC.CC-193. Semblant a Crus-1779. Exemplar inèdit.
 535-GNC-1021 = A.N.13-107. Semblant a Crus-1779.
 536-GNC.CC-192 = A.N.13-106. Semblant a Crus-1781.
 537-GNC-1024. Semblant a Crus-1781. Exemplar inèdit.
 538-GNC-1025. Semblant a Crus-1781. Exemplar inèdit.
 539-GNC-1026. Semblant a Crus-1781. Exemplar inèdit.
 540-GNC-1027. Semblant a Crus-1781. Exemplar inèdit.
 541-GNC.CC-191 = A.N.13-108. Semblant a Crus-1782.
 542-GNC-1028. Semblant a Crus-1782. Exemplar inèdit.
 543-GNC-1029. Semblant a Crus-1782. Exemplar inèdit.
 544-GNC-1030. Semblant a Crus-1782. Exemplar inèdit.
 545-GNC-1031. Semblant a Crus-1782. Exemplar inèdit.
 546-GNC-1032. Semblant a Crus-1782. Exemplar inèdit.
 547-GNC-1033. Semblant a Crus-1782. Exemplar inèdit.
 548-GNC.CC-187 = Crus-1783.
 549-GNC.CC-188 = Crus-1784.
 550-GNC-1023. Semblant a Crus-1784. Exemplar inèdit.
 551-GNC.CC-189 = A.N.13-113. Semblant a Crus-1785.
 552-GNC.CC-190. Semblant a Crus-1785. Exemplar inèdit.
 553-GNC.CC-245 = Crus-1787.
 554-GNC-1170 = Crus-1788.

MANLLEU

MANRESA

- 555-GNC.CC-249(?) = A.N.13-122. Semblant a Crus-1791.
 556-GNC.CC-250(?) = A.N.13-123. Semblant a Crus-1792.
 557-GNC.CC-251(?) = Crus-1794.
 558-GNC.CC-252(?) = A.N.13-125. Semblant a Crus-1795.

539

540

541

542

543

544

545

546

547

548

549

550

551

552

553

554

555

556

557

558

559

560

561

562

563

564

565

566

567

- 559-GNC.CC-253(?) = A.N.13-126. Semblant a Crus-1796.
 560-GNC.CC-254(?) = A.N.13-127. Semblant a Crus-1797.
 561-GNC.CC-254 bis = A.N.13-128. Semblant a Crus-1798.
 562-GNC.CC-255 c = Crus-1799.
 563-GNC.CC-255. Semblant a Crus-1800. Exemplar inèdit.
 564-GNC.CC-255 bis. Semblant a Crus-1801. Exemplar inèdit.
 565-GNC.CC-257(?) = Crus-1803.
 566-GNC.CC-258(?) = Crus-1804.
 567-GNC.CC-259(?) = A.N.13-135. Semblant a Crus-1805.
 568-GNC.CC-17(?). Semblant a Crus-1805. Exemplar inèdit.
 569-GNC.CC-256. Semblant a Crus-1807. Exemplar inèdit.
 570-GNC-1169. Semblant a Crus-1812. Exemplar inèdit.
 571-GNC.CC-264 = A.N.13-118. Semblant a Crus-1813.
 572-GNC.CC-263 = A.N.13-117. Semblant a Crus-1814.
 573-GNC.CC-261 = Crus-1815.
 574-GNC.CC-260 = Crus-1816.
 575-GNC.CC-262 = Crus-1817.
 576-GNC.CC-657 = Crus-1818.
 577-GNC-1195. Semblant a Crus-1818. Exemplar inèdit.
 578-GNC.CC-23 = A.N.13-144. Semblant a Crus-1819.
 579-GNC.CC-24 = A.N.13-145. Semblant a Crus-1820.
 580-GNC.CC-25 = Crus-1822.
 581-GNC.CC-707 = A.N.13-153. Semblant a Crus-1823.
 582-GNC.CC-37. Semblant a Crus-1824. Exemplar inèdit.
 583-GNC.CC-36 = Crus-1825.
 584-GNC.CC-32 = Crus-1826.
 585-GNC.CC-704 = A.N.13-152. Semblant a Crus-1827.
 586-GNC.CC-35. Semblant a Crus-1828. Exemplar inèdit.
 587-GNC.CC708 = A.N.13-156. Semblant a Crus-1831.
 588-GNC.CC-26 = A.N.13-155.
 589-GNC.CC-27. Semblant a Crus-1823. Exemplar inèdit.
 590-GNC.CC-703 = Crus-1833.
 591-GNC.CC-34 = Crus-1834.
 592-GNC.CC-33 = Crus-1838.
 593-GNC.CC-702. Semblant a Crus-1839. Exemplar inèdit.
 594-GNC.CC-706. Semblant a Crus-1839. Exemplar inèdit.
 595-GNC.CC-31 = A.N.13-149. Semblant a Crus-1840.
 596-GNC.CC-30 = Crus-1842.
 597-GNC.CC-29 = Crus-1844.
 598-GNC.CC-28 = Crus-1845.
 599-GNC.CC-705 = Crus-1845.
 600-GNC.CC-39 = Crus-1846.
 601-GNC.CC-38 = Crus-1848.
 602-GNC.CC-22 = A.N.13-157. Semblant a Crus-1849.
 603-GNC-1157. Semblant a Crus-1850. Exemplar inèdit.

MARTORELL

MATARÓ

568

569

570

571

572

573

574

575

576

577

578

579

580

581

582

583

584

585

586

587

588

589

590

591

592

593

594

595

596

597

598

599

600

601

602

MOIÀ

604-GNC-1168. Semblant a Crus-1850. Exemplar inèdit.
 605-GNC.CC-709. Semblant a Crus-1850. Exemplar inèdit.

MONISTROL de Mnt.

606-GNC.CC-420 = A.N.13-159.
 607-GNC.CC-18(?) = Crus-1854.
 608-GNC.CC-422 = A.N.13-161. Semblant a Crus-1860.
 609-GNC.CC-479 = Crus-1862.

MONTBLANC

610-GNC.CC-475. Semblant a Crus-1865. Exemplar inèdit.
 611-GNC.CC-478 = A.N.13-138. Semblant a Crus-1866.
 612-GNC.CC-476 = A.N.13-140. Semblant a Crus-1869.
 613-GNC.CC-477 = A.N.13-142. Semblant a Crus-1875.

OLESA

614-GNC.CC-69 = Crus-1879.
 615-GNC.CC-70 = Crus-1880.
 616-GNC.CC-234 = Crus-1883.
 617-GNC.CC-233 = Crus-1884.
 618-GNC.CC-239 = Crus-1885.
 619-GNC.CC-42 = A.N.13-164.

OLOT

620-GNC.CC-235 = A.N.13-165. Semblant a Crus-1887.
 621-GNC.CC-236. Semblant a Crus-1889. Exemplar inèdit.
 622-GNC.CC-240. Semblant a Crus-1889. Exemplar inèdit.
 623-GNC.CC-237 = A.N.13-171. Semblant a Crus-1891.
 624-GNC.CC-238 = A.N.13-170. Semblant a Crus-1892.
 625-GNC.CC-41 = A.N.13-167. Semblant a Crus-1893.
 626-GNC.CC-40 = Crus-1896.
 627-GNC.CC-164(?) = A.N.13-176. Semblant a Crus-1897.
 628-GNC.CC-173(?) = A.N.13-177. Semblant a Crus-1898.
 629-GNC.CC-174(?) = A.N.13-175. Semblant a Crus-1900.
 630-GNC.CC-175(?) = Crus-1901.
 631-GNC.CC-408 (Com de St.Feliu Saserra) = Crus-1901.
 632-GNC.CC-62. Semblant a Crus-1902. Exemplar inèdit.
 633-GNC.CC-176(?) = Crus-1904.
 634-GNC.CC-166. Semblant a Crus-1905. Exemplar inèdit.
 635-GNC.CC-166 bis. Semblant a Crus-1907. Exemplar inèdit.
 636-GNC.CC-167. Semblant a Crus-1907. Exemplar inèdit.
 637-GNC.CC-168 = Crus-1908.
 638-GNC.CC-169. Semblant a Crus-1909. Exemplar inèdit.
 639-GNC.CC-170 = A.N.-183. Semblant a Crus-1910.
 640-GNC.CC-177(?) = Crus-1911.
 641-GNC.CC-186 = Crus-1912.
 642-GNC.CC-184 = A.N.13-179. Semblant a Crus-1913.
 643-GNC.CC-185. Semblant a Crus-1915. Exemplar inèdit.
 644-GNC.CC-171 = Crus-1917.
 645-GNC.CC-171 bis. Semblant a Crus-1918. Exemplar inèdit.
 646-GNC.CC-178(?) = A.N.13-172. Semblant a Crus-1919.
 647-GNC.CC-179(?) = A.N.13-173. Semblant a Crus-1921.
 648-GNC-1179. Semblant a Crus-1921.
 Exemplar inèdit.

603

604

605

606

607

608

609

610

611

612

613

614

615

616

617

618

619

620

621

622

623

624

625

626

627

628

629

630

631

632

633

635

636

PERALADA
PERAMOLA

PERPINYÀ

PRATS DE REI

REUS

RIPOLL

- 649-GNC.CC-180(?) = Crus-1924.
 650-GNC.CC-172. Semblant a Crus-1926. Exemplar inèdit.
 651-GNC.CC-182(?) = A.N.13-188. Semblant a Crus-1927.
 652-GNC-1210. Semblant a Crus-1928. Exemplar inèdit.
 653-GNC.CC-183(?) = a.N.13-187. Semblant a Crus-1928.
 654-GNC.CC-61 = A.N.13-189. Semblant a Crus-1929.
 655-GNC.CC-246 = A.N.13-193. Semblant a Crus-1933.
 656-GNC.CC-453 = A.N.13-190. Semblant a Crus-1934.
 657-GNC.CC-454 = Crus-1935.
 658-GNC.CC-455 = A.N.13-191. Semblant a Crus-1937.
 659-GNC.CC-544 = A.N.13-194. Semblant a Crus-1958.
 660-GNC.CC-545 = Crus-1966.
 661-GNC.CC-546 = A.N.13-197. Semblant a Crus-1964.
 662-GNC.CC-547 = A.N.13-195. Semblant a Crus-1963.
 663-GNC.CC-548(?) = A.N.13-198. Semblant a Crus-1972.
 664-GNC.CC-549(?) = Crus-1976.
 665-GNC.CC-550(?) = A.N.13-200. Semblant a Crus-1978.
 666-GNC.CC-542 = Crus-1996.
 667-GNC-1178 = Crus-2005.
 668-GNC.CC-212(?) = A.N.13-208. Semblant a Crus-2005.
 669-GNC.CC-213(?) = Crus-2006.
 670-GNC.CC-215(?) = A.N.13-206. Semblant a Crus-2008.
 671-GNC.CC-214(?) = A.N.13-207. Semblant a Crus-2009.
 672-GNC.CC-216 = Crus-2010.
 673-GNC.CC-567. Semblant a Crus-2030. Exemplar inèdit.
 674-GNC.CC-413(?) = Crus-2031.
 675-GNC.CC-566 = Crus-2035.
 676-GNC.CC-413 bis = A.N.13-213. Semblant a Crus-2036.
 677-GNC-3751 = Crus-2037.
 678-GNC.CC-568 = A.N.13-221. semblant a Crus-2040.
 679-GNC.CC-416 = A.N.13-222. Semblant a Crus-2041.
 680-GNC-1146. Semblant a Crus-2041. Exemplar inèdit.
 681-GNC-1147. Semblant a Crus-2041. Exemplar inèdit.
 682-GNC-1165. Semblant a Crus-2041. Exemplar inèdit.
 683-GNC-1211. Semblant a Crus-2041. Exemplar inèdit.
 684-GNC-1212. Semblant a Crus-2041. Exemplar inèdit.
 685-GNC-1213. Semblant a Crus-2041. Exemplar inèdit.
 686-GNC.CC-654 = A.N.13-223. Semblant a Crus-2045.
 687-GNC.CC-655 = A.N.13-224. Semblant a Crus-2046.
 688-GNC-1055 (Com de Sta. Anna de Barcelona) = Crus-
 2051.Encunyada sobre una del tipus 689.
 689-GNC-1069 = Crus-2052.
 690-GNC-1070 = Crus-2053.
 691-GNC.CC-656. Semblant a la Crus-2053, però repicada.
 Exemplar inèdit.

637

638

639

640

641

642

643

644

645

646

647

648

649

650

651

652

653

654

655

656

657

658

659

660

661

662

663

664

665

666

692-GNC-1073 = Crus-2054.
 693-GNC.CC-265 (Com de Montornès). Semblant a Crus-2054. Exemplar inèdit.
 694-GNC-1082. Semblant a Crus-2054. Exemplar inèdit.
 695-GNC-1072. Semblant a Crus-2054. Exemplar inèdit.
 696-GNC-1075 = Crus-2055.
 697-GNC.CC-662 (Com de St. Pere Puelles de Barcelona). Semblant a Crus-2055. Exemplar inèdit.
 698-GNC-1071 = Crus-2056.
 699-GNC.CC-663 (Com de St. Pere Puelles de Barcelona). Semblant a Crus-2056. Exemplar inèdit.
 700-GNC.CC-664 (Com de St. Pere Puelles de Barcelona) =

Crus-2057.

SABADELL

701-GNC-1166 = A.N.-13-288. Semblant a Crus-2057.
 702-GNC-1074. Semblant a Crus-2057. Exemplar inèdit.
 703-GNC-1087. Semblant a Crus-2057. Exemplar inèdit.
 704-GNC.CC-165(?). Semblant a Crus-2058. Exemplar inèdit.
 705-GNC.CC-608. Semblant a Crus-2059. Exemplar inèdit.
 706-GNC.CC-584 = A.N.13-231. Semblant a Crus-2060.
 707-GNC-1059. Semblant a Crus-2060. Exemplar inèdit.
 708-GNC.CC-581 = A.N. 13-232. Semblant a Crus-2063.
 709-GNC.CC-582. Semblant a Crus-2063. Exemplar inèdit.
 710-GNC-1064. Semblant a Crus-2063. Exemplar inèdit.
 711-GNC-5830 = Crus-2064.
 712-GNC.CC-583. Semblant a Crus-2064. Exemplar inèdit.
 713-GNC.CC-585 = Crus-2065.
 714-GNC-1061. Semblant a Crus-2065. Exemplar inèdit.
 715-GNC-5862 = Crus-2066.
 716-GNC.CC-586. Semblant a Crus-2066. Exemplar inèdit.
 717-GNC.CC-589 = Crus-2068.
 718-GNC.CC-590 = A.N.13-238. Semblant a Crus-2069.
 719-GNC.CC-591 = A.N.13-236. Semblant a Crus-2070.
 720-GNC.CC-592 = A.N.13-239. Semblant a Crus-2071.
 721-GNC.CC-427 = Crus-2084.
 722-GNC.CC.439 c. Semblant a Crus-2084. Exemplar inèdit.
 723-GNC.CC-428 = Crus-2065.
 724-GNC.CC-430 - Crus-2086.
 725-GNC.CC-436 = Crus-2087.
 726-GNC.CC-439. Semblant a Crus-2087. Exemplar inèdit.
 727-GNC.CC-435. Semblant a Crus-2087. Exemplar inèdit.
 728-GNC.CC-434 = Crus-2089.
 729-GNC.CC-433. Semblant a Crus-2089. Exemplar inèdit.
 730-GNC.Cc-437 = rus-2090.
 731-GNC.CC-443 bis. Semblant a Crus-2090. Exemplar inèdit.
 732-GNC.CC-440 = Crus-2091.

SALÀS de PALLARS

667

668

669

670

671

672

673

674

675

676

677

678

679

680

681

682

683

684

685

686

687

688

689

690

691

692

693

694

695

696

697

698

699

Sta.COLOMA de
QUERALT

- 733-GNC.CC-446 = Crus-2093.
 734-GNC.CC-448 = A.N.13-259. Semblant a Crus-2095.
 735-GNC.CC-426 (Com de Salàs de Pallars). Semblant a
 Crus-2095. Exemplar inèdit.
 736-GNC.CC-152 (Com de Centelles) = Crus-1096.
 737-GNC.CC-445. Semblant a la Crus-2096. Exemplar inèdit.
 738-GNC.CC-616 = Crus 2097.
 739-GNC.CC-410 = Crus-2100.
 740-GNC.CC-410 bis. Semblant a Crus-2100. Exemplar inèdit.
 741-GNC.CC-407 = Crus-2103.
 742-GNC.CC-409 = Crus-2105.

ST.JOAN de les
ABADESSES

- 743-GNC.CC-578 = Crus-2106.
 744-GNC.CC-579 = Crus-2108.
 745-GNC.CC-580 = Crus-2108.1.

ST.LLORENÇ de
MORUNYS

- 746-GNC.CC-218 = A.N.13-249. Semblant a Crus-2114.
 747-GNC.CC-219 = A.N.13-250. Semblant a Crus-2115.
 748-GNC.CC-217 = Crus-2117.

SANTPEDOR
SEU d'URGELL

- 749-GNC.CC-452 = Crus-2118.
 750-GNC.CC-565 = Crus-2132.
 751-GNC.CC-564 = Crus-2133.

SOLSONA

- 752-GNC.CC-487 = A.N.13-260. Semblant a Crus-2141.
 753-GNC.CC-539 = Crus-2142.

TARRAGONA

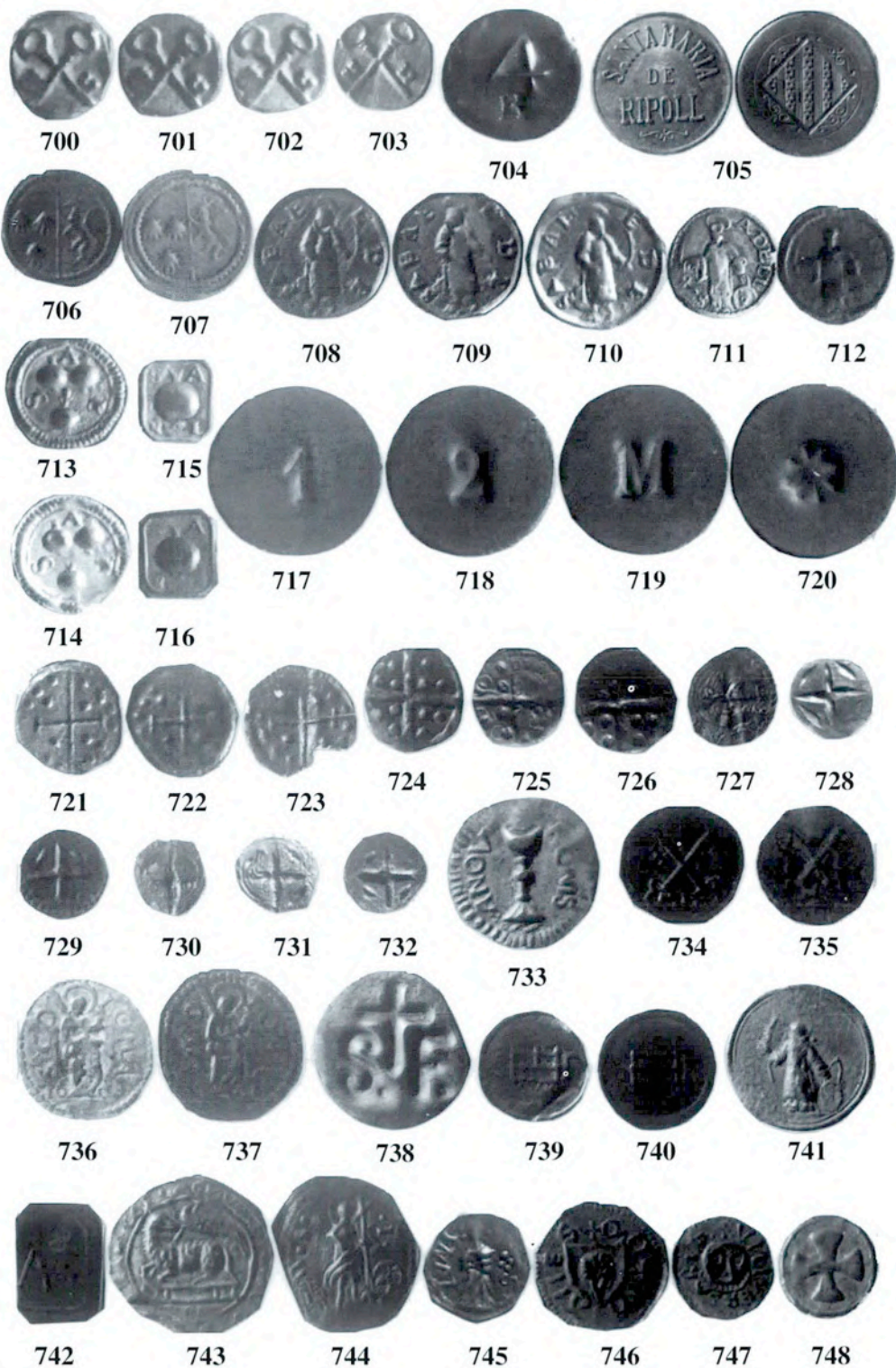
- 754-GNC.CC-241 = A.N.13-262. Semblant a Crus-2155.
 755-GNC.CC-242 = A.N.13-263. Semblant a Crus-2156.
 756-GNC.CC-243. Semblant a Crus-2156 però repicada.
 Exemplar inèdit.
 757-GNC.CC-65 = A.N.13-267. Semblant a Crus-2158.
 758-GNC.CC-66 = Crus-2160.
 759-GNC.CC-67 = Crus-2151.

TÀRREGA

- 760-GNC-3692. Semblant a Crus-2161. Exemplar inèdit.
 761-GNC.CC-68 = Crus-2162.
 762-GNC.CC-280. Semblant a Crus-2169. Exemplar inèdit.
 763-GNC.CC-281. Semblant a Crus-2170. Exemplar inèdit.
 764-GNC.CC-282. Semblant a Crus-2171. No il·lustrada.
 765-GNC.CC-283. Semblant a Crus-2172. Exemplar inèdit.
 766-GNC.CC-276(?) = Crus-2174.
 767-GNC.CC-278(?) = Crus-2177.

TERRASSA

- 768-GNC.CC-279. Semblant a Crus-2178. Exemplar inèdit.
 769-GNC-1068 = Crus-2183.
 770-GNC.CC-647. Semblant a Crus-2183. Exemplar inèdit.
 771-GNC-1066 = Crus-2184.
 772-GNC-1177. Semblant a Crus-2184. Exemplar inèdit.

- 773-GNC.CC-646. Semblant a Crus-2186. Exemplar inèdit.
 774-GNC-1067. Semblant a Crus-2186. Exemplar inèdit.
 775-GNC-1083 = Crus-2189.
 776-GNC.CC-644. Semblant a Crus-2189. Exemplar inèdit.
 777-GNC-1086. semblant a Crus-2189. Exemplar inèdit.
 778-GNC-1080 = Crus 2190.
 779-GNC-1085. Semblant a Crus-2190. Exemplar inèdit.
 780-GNC.CC-642 = Crus-2191.
 781-GNC-1079. Semblant a Crus-2191. Exemplar inèdit.
 782-GNC-1084. Semblant a Crus-2191. Exemplar inèdit.
 783-GNC.CC-643 = Crus-2192.
 784-GNC-1077. Semblant a Crus-2192. Exemplar inèdit.
 785-GNC-1078. Semblant a Crus-2192. Exemplar inèdit.
 786-GNC-1076 = Crus-2193.
 787-GNC-1065 = Crus-2194.
 788-GNC-1081 = Crus-2195.
 789-GNC.CC-645 = A.N.13-42. Semblant a Crus-1442, en
 ambdos casos amb atribució arrònia.
 790-GNC-1039. Com l'anterior.
 791-GNC-1040. Com l'anterior.
 792-GNC.CC-274 = Crus-2197.
 793-GNC.CC-268 = A.N.13-274. Semblant a Crus-2197.
 794-GNC.CC-275. Semblant a Crus-2197. Exemplar inèdit.
 795-GNC.CC-269. Semblant a Crus-2197. Exemplar inèdit.
 796-GNC.CC-272 = Crus-2198.
 797-GNC.CC-271 = Crus-2199.
 798-GNC.CC-273. Semblant a Crus-2199. Exemplar inèdit.
 799-GNC.CC-270 = A.N.13-275. Semblant a Crus-2203.
 800-GNC-10.709 = A.N.13-269. Semblant a Crus-2207.
 801-GNC.CC-553 = Crus-2212.
 802-GNC.CC-552 = A.N.13-272. Semblant a Crus-2217.
 803-GNC.CC-695. Semblant a Crus-2481, repicada. Exemplar
 inèdit.
 804-GNC-10.898. Semblant a Crus-2481. Exemplar inèdit.
 805-GNC.CC-536 = Crus-2224.
 806-GNC.CC-537 = Crus-2225.
 807-GNC.CC-538 = A.N.13-294. Semblant a Crus-2226.
 808-GNC.CC-120 = A.N.13-325. Semblant a Crus-2244.
 809-GNC.CC-127 = Crus-2248.
 810-GNC.CC-122 = Crus-2249.
 811-GNC.CC-123 = Crus-2250.
 812-GNC.CC-124. Semblant a Crus-2251. Exemplar inèdit.
 813-GNC.CC-135 = Crus-2253.
 814-GNC.CC-151. Semblant a Crus-2255. I. Exemplar inèdit.
 815-GNC.CC-125 = Crus-2256.
- TORÀ
- TORTOSA
- TUIR
- VALÈNCIA
- VERDÚ
- VIC. La Rodona
- VIC. La Pietat

749

750

751

752

753

754

755

756

757

758

759

760

761

762

763

765

766

767

768

769

770

771

772

773

774

775

776

777

778

779

780

781

782

783

784

VIC. La Seu

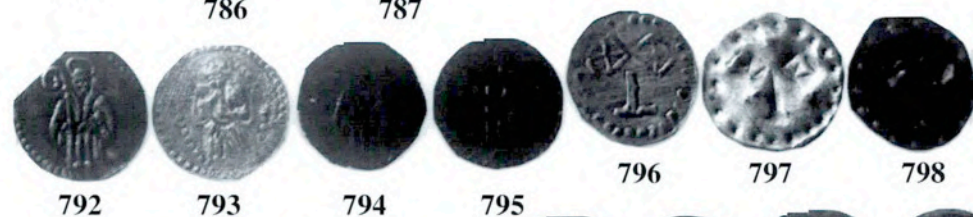
816-GNC.CC-129. Semblant a Crus-2257. Exemplar inèdit.
 817-GNC.CC-126. Semblant a Crus-2258. Exemplar inèdit.
 818-GNC.CC-121 = Crus-2259.
 819-GNC.CC-128. Semblant a Crus-2259. Exemplar inèdit.
 820-GNC.CC-130 = A.N.13-323. Semblant a Crus-2262.
 821-GNC.CC-131 = Crus-2263.
 822-GNC.CC-142. Semblant a Crus-2264.1. Exemplar inèdit.
 823-GNC.CC-141. Semblant a Crus-2264.2. Exemplar inèdit.
 824-GNC.CC-147 = Crus-2265.1.
 825-GNC.CC-148 = Crus-2265.2.
 826-GNC.CC-149 = Crus-2265.3.
 827-GNC.CC-143. Semblant a Crus-2265.3. Exemplar inèdit.
 828-GNC.CC-146. Semblant a Crus-2265.4. Exemplar inèdit.
 829-GNC.CC-145. Semblant a Crus-2266. Exemplar inèdit.
 830-GNC.CC-138 = Crus-2267.1.
 831-GNC.CC-139. Semblant a Crus-2267.1. Exemplar inèdit.
 832-GNC.CC-140. Semblant a Crus-2267.2. Exemplar inèdit.
 833-GNC.CC-144 = Crus-2268.1.
 834-GNC-32.474. Semblant a Crus-2268.1. Exemplar inèdit.
 835-GNC-32.473. Semblant a Crus-2268.4. Exemplar inèdit.
 836-GNC.CC-136. Semblant a Crus-2268.4. Exemplar inèdit.
 837-GNC.CC-133. Semblant a Crus-2270. Exemplar inèdit.
 838-GNC.CC-132 = Crus-2271.
 839-GNC.CC-134. Semblant a Crus-2272. Exemplar inèdit.
 840-GNC.CC-150. Semblant a Crus-2274. Varietat inèdita
 amb les puntes escapçades.

VILABERTRAN

841-GNC.CC-137. Semblant a Crus-2275. Exemplar inèdit.
 842-GNC.CC-159 = A.N.13-296. Semblant a Crus-2281.
 843-GNC.CC-160 = Crus-2282.
 844-GNC.CC-161 = Crus-2283.
 845-GNC.CC-162 = A.N.13-299. Semblant a Crus-2284.

VILAFRANCA de
 CONFLENT
 VILAFRANCA de
 PENEDEÛS

846-GNC.CC-543 = Crus-2285.
 847-GNC.CC-641 = Crus-2290.
 848-GNC.CC-624 = Crus-2291.
 849-GNC.CC-625 = Crus-2292.
 850-GNC.CC-630 = Crus-2293.
 851-GNC.CC-631 = Crus-2294.
 852-GNC.CC-627 = Crus-2296.
 853-GNC.CC-626 = Crus-2297.
 854-GNC.CC-628 = Crus-2298.
 855-GNC.CC-632. Semblant a Crus-2299. Exemplar inèdit.
 856-GNC.CC-633. Semblant a Crus-2300. Exemplar inèdit.
 857-GNC.CC-639. Semblant a Crus-2301. Exemplar inèdit.

INCERTES

- 858-GNC.CC-640. Semblant a Crus-2302. Exemplar inèdit.
859-GNC.CC-634 = Crus-2303.
860-GNC.CC-629. Semblant a Crus-2304. Exemplar inèdit.
861-GNC.CC-636. Semblant a Crus-2305. Exemplar inèdit.
862-GNC.CC-635. Semblant a Crus-2305. Exemplar inèdit.
863-GNC.CC-638 = Crus-2307.
864-GNC.CC-637 = Crus-2308.
865-GNC.CC-60 = Crus-2345.
866-GNC.CC-267. Tipus inèdit.
867-GNC.CC-569. Semblant a Crus-2352. Exemplar inèdit.
868-GNC.CC-570 = Crus-2352.
869-GNC.CC-587 = Crus-2359.
870-GNC-1153 = Crus-2354.
871-GNC-1159. Tipus inèdit.
872-GNC-1194 = Crus-2356.

828

829

830

831

832

833

834

835

836

837

838

839

840

841

842

843

844

845

846

847

848

849

850

851

852

853

854

855

856

857

858

859

860

861

862

863

864

865

866

867

868

869

870

871

872

Documentació de medalles. I Homenatge de la Solidaritat Catalana

M. CRUSAFONT I SABATER

La catalogació de les nostres medalles commemoratives que tenen unes antigues arrels al segle XV,¹ un esclat importantíssim al Renaixement² i un valor documental de gran interès en totes les èpoques segueix essent una tasca pendent. Ho dèiem ja en encetar les reunions d'aficionats a la medalla amb la finalitat d'anar dreçant un inventari el més ric possible.³ Aquella iniciativa fou vista amb recel per qui tenia la parcel·la com a pròpia, però des de llavors s'ha fet ben poc. És per això que ens ha semblat que calia tornar sobre la qüestió. La situació no ha variat pel que fa a nosaltres: altres temes ens tenen presos i no veiem pas la possibilitat d'un estudi a fons. Però sí que podem anar afegint materials a un edifici tot just començat fent-hi aportacions puntuals.

Generalment, hi ha dificultats per a documentar les medalles. En alguns casos perquè són poc explícites. En d'altres, perquè l'esdeveniment que commemoren ha deixat pocs rastres en la documentació escrita. Sovint els organismes emissors de les medalles no deixen massa informació, o gens, de les intencions, procés,

1. Ens referim als magnífics exemplars montserratins descrits per A. M. BALAGUER, «Les medalles montserratines del segle XV» *Acta Numismàtica* 19, 1989, p. 167-174.

2. Propiciat per l'existència de la Cort napolitana d'Alfons el Magnànim. Aquesta sèrie no ha estat mai sistematitzada.

3. La vàrem titular, segurament impròpiament, «Reunions de medallistes». Vegeu *Acta Numismàtica* 16 i 17/18.

tiratge o altres dades bàsiques de les peces que emeten. Per tot plegat ens ha semblat útil d'anar donant a conèixer les notícies esparses que puguin anar apareixent sobre les emissions de medalles obtingudes en documentació coetània, tant si corresponen al mateix organisme emissor, com si no. No es tracta, per tant, d'afegir informació històrica complementària que justifiqui o expliqui l'emissió d'una medalla sinó, més concretament, d'aportar dades directes obtingudes de la documentació del moment.

En aquest cas, dedicarem la nostra atenció a la medalla que es va editar per a commemorar l'homenatge que el conjunt d'associacions i grups polítics que constituïren l'ampli front de la Solidaritat Catalana dedicà el 20 de maig de 1906, i encara en jornades successives als diputats que havien votat en contra de la Llei de Jurisdiccions. La llei era antidemocràtica, però l'impuls de Solidaritat Catalana es dirigia llavors, ja ben clarament, a obtenir l'autonomia per a Catalunya. Amb motiu de les festes s'edità un interessant opuscle titulat *Solidaritat Catalana* i subtitulat: *Record de les Festes de l'Homenatge*. A la pàgina 18 de l'opuscle hi ha la fotografia de la medalla que descrivim:

a/ HOMENATGE de la SOLIDARITAT CATALANA 20 de maig 1906 (en sis línies). Figura masculina donant la mà a una altra de femenina coronada sobre un fons de les armes de Catalunya.

r/(Anepígraf). Les mateixes figures caminant cap a la dreta portant un escut català apuntat i una branca i voltats d'al·legories: sol ixent, home treballant el camp, xemeneies fumant. ø: 31 mm.

La fotografia ampliada de la medalla i el text explicatiu que tot seguit reproduïm ocupa la meitat superior de la pàgina:

«LA MEDALLA OFICIAL DE SOLIDARITAT CATALANA que serà oferta als Senadors i Diputats objecte de l'Homenatge» (Com a titular).

«Modelat d'Eusebi Arnau» (Sota de la medalla).

Text: «N'hi han de bronzo, de metall blanc, d'argent oxidat i d'or. El benefici total que produeixi la venda d'aquestes artístiques medalles, encunyades als tallers de D. Desideri Rodríguez, que es venen als preus de mitja, una i cinc

pessetes les tres primeres classes i a preu convingut i per encàrrec les d'or, es destina íntegrament a engroixir la subscripció per a sufragar les despeses de la manifestació d'Homenatge i la impressió del volum que ha de contenir els discursos parlamentaris pronunciats en les dues cambres contra el projecte de la llei, avui vigent, de jurisdiccions».

Aquesta és tota la informació que conté l'opuscle.

D'una banda dóna raó de les inscripcions E. ARNAU i RODRIGUEZ, que apareixen a la part baixa del revers i de l'altra ens explica la funció de la medalla i el seu caràcter de peça oficial de la magna festa del 1906. Pel que fa als metalls ens certifica que se n'havien previst d'or i que molt probablement se'n devien encunyar, encara que nosaltres no n'hem vist cap. Dels altres metalls citats coneixem exemplars d'argent i d'aram, però no pas de bronze. És possible que les inicialment previstes de bronze es fessin, doncs, d'aram. Però també n'hi ha d'aram platejat i d'aram daurat, d'un metall fosc que sembla calamina i de calamina platejada. Tampoc n'hem vist del «metall blanc» esmentat a no ser que es refereixin als exemplars que semblen de calamina i que devien tenir inicialment l'aspecte més blanc.

L'emissió degué ésser un èxit veient l'abundància d'aquesta medalla en l'actualitat i en continuïtat amb totes les iniciatives que es varen promoure en aquell moment. Quan s'editava l'opuscle, la subscripció popular ja havia recollit la llavors fabulosa xifra de vint mil pessetes.

A la pàgina 20 de l'opuscle s'hi reproduceix a tota pàgina el segell o vinyeta que també s'edità, amb un dibuix tot gotitzant d'Alexandre de Riquer, amb els valors d'1 pesseta (color morat), 25 cèntims (color blau), 15 cèntims (color oliva) i 5 cèntims (color vermell) i amb les mateixes finalitats de col·lecta que per a la medalla.

L'opuscle no menciona per res la medalla d'aquesta mateixa data, que porta al revers la llegenda FESTA DE LA SOLIDARITAT CATALANA sobre el Pi de les Tres Branques.

A la portada hi consta el preu de venda de l'opuscle: un ral. Com veiem es tracta d'una sèrie d'informacions que no ens documenten totalment la medalla, però que tenen prou interès.

Només ens resta recordar que en la magna desfilada que Solidaritat Catalana organitzà en homenatge als parlamentaris, hi anava un abanderat que té una particular significació per a nosaltres: encapçalava la representació gironina i es deia Joaquim Botet i Sisó.

Troballes monetàries XI

TROBALLA A POMAS (entre Carcassona i Limoux, França)

Anna M. Balaguer

Núm.:

AN 46.

Lloc:

Pomas, entre Carcassona i Limoux, França.

Tipus de troballa:

Individual.

Composició:

Fragment de dirhem musulmà.

Dates límit, dates de la pèrdua:

Segons cronologia de la peça.

Localització:

-

Data de la troballa:

Vers 1950.

Circumstàncies de la troballa:

Casual.

Descripció:

Dirhem. Emirat de Còrdova. Abd-ar-Rahman I. al-Àndalus. 165 aH (781 aC). Peça esquadada a la que n'hi mancava una part.

Vives: 63. Miles: 56 a.

Comentaris:

La descoberta de dirhems andalusins de l'emirat a França no és un fet nou. Observem que en el recull de Duplessy¹ trobem ja tres exemples de troballes individuals de composició similar a la que ara presentem. Es tracta de la troballa feta a Contres —departament de Loir-et-Cher— d'un dirhem d'al-Àndalus del 161 aH (777 aC); la realitzada a Chaunay (departament de Vienne) d'un dirhem del 164 aH (780 aC) i un altre a La Grasse —departament d'Aude— d'un altre dirhem del 191 aH (806 aC). Observem que aquest darrer lloc de troballa, La Grasse, es situa prop de Carcassonna igual que el de la descoberta del que ara publiquem.

La suma d'aquestes troballes no fa més que assenyalar uns contactes amb el món andalusí, mentre que l'aparició de diners carolingis o de fragments d'aquests diners a al-Àndalus, sovint associats amb dirhems autòctons, ens ofereixen una confirmació del mateix fenomen des de l'altra perspectiva.²

TROBALLA A LA COMARCA DEL BIERZO (León)

Anna M. Balaguer

Núm.:

AN 47.

Lloc: Comarca del Bierzo, NO de l'actual província de León.

Tipus de troballa:

Individual.

Composició:

Un fragment de dirhem musulmà.

1. J., DUPLESSY, «La circulation des monnaies arabes en europe Occidentale du VIIIe au XIIIe siècle», *Revue Numismatique*, 1956, p. 101-163, troballes núms. 3,4, i 5.

2. Per a un recull de les troballes de moneda carolíngia a la Península Ibèrica vegeu, A.M., BALAGUER, «Les troballes de moneda carolíngia a l'àmbit Peninsular», *Acta Numismàtica* 17-18, 1987-1988, p. 324-330. Corresponen a la zona andalusina la núm.15, Còrdova, barri Sagrada Família; la núm. 16, Andalusia; la núm. 18 Sevilla i posteriorment tinguérem encara notícia d'una altra que no s'ha publicat que sapiguem.

Dates límit, dates de la pèrdua:

Segons cronologia de la peça.

Localització:

-

Data de la troballa:

Vers 1950.

Circumstàncies de la troballa:

Casual.

Descripció:

Dirhem del Califat de Còrdova. al-Hàkam II. Madinat al-Zahra. 356 aH (966 aC). Fragment que a més té un petit forat.

Vives: 455.

Comentaris:

Es tracta segurament d'una mostra de circulat de moneda d'argent àrab dintre del regne de Lleó. Cal recordar que la ciutat de Lleó fou conquerida per Alfons II l'any 742, però que fou recuperada el 846 per Abd-ar-Rahman. Conquerida novament, Ordoni I la repoblà el 856 i Ordoni II hi establí la capitalitat el 814. Tot i que hagué de patir encara l'embat d'al-Mansur, vers el 987, la marca al sud de la capital és ja consolidada. L'aparició d'altres troballes com aquesta a la zona del regne Astur-Leonès confirmaria la hipòtesis de circulació de moneda àrab de plata en un moment en què la documentació lleonesa registra ja alguns pagaments en *solidos* i *arenzos* de plata¹ sense que hi hagi, però, constància que les emissions de moneda pròpia del regne hagin començat.²

1. E., SAEZ; C., SAEZ, *Colección documental del Archivo de la Catedral de León (953-985)*, León, 1990, on en podreu trobar alguns exemples.

2. Vegis per exemple com P. Beltrán situa els inicis dels amonedaments en temps de Fernando I (1035-1069) en un document estudi que té en compte ja els treballs fonamentals en aquest sentit de A. Vives i de C. Sánchez Albornoz. A., BELTRÁN, «Dinero de vellón de Fernando I, el Magno» en la colección «Los Arcos», *Obra Completa*, vol.II, p. 585-605.

Sobre la primera època de la moneda lleonesa i castellana vegeu A.M., BALAGUER, ¿Moneda de carácter feudal en León y Castilla? *Crónica Numismática*, núms. 15 y 17, abril i juny 1991, p. 22-23 i 24-25.

TROBALLA A L'ALT ARAGÓ*Anna M. Balaguer***Núm.:**

AN 48.

Lloc:

Alt Aragó —província d'Osca— indret no determinat.

Tipus de Troballa:

Individual.

Composició:

1 dirhem musulmà.

Dates límit, dates de la pèrdua:

Segons la cronologia de la peça.

Localització:

-

Data de la troballa:

Vers 1950.

Circumstàncies de la troballa:

Casual

Descripció:

Dirhem del reialme Saragossa. Dinastia dels Banu Hud. A nom d' Àhmad I al-Múqtadir ibn Sulayman (441-476 aH/1049-1083 dC)

Saragossa. 459 aH

Vives: 1194. Prieto 267, j.

Comentaris:

La troballa té interès malgrat que el desconeixement de l'indret exacte de la seva descoberta ens impedeixi saber si en el moment de la seva pèrdua el dirhem estava circulant en territoris del encara reduït reialme d'Aragó—recordem que Montsó no s'incorpora fins el 1089 i que Osca no es conquerida fins el 1096— o si ho estava fent dintre del mateix reialme musulmà de Saragossa. Si es tractés d'una peça perduda pocs anys després de la seva data d'emissió (459 aH/1066 aC)— com el seu escàs desgat i absència de trencats i forats, tan usuals en aquesta sèrie, semblen

indicar— i estigués circulant dintre de zona cristiana —com sembla més aviat recolçar la lacònica indicació Alt Aragó— ens trobariem davant d'un testimoni més de la interrelació entre els àmbits cristià i musulmà. És ben conegut que la circulació de moneda àrab als petits estats cristians del nord peninsular tant pot ésser el resultat de contactes comercials, com el fruit dels tributs —paries— que ja en aquests moments els senyors cristians han començat a exigir de les taifes musulmanes i que no sempre eren satisfets en moneda d'or.¹

Les descobertes monetàries d'aquesta sèrie i període en aquesta zona són ben escasses. Això dona especial interès a aquesta notícia que hem pogut recollir. Esperem que altres troballes vinguin a sumar-se a aquesta per a donar-nos una mostra més completa de la circulació monetària de l'època.

TROBALLA A LA COMARCA DE L'URGELL

Anna M. Balaguer

Núm:

AN 49.

Lloc:

No determinat, però a la comarca de l'Urgell.

Tipus de troballa:

Individual.

Composició:

Un *sesino* de billó de Milà.

Dates límit, dates de la pèrdua:

Segons cronologia de la peça.

Localització:

-

Data de la troballa:

Abans de 1979.

Circumstàncies de la troballa:

Casual en camps de conreu.

1. A.M., BALAGUER, *Del mancús a la dobla. Or i paries d'Hispania*. Ed. ANE-SCEN Barcelona, 1993.

Descripció:

Sesino de billó de Milà a nom del duc Filippo Maria Visconti (1412-1447)

a/FILIPV' MARIA DUX MLI 30. Una creu al camp.

b/.S-. AMBROSIV'.MEDIOLANI. San Ambròs, patró de Milà, amb vestidures episcopals.

p: (0'61)g incompleta i força malmesa. ø:19 mm. Chiaravalle, 232.

Comentaris:

El *sesino* és una moneda creada a mitjans del segle XIV. El seu pes és proper al gram i el seu contingut d'argent és bastant elevat, gairebé un 50%. Hem d'assenyalar, però, que el seu valor de circulació era de sis diners, d'aquí el nom de *sesino*.

Les intenses relacions amb Itàlia, primer de caire comercial i després polític no fan sorprendent l'aparició d'una peça milanesa del segle xv en terres catalanes.

TROBALLA DE MENORCA - Rafalet

M. Crusafont i Sabater

Núm.:

AN 50.

Lloc:

Finca Rafalet, municipi d'Es Castell. Menorca.

Tipus de troballa:

Tresoret

Composició:

407 diners de Menorca d'Alfons iv, un dobler de Mallorca i una moneda de Sardenya.

Dates límit; dates pèrdua:

Segons cronologia diners menorquins.

Localització:

Dispers.

Data de la troballa:

1911

47

49

48

1

2

3

4

5

6

7

8

9

Circumstàncies de la troballa:

Casual.

Descripció:

1- Diner d'aram. Menorca. Alfons IV (1416-1458)

a/+ALFONSUS:REX: Efigie coronada a esquerra.

r/+MINORICHARUM: Armes catalanes en cairó. Orla lobulada.

pes: 0,84 g ø: 16 mm Crus-2464

2 a 6-Semblants, pesos 0,95-0,91-1,00-1,12-0,98-1,02 ø: 16 mm.

7 - Semblant però a l'anvers +ALFONSUS:REX:

pes: 1,15 g ø: 16,7 mm. Crus-2465.

8- diner de billó. Mallorca. Sanç (1311-1324)

a/+REX:MAIORICAR: Efigie coronada, de front.

r/+SACIUS-DEI:GRA Creu llatina que talla a baix.

pes: 0,82 g ø: 23 mm Crus-313.1

Comentaris:

El material que descrivim i reproduïm correspon a una petita mostra de la troballa que es dispersà. Darrerament hem tingut notícia d'altres peces procedents d'aquest fons. Deixem doncs el comentari definitiu per a l'ampliació de dades que probablement podrem realitzar.

Bibliografia de la catalogació de les monedes descrites a les troballes.

Chiaravalle = CHIARAVALLE, Milà, *Lazzecca e le monete di Milano*, Ed. Raccolte numismatiche - Mazzotta, Milà, 1983.

Crus = CRUSAFONT I SABATER, M., *La moneda catalana local s.XIII-XVIII*, Barcelona, 1990. *Numismàtica de la Corona catalano-aragonesa medieval*. Madrid, 1982.

Miles = MILES, G.C. *The coinage of the Umayyads of Spain*, Nova York, 1950.

Vives = VIVES Y ESCUDERO, A., *Monedas de las dinastias árabigo-españolas*, Madrid, 1893.

Recensions Bibliogràfiques

VÀRIA

ACTAS DEL IX CONGRESO NACIONAL DE NUMISMATICA, Elx, 1994, 407 p.

El congrés fou celebrat els dies 2-6 de novembre de 1994 i les seves notes foren publicades de manera quasi immediata. El seu contingut és el següent.

CRÓNICA DEL IX CONGRESO NACIONAL DE NUMISMÀTICA. *Alejandro Ramos Molina*

«La Ceca de Saitabi. Perspectiva metodològica en el estudio de las cecas ibéricas», *Pere P. Ripollès, Universitat de València.*

«Arse-Saguntum: la difusión de su moneda», *Manuel Gozalbes Fernández de Palencia.*

«La dispersión de las monedas de Ilipa Magna», *Alicia Arévalo González.*

«La moneda de plata de Sekaisa», *Marivi Gomis Justo.*

«En torno a la localización de la Ceca de Ikalesken», *Asunción Martínez Valle.*

«Notas sobre numismática e historiografía: Berlanga y las Homonoias Hispano-Africanas», *Bartolomé Mora Serrano (Universidad de Málaga).*

«Moneda Griega y Púnica de Hispania: las primeras emisiones», *Marta Campo.*

«“Mesa Redonda” - Legislación Internacional y adaptación de las normas españolas», *Jesús Vico.*

«El Prótomo de caballo: una interpretación para su tipo en los reversos de la moneda Hispano-Cartaginesa», *Rafael Ramos Fernández.*

«Análisis metalográfico en el monetario del Museo de Zamora», *Mª Soledad Parrado Cuesta*, (Con un estudio de Laboratorio a cargo de *Jesús Martín Gil*)

«Las emisiones de Carthago Nova: uso y función de la moneda cívica», *M^a del Mar Llorens Forcada*.

«Hallazgos arqueológicos y circulación monetaria. Disfunciones metodológicas en el estudio de la Hispania Romana», *Juan Manuel Abascal Palazón*, *Universidad de Alicante*.

«El monetario del Museo Arqueológico provincial de Alicante», *Julio Ramón Sánchez*.

«Sobre dos monedas halladas en el templo romano de Ilici», *Alejandro Ramos Molina*

«Los fondos numismáticos del museo arqueológico municipal de Crevillent (Alicante)», *Julio Trelis Martí*, *Museo arqueológico municipal de Crevillent*.

«Un tesoro de Aurei de época claudia hallado en la romana Iluro (Mataró, el Maresme)», *Xabier Cela*, *Eva Chadwick*, *Carles Martí*, *Carme Puerta*. *Museu comarcal del Maresme-Mataró*.

«Dos nuevos tipos monetales de moneda romana altoimperial», *Ignacio Arrizabalaga Lafuente*.

«Monedas procedentes de la Porta Decumana de Barcino: un ejemplo de circulación monetaria tardorromana», *Teresa Marot*.

«Aproximación a la circulación monetaria en el Alt Penedès», *Maria Clua i Mercadal*.

«Monedas e Historia: la fundación de Ilici, hace dos mil años, según una de sus acuñaciones», *Antonio Beltrán*.

«Las emisiones monetarias de Marco Aurelio: la propaganda imperial y su documentación», *José Antonio Garzón Blanco*.

«OB-Numerales griegos metrológicos en la amonedación romana», *Josep Pellicer i Bru* (*ANE Barcelona*).

«Caracterización mediante microscopía electrónica de barrido (SEM) de monedas romanas de Villamartín (Cádiz)», *Mª Jossé Feliu Ortega* (*Departamento de Química-Física UCA*), *Mª Dolores López de la Orden* (*Departamento de Historia, Geografía y Filosofía UCA*), *Joaquín Martín Calleja* (*Departamento de Química-Física UCA*).

«Depósito monetario del siglo IV d. C. procedente de Bierzo (León)», *Manuel Abad Varela*.

«Chi-Quadrada o regresión?», *L. Villaronga*.

«Circulación monetaria de época, emiral en el país valenciano: el problema de las primeras emisiones en cobre», *Carolina Doménech Belda*.

«Moneda califal en la colección del departamento de prehistoria y arqueología de la universidad de Valencia», *M^a del Mar Pascual-Ahuir Giner*.

«Las monedas medievales de Gipuzkoa halladas en yacimientos arqueológicos», *Ana Isabel Echevarría Olaiz (Sección Arqueológica Histórica. Sociedad Ciencias Aranzadi) y Maria Clua Mercadal*.

«Las emissions episcopals de Vic de Ramon d'Anglesola (1264-1298)», *M. Crusafont i Sabater, Anna M. Balaguer*.

«El Carlín Navarro: Tipología y documentación», *Miquel Ibáñez y Luis Gómez Almoyna*.

«Novedades sobre el ordenamiento monetario de 1471 por Enrique IV», *León Hernández-Canut y Fernández-España*.

«Presencia en la moneda de los Reyes Católicos de la formación del estado moderno», *María Ruiz Trapero, catedrática de «Epigrafía y Numismática». Universidad Complutense de Madrid*.

«Uso de la moneda como matriz sigilar en el siglo XV valenciano», *Marisa Cabanes y Ramón Baldaquí*.

«Numismática de Santa María de Mave (Palencia)», *José Raúl Vega de la Torre. Instituto de Prehistoria y Arqueología "Sautuola"*.

«La reforma monetaria de la plata de 1642», *Javier de Santiago Fernández, Departamento de ciencias y Técnicas Historiográficas (Universidad Complutense de Madrid)*.

«Las modificaciones del vellón y su influencia en el precio de la plata en Castilla (siglos XVI y XVII)», *Carlos Vera García (S.N.A) y Mercedes García Martínez (U. de O.)*

«El peso fuerte español como elemento clave del sistema monetario y del comercio exterior Magrebí durante la época de los primeros Borbones españoles (siglo XVIII)», *Vicente Fernández Bendito. Universidad Complutense de Madrid*.

«Moneda conmemorativa española», *Rafael Fera*.

A.M. Balaguer

DICCIONARI DE LA LLENGUA CATALANA. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona-Palma de Mallorca- València, 1995.

Comentarem l'aspecte numismàtic del diccionari, que fou realitzat pels sotasignants. El procés consistí en una selecció de termes a afegir, corregir o suprimir, partint bàsicament dels llistats i definicions del diccionari *Fabra* i del diccionari d'*Enciclopèdia catalana*, a més d'altres fonts complementàries. En relació al *Fabra* les incorporacions foren molt importants —més del 75%— perquè en realitzar-lo el seu autor no pogué comptar amb l'ajut de cap especialista. És per això que hi mancaven paraules tan bàsiques com *croat*, que només constava com a habitant de Croàcia o bé persona que anà a les croades, *pacífic* que apareixia com a home de pau o bé com a nom de l'oceà, *sisè* que apareixia només com a terme numèric i moltíssimes altres. La major part de les escasses definicions que hi constaven eren molt correctes, però n'hi havia també d'errònies com *billó* o d'altres de molt imprecises com *florí* o *ducat* que hi eren definides com «monedes d'or i argent antigues de diferents països». *El Diccionari de la Gran Enciclopèdia* era en millors condicions perquè en revisar la segona edició de la *Gran Enciclopèdia Catalana* havíem fet moltes esmenes i incorporat termes nous. El treball es realitzà sobre una població aproximada d'unes dues-centes paraules que comprenien unes tres-centes acepcions. Incorporàrem 130 termes nous i esmenàrem una trentena llarga d'entrades, actuant sobre un total de 206 acepcions. La millora ha estat, doncs, molt important, però cal lamentar que a última hora i de forma unilateral es fessin algunes supresions o esmenes i no es tingués en compte de corregir errades per nosaltres ja assenyalades. Aquesta és la raó de que hi manqui l'entrada *dirhem*, quan hi ha *felús* i *dinar*, o que hi manqui *doblenç* mentre que sí que hi trobarem *senar*, *tern* i *quatern* o bé que s'hi hagi introduït *morlà* i en canvi s'hagi eliminat *melgorès* que era més important. D'altra banda s'ha llevat a la paraula *sou* el seu significat principal com a reunió de dotze diners i no s'ha esmenat a la paraula *taler* la incomprensible definició de «ral de vuit duros» quant havia de dir, i ho vàrem advertir, «ral de vuit —o millor peça de vuit— o duro».

M.Crusafont i Anna M. Balaguer

“HOMENAJE A ANTONIO OROL. ARTÍCULOS REUNIDOS”, *Numisma*, núm. 231, julio-diciembre, 1992, 311 p.

En editar l'obra dispersa d'Antonio Orol Pernas la *Sociedad Ibero-Americana de Estudios Numismáticos* ha tributat el millor homenatge que podia fer-se a la figura i a la labor del malaguanyat numismàtic gallec.

Els treballs omplen un volum sencer de *Numisma* (311 pàgines) que serà ben útil sobretot per a la consulta d'aquells articles d'Orol que foren publicats fora de l'àmbit de les revistes de l'especialitat.

El contingut del volum és el següent:

«Dos notas de numismática Medieval: la ceca tres puntos y nueva acuñación de Enrique IV».

«Ordenación cronológica de las acuñaciones coruñesas de Alfonso XI».

«Acuñaciones compostelanas de Enrique II».

- «Acuñación de Juan I de Castilla como rey de Portugal».
- «Un “cornado” de Pedro I y una «blanca» de Enrique III».
- «Dobla de cuarenta maravedís de Pedro I».
- «Aportación a la numismática medieval. Monedas castellanas sin marca de ceca».
- «Las monedas en la época de *La Celestina*».
- «Las monedas medievales castellano-leonesas».
- «Primera acuñación del reino portugués».
- «Acuñaciones de Sancho IV».
- «Monedas ecuestres de Alfonso VII de Castilla y León. Acuñación conmemorativa labrada en el Reino de Galicia».
- «Dineros salamanqueses de Fernando II de León».
- «Acuñación constitucional de Isabel II».
- «Numismática gallega».
- «*Gran Enciclopedia Gallega*. “Numismática”».
- «Nueva moneda mallorquina de doce dineros-1808».
- «Triente de Recaredo, inédito, acuñado en Lugo».
- «Interpretación histórica de las acuñaciones con influencia hispano-portuguesa».
- «Quinto centenario de Pardo de Cela-Valle de Oro».
- «Probable ceca medieval en Soria».
- «Monedas reselladas en Trujillo».
- «Madrid-Retiro, la ceca que nunca existió».
- «La Real Casa de Moneda de Trujillo».
- «Problemas de numismática medieval».
- «Bases para el estudio de la cronología en las acuñaciones castellano-leonesas».
- «Notes for future studies on the chronology of the Castilian-Leonese coinage».
- «Bases para el estudio de la metrología en las acuñaciones castellano-leonesas».
- «Notes for future studies on the metrology of the Castilian-Leonese coinage».
- «Un tesoro de monedas de plata de finales del siglo XV encontrado en Larache (Marruecos)».
- «The Larache (Morocco) hoard of late fifteenth century iberian silver coins».
- «Bases para el estudio de la circulación monetaria en las acuñaciones castellano-leonesas».
- «Numismática castellano-leonesa».
- «Numismática y sigilografía. Edad Media Castellano Leonesa».
- «La Real Casa de Moneda de Córdoba en el siglo XVII (Una ceca hasta hoy desconocida)».
- «Nueva ceca en Madrid. La casa de moneda de molinos de la Puerta de Alcalá».
- «Otras colaboraciones en prensa».
- «Procedencia de los artículos publicados en el presente volumen».

Aquest volum fou precedit per un primer volum d'homenatge a Antonio Orol (*Numisma*, núm. 230) que recollia dinou estudis que li dedicaren estudiosos de la moneda que havien estat amics seus.

VIII CONGRESO NACIONAL DE NUMISMÁTICA (Avilés-4 abril, 1992). *Memoria*. Editat per Museo Casa de la Moneda, Madrid, 1994, 655 p.

Es tracta de l'edició de les actes de l'esmentat congrés organitzat per la sociedad Numismática Avilesina i que es celebrà en aquella localitat asturiana els dies 1-4 d'abril 1992. Una breu salutació introductòria de Claudio López-Arias, president de la Sociedad Numismática Avilesina, encapçala el volum. El seu contingut és el següent:

Ponències

Los problemas actuales de los estudios numismáticos. Coleccionismo y archivo. Temas de discusión. I. Problemas actuales, *Antonio Beltrán*.

Los problemas actuales de los estudios numismáticos. Coleccionismo y archivo. Temas de discusión. II. Archivo y exposición, *Rafael Feria*.

Moneda condal catalana, *Anna M. Balaguer*.

Acuñaciones transpirenaicas de Navarra, Catalunya y Aragón, *M. Crusafont i Sabater*.

La circulación monetaria en el noroeste de la Península Ibérica durante la antigüedad, *Narciso Santos Yanguas*.

Circulación monetaria en Hispania durante el período republicano y el inicio de la dinastía Julio-Claudia, *Pere P. Ripollès*.

Circulación monetaria durante el Bajo Imperio romano, *Manuel Abad Varela*.

Comunicacions

Actualización de la moneda de Carthago-Nova, *Diego Enrique Castaño*.

Iconografía numismática de las provincias asiáticas y africanas en Trajano, Adriano y Antonino Pio, *José Antonio Garzón Blanco*.

Contribución al catálogo de numismática árabe medieval, *Salvador Fontenla Ballesta*.

Dos tesorillos de denarios ibéricos del Castro de Chano, provincia de León, *Pilar Alegre Mancha i Jesús Celis Sánchez*.

Las acuñaciones hechas en las atarazanas de Sevilla en 1535 y 1536, *Francisco de Paula Pérez Sindreu*.

Algunos datos sobre la colección de numismática antigua del Museo Municipal de Santander, *José Raúl Vega de la Torre*.

Medallas de proclamación del siglo XVIII en el Museo Arqueológico de Sevilla, *Carmen Inés Martín Gómez*.

Manuel López Pereira, un arbitrista al servicio de Felipe IV. Aportación a la crisis monetaria del siglo XVII, *Javier De Santiago Fernández*.

La numismática de «El Castellón», Xilxes-la Plana Baixa (Castellón), *Vicente Falcó Fuertes y José María García Fuertes*.

Estudio de la moneda hispano-romana de Asturica Avgvsta a través de sus densidades, *Maria Soledad Parrado Cuesta*.

El denario de Celse, *José Antonio Ocharán Larrondo*.

La inexistencia de anversos con la leyenda ETA-ON en los ases de Bentian, *José Antonio Ocharán Larrondo*.

Estudio de los materiales numismáticos del yacimiento de la iglesia de Sant Vicenç de Malla (Osona, Barcelona), *Maria Clua i Mercadal*.

Ercavica: La emisión de Calígula. Estimación del número de cuños originales, *Mariví Gomis Justo*.

Hallazgos monetarios del siglo III en el territorio de la Galicia actual, *Milagros Cavada Nieto*. Aproximación a las monedas del príncipe Alfonso de Castilla, 1465-1468, *Fernando Castillo Cáceres*.

Estudio de una supuesta medalla tartésica a partir de un documento del siglo XVII, *Vicente Fernández Bendito*.

El significado cronológico de las imitaciones bajo-imperiales: Estudio de un tesoro hallado en Barcelona, *Teresa Marot*.

Contribución al conocimiento de la numismática navarro-aragonesa. Tipología de las acuñaciones de los siglos XI y XII, *Miguel Ibáñez Artica*.

La colección Gómez-Moreno de los fondos monetarios del Museo de Málaga, *Bartolomé Mora Serrano*.

Aportación al catálogo de plomos monetiformes de Hispania: La tessera de Puente Melchor (Puerto Real, Cádiz), *Carmen Alonso Rodríguez y Mercedes Rodríguez de Zuloaga*.

Monedas de Gades en el término municipal de Puerto Real (Cádiz), *Inmaculada Pérez López y Milagrosa Sánchez Andreu*.

Addenda: Análisis de monedas por microscopía electrónica de barrida (SEM), *J. Martín Calleja; Mª J. Feliú Ortega y J. Moral de Dios*.

Dineros, préstamos y monedas en el siglo XV en Italia y en España, *Valentín Soria Sánchez*. Anotación breve sobre monedas ibéricas, griegas, romanas, visigóticas, hebreas y árabes, *Valentín Soria Sánchez*.

Distribución de los ejemplares de bronce de la caetra, *Luis Sagredo San Eustaquio*.

Los estudios de numismática en Galicia: problemas y perspectivas, *Fernando Acuña Castroviejo*.

Colección numismática del Museo de Ponteareas, *Lucía Ansemil Parada*.

Los fondos numismáticos en los museos: inventario y catalogación, *Belén Sáenz-Chas Díaz*.

Moneda de plata romana de la colección Blanco-Cicerón, *Mar Zabaleta Estévez*.

Gestión informatizada de una colección de monedas imperiales romanas, *Carlos Vera García*.

Las monedas de oro del Banco de España, *Teresa Tortella*.

El «mencal» ponderal castellano en el reinado de Alfonso X (1252-1285), *Josep Pellicer i Bru*.

Posibles ofrendas monetales a las Nymphis o a Salvi en el balneario hipotermal de Baños de Montemayor (Cáceres), *Manuel Abad Varela*.

A. M. Balaguer

MÓN ANTIC

ALFARO ASINS, Carmen, *Catálogo de las monedas antiguas de oro del MAN*, ed. Museo Arqueológico Nacional, Madrid, 1993, 390 p. amb 76 lams.

Amb la publicació d'aquest volum hom inicia la publicació dels fons de moneda d'or del gabinet numismàtic del Museo Arqueológico Nacional de Madrid. Aquest és un treball en el que la seva conservadora en cap, Carmen Alfaro, ha dedicat especial atenció i molt d'esforç des de que fou nomenada en aquest càrrec.

El volum ara aparegut —que esperem sigui el primer d'una sèrie successiva i continuada de volums que vagin publicant també els fons medievals i moderns de moneda d'or— conté únicament les monedes antigues d'or gregues i romanes que conserva l'esmentat gabinet. Cataloga setanta quatre monedes del món grec, cinc áuris de la República romana, i set-centes divuit peces de l'Imperi romà. Aquests darrers s'extenen des d'August fins a l'emperador usurpador d'Orient Basilisc (475-476 dC). En aquesta sèrie hi trobem peces tant interessants com ho són els áuris provincials romans emesos a Lugdunum o bé els que possiblement s'encunyaren a Cesa Augusta i Colonia Patricia, per exemple.

La fitxa tècnica de cada moneda catalogada és molt completa i específica el número, pes, mòdul, posició d'encunys, conservació, lloc de troballa i la descripció de la peça amb la corresponent referència bibliogràfica. A part d'aquestes dades, adients a una correcta catalogació numismàtica, l'autora n'hi afegeix d'altres de caràcter més netament museogràfic, com és ara aquelles dades que fan referència a l'ingrés de la peça al museu, col·lecció de la que procedeix, catàlegs o publicacions en la que ha estat esmentada.

L'autora ha realitzat un difícil i intens treball en la reconstrucció de la història de la col·lecció de monedes del MAN i en concret de cada moneda, tasca que queda reflectida en els capítols introductoris. En aquests es fa una panoràmica del que era la col·lecció fins a l'any 1936, de la incautació de la moneda d'or durant la guerra 1936-1939 i, finalment, la trajectòria de la col·lecció des de 1939 fins avui.

L'obra es completa amb una presentació inicial, seguida d'una introducció general a la moneda d'or en el món antic i d'un apèndix que conté un catàleg d'empremtes de monedes romanes d'or, el qual fou donat al museu per M. Gómez Moreno l'any 1944. L'obra disposa d'índex del catàleg que faciliten la consulta.

F. Mateu i Llopis, que havia estat conservador de la col·lecció, prologa el volum.

El treball numismàtic i museogràfic realitzar per Carmen Alfaro ha proporcionat als estudiosos de la moneda a l'antiguitat una eina de treball utilíssima que cal agrair. Només esperem que la tasca segueixi per altres períodes.

A.M. Balaguer

BASTIEN, P. *Le buste monétaire des empereurs romains*, Tres volums, Editions Numismatiques Romaines, Wetteren, 1992, 1993 i 1994; 768 pgs. + 46 pgs, i 263 làm.

És la primera obra de conjunt dedicada als diversos elements del bust monetari dels emperadors romans, des d'August a la fi de l'imperi d'occident.

És impressionant l'envergadura del projecte. Només cal veure el tercer volum amb 263 làmines, que il·lustren l'obra, on a més de les monedes trobem els models: escultures, camafeus i entalles.

La importància de la representació imperial a les monedes és de tota evidència. La difusió del retrat del príncep a les monedes tenia un paper notable a la vida de l'imperi.

La primera preocupació del nou emperador o de l'usurpador de torn, era d'emetre moneda amb la seva imatge, la qual cosa posa de relleu la sensibilitat del poble a aquest signe de sobirania.

També demostra aquesta importància, malgrat sigui de signe negatiu, l'ordre de suprimir les efígies i inscripcions del príncep condemnat per una *damnatio memoriae*.

És en aquest sentit que s'expressa l'autor al comentar críticament el parer d'altres autors, que subestimen la importància d'aquesta propaganda.

És lògic pensar en les múltiples i variades transformacions del bust monetari imperial a través dels diversos segles de la seva durada. Essent aquest estudi el motiu de l'obra, es fa palesa la importància i complicació del treball emprés pel Dr. Bastien.

El procés general és passar del bust nu a l'origen del principat d'August, a les vestidures més complicades dels emperadors tardans. Els límits cronològics de l'obra són del 27 aC al 476 dC. A més, tracta de l'evolució dels bust de les emperatrius, també inclòs en l'obra.

Perquè el lector tingui una idea de l'abast de l'obra, serà suficient donar una llista resumida de l'índex.

Pels emperadors, primera part: el cap. Pentinat, barba, corona de llorer i de roure, radiada, d'espiga, rostral, mural, torrejada, diadema, nimbe, vel i casc.

Segona part: el bust. Que pot ser nu, el *paludamentum*, la cuirassa, el mantell consular i de demiürg. Bust de front i el de Janus.

Tercera part: els atributs del bust i la mà aixecada. L'ègida, el Gorgoneion, la pell de lleó de Nemea. 1 feix de llamps, el caduceu, la fíbula, el ceptre, la hasta, les fletxes, l'escut, el globus nicèfor i crugicer i alguns altres.

Per les emperatrius: el pentinat, ornaments, vestit, joies i atributs. I a més, els busts múltiples i els símbols associats al bust.

L'autor a la fi del seu treball proposa un còdi per la descripció de tots els tipus de bust per ser emprat internacionalment, esperem la seva acceptació pels numismàtics de tot el món. Estem davant una obra que corona tota l'activitat numismàtica del Dr. Bastien essent una mostra del seu gran saber i de la voluntat de treball que ha guiat sempre la seva vida, i sempre serem deutors de totes les seves ensenyances.

L. Villaronga

GIARD, J.B. *Ripostiglio della Venèra. Nuovo catalogo illustrato*, volume I, Gordiano - Quintillo.

ESTIOT, S. *Ripostiglio della Venèra. Nuovo catalogo illustrato*, volume II/1, Aureliano.

Comune di Verona, Musei e Gallerie d'Arte, «L'Erma de Bretschneider» Roma, 1995.

Aquests dos volums segueixen al publicat l'any 1987 per S. Estiot, el II/2, amb les monedes de Tàcit i Florià, del qual donarem notícia en el volum 17-18 d'*Acta Numismàtica*.

Del tresor amb 50.591 monedes, el volum I inclou 11.077 monedes de Gordià III a Quintil i el III/I, 10843 d'Aurelià. Aquestes representen el 20% del total del tresor.

Pel període que va de Valerià a Claudi II, la seca de Roma és la millor representada amb 12 oficines de treball. La seca de Milà ocupa un lloc més modest malgrat la proximitat a la Venèra.

La gran quantitat de material permet un estudi exhaustiu fet sota tots els aspectes numismàtics, donant una visió històrica de la decadència de l'Imperi romà a la segona meitat del segle III dC.

Els fet militars i les invasions vingudes del nord expliquen la gran necessitat de moneda, la soldada de l'exèrcit era sempre el més perentori. En essència, el tresor de Venèra és un document magistral pel paper desenvolupat per l'exèrcit.

L'obra no es limita a un detallat catàleg i una excel·lent il·lustració parcial, sinó que vol donar una nova visió dels regnats dels emperadors estudiats. Amb una rigorosa reconstrucció geogràfica i cronològica ha estat possible l'atribució de les monedes a llur seca i establir una ordenació de les emissions, segueix un estudi metrològic i l'estimació del volum de les emissions, insistint en la reforma monetària d'Aurelià.

Esperem els volums que falten, que segurament es faran esperar, puix el volum del material a estudiar és enorme, són més de 50.000 monedes.

L. Villaronga

GOZALBES, M. Las monedas contramarcadas de Orosis, *Saguntum*, 29, 1995, 167-174.

Entre les monedes estudiades de la seca ibèrica de OROSIS, troba l'autor set amb la contramarca d'un H dintre d'un cercle, que en ibèric llegim per O i és la inicial de la inscripció de la moneda.

La contramarca està col·locada sempre en el mateix lloc, en el coll del cap de l'anvers.

Pel motiu de l'aplicació d'aquesta contramarca arriba l'autor a creure que deu relacionar-se amb l'àmbit de la pròpia ciutat d'Orosis, com un simple comprovant, o regulant, possiblement, alguna inadequació interna del propi numerari en relació amb el circulant.

L. Villaronga

HERRERO ALBIÑANA, Carmen, *Introducción a la Numismática Antigua. Grecia y Roma*. Madrid, 1994, 268 p. + 14 làms.

Aquesta obra ens ofereix un estudi introductori, però aprofundit i de cert nivell, de la numismàtica clàssica greco-romana. És, sens dubte, el fruit de la llarga experiència de l'autora en l'àmbit de la docència i de la investigació universitàries.

L'obra no es circumscriu, però, als aspectes estrictament numismàtics, sinó que va força més enllà tot traçant les línies mestres de la història de la moneda d'aquest període. Amb criteri d'historiador rigorós es conjuguen les dades de les pròpies monedes amb les que proporcionen els textos escrits, l'epigrafia i l'arqueologia.

L'obra comença amb la definició conceptual de l'àmbit i de la finalitat dels estudis numismàtics i historiogràfics. L'edat Antiga i continua tractant de l'origen de la moneda, metalls, mineria, sistema d'encunyació, mètodes i tècniques en numismàtica antiga. Segueix un ampli sector dedicat a la moneda grega que resulta certament aclaridor de la complexa panoràmica de la moneda en el extens món grec. A continuació tracta de la moneda romana presentant també una bona síntesis de les seves característiques i evolució històrica. Un repertori bibliogràfic i una bona quantitat de làmines i il·lustracions amb mapes, eines d'encunyació, monedes, llengots, etc. acompanyen l'obra. Hem d'agrair el notable esforç de síntesis realitzat per Carmen Herrero Albiñana en la redacció d'aquest llibre que ens posa a l'abast una bona introducció a la numismàtica greco-romana, que ve a cobrir el buit existent en la bibliografia numismàtica editada a l'Estat espanyol en aquest camp.

Anna M. Balaguer

MARTINI, RODOLFO. *Sextus Pompeius. Li emissionii hispaniche del tipo C.N.MAG, le serie di Eppius e gli «assi» siciliani*, Glauk, Serie Speciale I, Milano, 1995.

Aquesta obra omple un buit de la numismàtica antiga i és desenvolupada sota tots els aspectes numismàtics amb la base àmplia de 1.034 monedes.

L'autor divideix en tres, les emissions de bronze pompeianes.

La primera, amb CN.MAG.IMP, la segona amb EPPIVS i la tercera amb PIVS IMP.

Les monedes de la primera i tercera emissió sempre les hem vist de manera abundant en les col·leccions hispàniques, però no és així en les d'EPPIVS, de les quals mai n'hem trobat cap. Això féu que creierem que eren hispàniques les emissions I i III, però ara amb l'estudi de Martini, veiem confirmat el primer supòsit i no vàlid l'altre. Aquest és l'ensenyament més important que hem rebut d'aquesta obra.

Les primeres sèries de la primera emissió, amb la inscripció CN.MAG.IMP, creu l'autor que foren encunyades per Sextus Pompeius, primer com a «legatus» del seu germà Cnaeus a Còrdova cap a l'any 46 aC, contiua la seva batuda després de la desfeta de Munda, l'any 45 aC, on seguiren en seques itinerants fins a la sortida d'Hispania, essent les darreres potser btudes a Massalia, a finals de l'any 44 aC.

La segona emissió, amb la inscripció EPIVVS LEG i MGN.PIVS IMP, fou batuda entre els finals de l'any 43 aC quan la flota de Sextus arribà a Sicília i la desfeta de Salvidienus Rufus a finals de l'any 42 aC. La seca degué ser siciliana i itinerant.

La tercera emissió, la més nombrosa, amb PIVS IMP i MGN, fou batuda completament a Sicília entre la fi de l'any 39 i el 36 aC en seques incertes sicilianes.

D'aquesta, el catàleg de Martini inclou 818 monedes, en front a les 119 de la primera emissió i 87 de la segona.

Aquesta emissió l'autor la divideix en quatre grups, els dos primers de bon estil i en decadència els altres dos, que acaben en peces bàrbares, que pogueren ser batudes en el sud d'Itàlia en àrees ocupades per tropes de Sextus Pompeius.

L'abundància de les monedes de la tercera emissió fou el motiu d'haver-ne vist a col·leccions hispàniques i això ens féu creure en la seva encunyació a la Península Ibèrica. Però, ara Martini amb el seu estudi de la distribució i circulació, amb les taules de distribució geogràfica i el mapa, ens fa veure que la seva encunyació fou exclusivament siciliana.

A més, són estudiats altres aspectes numismàtics, la metrologia, les monedes partides, l'anàlisi dels metalls amb una sorprenent abundància del plom que arriba al 35%. La iconografia, l'organització de l'encunyació amb un complet estudi dels encunys, les monedes incuses, reencunyades, de plom i les falses.

Una bona il·lustració en vuitanta-vuit làmines acompanya aquest excel·lent treball, model·lic per mateix i que servirà de model per futures investigacions. Com l'autor no considera acabada aquesta investigació, agrairà tota notícia i el coneixement de nous materials.

L. Villaronga

RIPOLLES, PP - ABASCAL, J.M. Metales y aleaciones en las acuñaciones antiguas de la Península Ibérica, *Saguntum*, 29, 1995, 131-155.

És aquest treball un excel·lent principi de conjunt pel coneixement i estudi dels aliatges emprats en l'encunyació de la moneda antiga d'Hispania.

Comença per una exposició del mètode emprat per la realització de les anàlisis, seguint amb

els resultats i comentaris ordenats per seques, fent una valoració i interpretació global. Dóna després els resultats de les anàlisis d'un nombre important de monedes, un centenar, resultant d'un mostreig de les seques ibèriques, comentant els casos particulars.

Acaba fent un estudi de conjunt, assenyalant en un mapa el repartiment de les diferents composicions metàl·liques de les monedes.

Dels resultats cal acceptar una gran heterogeneïtat del contingut metàl·lic de les monedes, no sol d'unes seques amb d'altres, sinó també dintre de la mateixa seca.

Diuen els autors, que «es presumeix la possibilitat d'establir algunes tendències, que de moment és difícil calibrar en la justa mida».

Acaba el treball amb una valuosa aportació a l'estudi de la procedència dels metalls.

L. Villaronga

VILLARONGA, L. *Denarios y quinarios ibéricos. Estudio y catalogación*, Barcelona-Madrid, 1995.

En la introducción, Villaronga explica el propósito y resultado de este libro. En un principio, el autor se proponía crear un manual, que dentro de una colección de divulgación numismática "*Como coleccionar...*", explicara de forma sencilla un tema numismático. Con ese fin se puso a trabajar en "*Como coleccionar los denarios ibéricos*". Al profundizar en el tema, el estudio que tenía que ser una obra de divulgación, adquirió un alto grado científico, aunque sin perder la claridad de exposición, que tanto anhelaba el autor. El cambio de título era obligado, pasando a denominarse: "*Denarios y quinarios. Estudio y catalogación*".

El libro se divide en dos partes: En la primera, explica las generalidades, tipología, inscripciones, metrología, tesoros, localización de cecas, etc.; En la segunda, el catálogo completo de los denarios y quinarios ibéricos.

Villaronga no sólo describe lo ya conocido sobre los denarios ibéricos, sino que estudia la correspondencia cronológica entre las distintas cecas y emisiones. También estudia el número de cuños de cada emisión, dando como resultado la estimación del volumen de denarios emitidos durante los distintos períodos en los que se acuñan estas monedas de plata. El autor es pionero en la estimación del volumen de las distintas emisiones ibéricas en la Península.

El catálogo está profusamente ilustrado y bien explicado. La rareza es fácil de comprobar al publicar el autor el número de ejemplares conocidos de cada emisión.

En resumen, el libro es algo más que lo que parece indicar su título y felicitamos al autor, a la ANE y al Museo Casa de la Moneda por su publicación.

Manuel García Garrido

MEDIEVAL

BALAGUER, Anna M. «Los ponderales medievales castellanos: Catálogo y documentación». *Gaceta Numismática* 118, 1995, p. 9-42.

De poc serveix, si volem avançar en el coneixement històric, anar remonent sempre les mateixes dades. Es tracta d'eixamplar els horitzons amb aportacions noves. En aquest cas, l'autora ha establert unes noves bases sobre els ponderals monetaris castellans a partir d'una pacient recopilació de la documentació existent. Les noves dades no sols permeten confirmar les hipòtesis ja avançades sobre la distinció entre ponderals i proves, sinó que ens ofereixen elements bàsics per a poder identificar i localitzar els diferents tipus establerts pels ordenaments reials. A l'altra extrem dels treballs confusionaris que tots coneixem, Balaguer recopila, destria i finalment cataloga. I en aquest catàleg apareixen no solament reculls sistemàtics d'exemplars, sinó també nombrosos inèdits que enriqueixen una sèrie fins ara menystinguda i en considerable retard en relació a d'altres països europeus. Una tasca d'extraordinari mèrit que serà d'utilitat i obtindrà el reconeixement de tothom qui tingui una mica de criteri i desig de fer avançar la nostra especialitat, a més de les imprescindibles bases estudioses.

M. Crusafont

BALAGUER, A.M., «La moneda y su historia en el reinado de los Reyes Católicos», *Numisma*, 233, 1993, p. 93-154.

Des de temps enrera el tema de les amonedacions castellanques dels Reis Catòlics demanaven un estudi de conjunt actualitzat i aclaridor. L'existència de dos sistemes monetaris successius dintre d'aquest regnat que adopten ambdós el nom, «excelente» per a designar les seves respectives unitats, malgrat que aquestes corresponguin a patrons diferents, ha ocasionat i ocasiona dificultats d'identificació i també equívocs.

Peraltra banda, resulta que el regnat de Ferran i d'Isabel —que fou innovador i reorganitzador de molts aspectes de les institucions i de la política a Castella— ho fou també per a la moneda. Aquesta adopta, finalment, el patró europeu del ducat per a l'or, tot abandonant el tradicional de la doble d'origen musulmà que seguia la moneda d'or castellana des del segle XIII.

Hi ha, per tant, dos períodes monetaris ben diferenciats, el que va des de l'inici del regnat (1475) fins l'adopció del ducat (1497) i el que comença a partir d'aquest moment. L'autora divideix el seu treball segons aquests dos grans períodes i dintre de cadascun va esgranant la història de la moneda d'acord amb la conjugació de la informació que dona la documentació escrita i l'evidència de les pròpies monedes. Així, en el primer període hi trobarem l'explicació sobre la moneda d'or i plata que s'ordena encunyar, els indicis documentals que fan molt versemblant la no emissió de moneda de billó en aquest primer període, la valoració i contingut d'argent de la moneda de billó anterior que circula, la nomenclatura de les espècies monetàries segons la documentació, les primeres disposicions sobre ponderals monetaris, etc. No s'oblida tampoc dedicar un capítol al ressò que tingué en qüestions monetàries la guerra de successió al tron de Castella que enfronta a Ferran i Isabel amb Joana, filla del darrer monarca castellà, els drets de la qual eren defensats pel seu espòs, Alfons V de Portugal, el qual arribà a encunyar moneda titulant-se rei de Castella. Al marge d'aquestes emissions, la guerra donarà lloc a una «amnistia» dels Reis Catòlics als culpables de delictes monetaris (falsificació, extracció de moneda fora del país, etc.) que s'encaminava a guanyar adeptes. També ocasionarà unes expedicions a Guinea per anar a

buscar or, en oberta i beligerant competència amb l'enemic portuguès. La documentació és abundant en aquests aspectes que es deriven de la guerra i l'autora ha tingut la paciència de fer-ne un ampli recull, d'interpretar-la i, en definitiva, d'incorporar-la per a contribuir a un millor coneixement de la història de la moneda.

El segon període, que s'obre amb la important reforma monetària del 1497, és també detingudament analitzat, juntament amb la fabricació dels grans múltiples d'or. Una taula de les valoracions en maravedís de les monedes que circulen a Castella (1471-1503) amb trenta-una entrades és una altra de les aportacions del treball. Un catàleg dels diferents tipus i valors monetaris encunyats a nom dels Reis Catòlics i d'algunes peces «irregulars» en la seva tipologia, però a nom de Ferran i Joana o de Joana i Carles clouen un treball que serà de gran utilitat.

M. Crusafont i Sabaté

BALAGUER, A.M. «Método de análisis de la evidencia y de los hallazgos numismáticos. El Camino de Santiago», *Gaceta Numismática*, 11, 1994, p. 19-36.

Després d'unes reflexions de caràcter metodològic sobre el tractament que cal donar a l'evidència que ens ofereixen les troballes, l'autora sistematitza i recull pacientment la informació disponible de les troballes de monedes medievals foranes, efectuades en la zona peninsular per la qual trascórrer la ruta compostelana.

Es realitzen dues cartografies, una amb les troballes de moneda traspirenca, majoritàriament francesa, i l'altra amb les monedes de la Corona Catalano-Aragonesa i de Navarra. En total es tracta d'una recopilació de trenta-tres troballes que són descrites i referenciades.

S'observa que la incidència de numerari exterior és gairebé insignificant fora de la Via compostelana i també que la major del numerari extern és d'origen francès. S'insisteix en què els indicis que ens donen les troballes no poden ésser interpretats prescindint de les dades que poden donar-nos els pagaments documentats de cada període. En el cas de Navarra, pel qual hom disposa d'anàlisis documentals en aquest sentit, resulta que l'afloració de numerari extern a les troballes no sembla respondre, en línies generals, a la seva circulació, sinó a pèrdues ocasionals de viatgers i peregrins. A Castella sembla que la situació devia ésser semblant, tot i que no pot dir-se amb més seguretat per manca d'estudis prou representatius de les cites monetàries procedents de la documentació. A Galícia, i en dates molt concretes (1145-1200), hi ha indicis que alguns numeraris feudals francesos pogueren tenir cert paper en el circulant.

M.C.S.

BOMPAIRE, Marc. «Le monnayage d'or européen avant Christophe Colomb». *Monnaies d'or de l'Europe avant la découverte des Ameriques*. Museu Puig, Perpinyà 1992, p. 11-30.

Amb motiu de les tradicionals jornades que cada any organitza el sempre actiu Museu Puig de Perpinyà es va triar el tema que encapçala, a causa dels esdeveniments que es commemoraven el 1992. El medievalista Marc Bompaire fou en aquesta ocasió l'investigador

convidat i féu una important disertació sobre la moneda d'or europea abans de les transformacions ocasionades per la descoberta americana. L'autor analitza la difusió dels diferents tipus i la percepció que en tenen els canviadors, analitzant els sempre interessants manuals de mercaderia medievals. Un dels aspectes que a nosaltres ens atragué particularment fou la presentació del dibuix del ral d'or mallorquí de Joan I, una moneda completament desconeguda fins ara. Com és sabut, hom havia, fins ara, suposat que Joan I només havia emès florins d'or al regne mallorquí. El detallat dibuix i descripció que dóna el manual del ral d'or de Joan no permet dubtar que, abans de la introducció del florí, el rei hi havia batut rals, seguint així les emissions del seu pare, Pere III. Una peça a descobrir, doncs, i un altre nou enriquiment de la interessant sèrie monetària mallorquina.

M. Crusafont

CASTILLO CACERES, F., «Notas acerca del tesoro monetario de don Alvaro de Luna en el castillo de Escalona», *Numisma*, 235, p. 61-76.

El autor da a conocer en el ámbito numismático el contenido de dos interesantes documentos sobre el numerario que guardaba el que fue privado de Juan II de Castilla. Cuando el casi omnímodo Condestable cayó en desgracia y fue decapitado, tras un precipitado juicio, sus cuantiosos bienes fueron confiscados. Se conocen dos referencias del contenido del tesoro en moneda que se halló en este momento en el castillo que Álvaro de Luna tenía en Escalona. Uno, es una relación hecha por el obispo González de la Hinojosa en su «Continuación de la Crónica de España del Arxobispo Jiménez de Rada». La otra, mucho más precisa y posiblemente mucho más fidedigna, proviene de una fuente de la administración real, formando parte del inventario que hizo el funcionario Alfonso de Illescas, en relación a la confiscación. Según esta última fuente, con fecha 26 de junio de 1453, se trataba de quinientas cuarenta y ocho monedas de oro de las que trescientas una eran doblas alfonsinas, doscientas dos nobles, tres francos «de pie» y cuarenta y dos piezas varias entre florines, ducados y genovinos.

Fernando Castillo Cáceres en su completo y documentado estudio analiza detenidamente el contenido expresado en ambas fuentes con el propósito de extraer la luz que estas informaciones pueden arrojar sobre un mejor conocimiento de la circulación áurea en Castilla. El autor compara los datos de sus documentos con las evidencias que proporcionan otros documentos de la época y no olvida contrastarlos con las informaciones que nos ofrecen los hallazgos. Se trata, en definitiva, de una buena aportación al conocimiento de las especies monetarias de oro que desde una posición elevada podían atesorarse en Castilla, durante la primera mitad del siglo XV.

B.P.

CRUSAFONT I SABATER, M., «¿Marcas inexplicables en los florines del siglo XV?» AS-24. Sabadell 1995, p. 10-12.

Presentació del florí inèdit de marca cérvol que l'autor atribueix a Barcelona en coherència

amb la hipòtesi plantejada amb anterioritat que les marques acostades al cap de St. Joan que s'adapten al Tresorer General del moment, siguin les indicatives del taller de Barcelona. En aquest cas el florí correspon al curt període en que fou en possessió d'aquest càrrec Bernat Sirvent, 1431-1436, en temps d'Alfons el Magnànim. De la darrera etapa del Magnànim, període en el que sembla consolidat el costum de posar la marca del tresorer, només manca, doncs, el puig cim de l'ir del tresorer Pujades. L'autor conclou en la hipòtesi que aquest florí es degué batre, ja que consten emissions a Barcelona en el període del seu mandat.

A.N.

CRUSAFONT I SABATER, M., «Ponderales monetarios en la Corona Catalano-Aragonesa». *Gaceta Numismática* 119, 1995, p. 5-20.

Nova incursió de l'autor en el tema dels pesals, després del seu «Pesals catalans senzills i múltiples» publicat a A.N. - 20. Si en aquella ocasió es donaven a conèixer i es comentaven prop d'una trentena de peces inèdites, ara se n'aporten vint-i-cinc més, entre ells nombrosos múltiples. Recordem que els pesals múltiples previstos a la documentació medieval no havien estat mai identificats. Ara s'han donat a conèixer peces de dues unitats, de tres, de quatre, de cinc, de vuit, de deu, de vint i de cinquanta. Dels tipus documentats manquen encara els excepcionals pesals de cent, de cinc-cents i de mil unitats. Amb tot, el panorama dels ponderals monetaris catalans, dels quals amb prou feines es coneixien set o vuit tipus, s'ha eixamplat d'una manera tan extraordinària que ha arribat ja el moment de dedicar-hi una monografia, conclusió a què arriba igualment l'autor.

A.M. Balaguer

CRUSAFONT I SABATER, M., «La circulación monetaria en el Aragón medieval a partir de las menciones documentales». *Gaceta Numismática* 114, 1994, p. 37-62.

A partir de cinc col·leccions documentals, l'autor recopila unes 1.500 mencions útils de pagaments dins l'àmbit aragonès, amb la qual cosa pot traçar una panoràmica evolutiva de les formes de pagament i la circulació monetària. Les sèries s'inicien al segle XI i es clouen al segle XV. S'observa una progressiva disminució dels pagaments en espècie des que són clarament predominants al segle XI fins que es fan insignificants des de mitjans del s. XIII. La Moneda d'or té un cert relleu des de mitjans del segle XII a mitjans del XIII, és a dir, en l'etapa del morabatí, cobrint la seva progressiva desaparició el morabatí alfonsí castellà. S'hi observa un espai buit de numerari auri fins a la segona meitat del segle XIV i la reaparició amb el florí sembla que té una durada limitada ja que desapareix a finals del s. XV. La moneda de billó és, doncs, la gran protagonista per a tota l'època medieval. L'autor fa després un interessant estudi comparatiu entre la circulació monetària entre Aragó, Navarra i la Corona catalano-aragonesa, observant-s'hi fenòmens concordants, com ara el hiatus de l'or al segle XIV i d'altres de ben dissonants com el paper inicial de la moneda d'or o el dels pagaments en espècie. Interessant estudi de circulació, complementat amb altres anàlisis metrològiques, de terminologia i metodològiques que constitueixen un pas important per a realitzar una panoràmica rigorosa de les espècies circulants a l'època medieval a partir de dades

estadísticament vàlides. És ben sabut que les cites aïllades i descontextuades poden donar una visió molt alterada de les espècies monetàries realment circulants.

A. M. Balaguer

CRUSAFONT I SABATER, M., «Acuñaciones transpirenaicas de Navarra, Aragón y Catalunya». *Memoria del VIII Congreso Nacional de Numismática* Avilés (1992), Madrid-1994. p. 65-90.

L'autor, que en altres ocasions havia estudiar l'expansió dels catalans vers l'Occitània, abraça ara en un estudi conjunt i per primera vegada totes les accions expansives vers el nord eixides dels regnes peninsulars medievals. S'ultrapassa, ara, doncs l'àmbit exclusivament occità per a analitzar altres tipus de relacions com ara les que es produeixen amb Evreux o la Xampanya des de Navarra. La connexió entre diferents iniciatives i la interrelació entre els pobles de les dues vessants del Pirineu ens obren noves perspectives d'estudi en un tema gairebé verge, no tant sols en l'àmbit numismàtic sinó fins i tot en el de la història general.

A.M. B.

FROCHOSO, R.; MEDINA, A.; IBRAHIM, T., «Datos inéditos de las primera monedas árabes acuñadas en Toledo después de la ocupación por Alfonso VI», *Numisma*, 235, p. 41-45.

Los autores aportan el estudio de un conjunto de monedas de la escasa serie de dirhems de vellón con caracteres árabes que continuaron emitiéndose durante cierto espacio de tiempo en Toledo después de su conquista por Alfonso VI (muhammad 478 aH/mayo 1085 dC). Autores anteriores como Vives, Prieto o Delgado conocieron estas piezas que llevan los años 478 y 479 a.H., pero no pudieron describirlas de forma completa debido a las deficiencias de acuñación de las piezas que pudieron examinar. Hoy el equipo de numismáticos arabistas, formado por los firmantes de este artículo, nos ofrecen nada menos que la descripción completa de cuatro piezas de este grupo que corresponden a los tipos de Vives 1.131 y 1.132 con una variante de este último. Los autores resaltan la singularidad de que en estas monedas conste además del año el mes en que se emitieron. Ello permite pensar que su acuñación se realizó dentro de los diez meses que separan el jumada del 478 aH del safar del año siguiente.

B.P.

GOMES MARQUES, M.; PEIXOTO CABRAL, J.M.; RODRIGUES MARINHO, J. *Ensaio sobre história monetária da monarquia visigoda*. Porto 1995.

Podríem dir d'aquest llibre que es el saborós fruit d'un fracàs. Efectivament, els autors expliquen que el seu primitiu projecte havia estat promoure un ampli aplec d'estudiosos per

a sostreure la numismàtica visigoda del seu estadi insípid d'acumulació de dades puntuals, de varietats i de petites troballes, i plantejar una nova interpretació. El projecte no va poder arribar a port, però el grup pilot que el promovia ens pot oferir ara els resultats dels objectius que cada un d'ells s'havia proposat per a concórrer a la trobada que es preparava.

Es parteix d'un plantejament exigent: no hi ha cap raó que justifiqui la no aplicació de tècniques punta per a donar resposta a alguns dels problemes que segueixen pendents en l'estudi de la numismàtica visigoda. Estudis metrològics, amb aplecs suficients de pesos, d'evolució de contingut d'or d'acord amb anàlisis no destructives, de circulació monetària aplicant models matemàtics, d'estudi tipològic emprant mètodes de taxonomia numèrica. L'equip d'autors ja s'havia distingit pels seus mètodes pioners en altres estudis sobre numismàtica medieval, com ho varen palesar amb les seves importants aportacions als simposi *Problems of Medieval Coinage in the Iberian Area*. La col·laboració entre tècnics i historiadors havia permès desenvolupar a Portugal un seguit de tècniques d'anàlisi no destructives de metall que els situava a primera línia de la investigació en aquest sector. Fins ara es disposava només de resultats aïllats i esparsos que no permetien afirmacions concloents i molt menys l'aplicació dels mètodes estadístics als resultats obtinguts. Per primera vegada s'ha realitzat una seriació prou nombrosa d'anàlisis per apoderar-se arribar a estudis i conclusions sòlides i aquest és, al nostre entendre, un dels resultats més espectaculars de l'estudi.

Certament aquest no és pas l'únic mèrit del llibre, encara que els autors s'hagin voluntàriament restringit als estudis metrològics i de circulació.

Una seriosa sacsejada, doncs, a l'estancada parcel·la de la numismàtica visigoda, que sumada a la descoberta dels coures en canvia la visió de forma significativa.

M. Crusafont

IBRAHIM, Tawfiq, «Ponderales andalusies» *Numisma*, 233, 1993, p. 39-68 i «Ponderales andalusies (anexo)», *Numisma* 234, 1994, p. 61-72.

L'exemplar i laboriosa perseverància de Tawfiq Ibrahim en la investigació de la història de la moneda andalusina ens proporciona avui una valuosa i nova eina de treball. Es tracta del primer catàleg de ponderals monetaris andalusins i aplega un total de vuitanta-vuit peces. Un nombre certament impressionant, si tenim en compte que amb anterioritat aquest tipus de material era gairebé desconegut o havia passat desapercebut.

Si és ben admirable el pacient treball de recull de les dades i de la informació que ens donen les mateixes peces, efectuat per T. Ibrahim, ho és encara més l'esforç que li ha representat l'estudi, ordenació i documentació de tots aquests ponderals fins a construir, pràcticament «ex novo», un catàleg del qual podran beneficiar-se en endavant tots els estudiosos de la moneda àrabiga.

No acaba, però, aquí la tasca desenvolupada per T. Ibrahim, ja que acompanya el material catalogat d'una sèrie d'explicacions, comentaris i documentades justificacions, que ell anomena modestament «notas», les quals seran, juntament amb el seu catàleg, el punt de partida obligat dels estudis que es facin en endavant sobre la metrologia de la moneda d'al-Àndalus.

Anna M. Balaguer

I GOTI. Catàleg de la mostra presentada a Milà del gener al maig de 1994. Milà 1994.

Un competent equip directiu italo-alemany ha coordinat el treball de 31 investigadors que han dedicat la seva atenció als gots, tant en la seva branca dels ostrogots com en la dels visigots. El resultat ha estat un voluminós i ben editat catàleg que ens aporta una visió actualitzada i conjunta d'aquest poble germànic i un complement de la magnífica exposició pública que es presentà a Milà i que finalment no va poder ésser itinerant com havíem previst els organitzadors. La part numismàtica dels ostrogots fou a càrrec del prestigiós Ermano Arslan, alhora un dels directors de la mostra, i la part dels visigots fou encomanada a M. Crusafont i Sabater. Ambdós completaren la seva exposició-actualització amb un acurat catàleg que sintetitza les fases essencials dels dos amonedaments. Hem de senyalar, també, la important aportació de Gisela Ripoll sobre l'arqueologia visigoda a Hispania.

A. M. Balaguer

LLOBET PORTELLA, J.M. «La circulació monetària a la vegueria de Cervera segons la documentació comarcal (1338-1497)» *Gaceta Numismática*, 115, 1994, p. 51-62.

L'autor publica vint-i-set documents inèdits de l'arxiu de Cervera, seleccionats amb l'objectiu d'oferir un mostreig prou representatiu de les espècies monetàries circulants a la vegueria de Cervera durant l'edat mitjana. S'ha posat especial atenció a donar sempre que fos possible informació sobre equivalències monetàries, un llistat d'aquestes i dels noms de les monedes facilita la consulta.

A.M.B.

MOLL MERCADAL, Bernat. «Ponderales islámicos de bronce hallado en Menorca» *Gaceta Numismática*, 118, p. 5-7.

L'autor presenta dos ponderals de dinar i un de mig dinar. Són tots tres en forma de prisma rectangular i del tipus sense nom propi. Es tracta d'una interessant aportació al tema dels ponderals amb l'avantatge de la informació sobre la seva procedència.

A.M.B.

MOLL MERCADAL, Bernat, «Un cuarto de dirham almohade de la ceca de Mallorca» *Gaceta Numismática*, 117, 1995, p. 63-64.

L'autor publica un quart de dirham almohad de la seca de Mallorca, valor que fins ara no era conegut per a la sèrie mallorquina dels almohades. Aquesta descoberta s'afegeix a la que féu el mateix autor del mig dirham almohad de Mallorca, en un altre treball.

A.M.B.

SEANCE COMMEMORATIVE DU XXXe ANNIVERSAIRE DU CEN. Bulletin Cercle d'Etudes Numismatiques de Bruxelles. Vol. 31. núm. 4 oct-dec 1994.

La solemne sessió extraordinària del CEN tenia per objectiu, en aquesta ocasió d'una banda celebrar el trentè aniversari de la societat i de l'altra lliurar Prix Quinquenal de Numismatique que atorgà l'entitat a la Dra. Anna M. Balaguer. El butlletí és dedicat totalment a la sessió científica de lliurament del guardó. Parlà en primer lloc el president de l'entitat, Dr. Marc Bar que féu una breu ressenya del premi, dels seus cinc llorejats i de les cinc medalles exclusives que s'han creat per a cada ocasió, totes elles d'alt nivell artístic. A continuació, la Dra. Simone Scheers pronuncià una elocució que titulà «Homage a Anna M. Balaguer lauréate du Prix quinquenal de numismatique 1994». La Dra. Scheers féu un documentadíssim estudi de l'obra de la guardonada i justificà els seus mèrits per a obtenir el premi justament després de P. Grierson i P. Bastien. Finalment, la Dra. Balaguer prengué la paraula per presentar una comunicació científica sobre «Le monnayage carolingien en Catalogne» mostrant els nexes entre Bèlgica i Catalunya, ambdues en àrees extremes de l'Imperi carolingi. Però l'altre aspecte que crea un nexe d'unió entre els dos països són els estudis de L. De Coster sobre les troballes de Duurstede, que han estat determinants per a poder atribuir amb seguretat a Carlemany les peces carolíngies a nom de Carles, batudes als tallers de Barcelona, Girona, Empúries i Roses. En el transcurs del dinar de cloenda, M. Crusafont en representació de la SCEN i J. Pellicer en nom de la ANE obsequiaren a la CEN per el seu trentè aniversari.

A.N.

STAHL., A. *Merovingiens et royaumes barbares (VI-VIII siècles)*. Fonds Bourgey. Ed. Errance. París 1994.

Les Edicions Errance i la coneguda casa Bourgey de Paris segueixen editant els útils llibres de la sèrie titulada Fonds Bourgey, que recullen, ben organitzats per sèries, els fons que al llarg dels anys ha anat dispersant la prestigiosa firma. En cada cas un especialista és l'encarregat de presentar i organitzar el material. Hom resta immediatament corprès de la gran quantitat de material que s'acumula al llarg dels anys en unes sèries particularment rares com són les emissions bàrbares dels segles VI i VIII. En aquesta ocasió Alan Stahl, ben conegut especialista en el numerari merovingi hi ha afegit un útil repertori bibliogràfic i un comentari preliminar. La part descriptiva comprèn peces vàndales, ostrogodes, lombardes, del Benevent, burgundies, provençals, frisonas, merovíngies i pseudo-imperials. La part més important correspon a la serie merovíngia. Diferents índexs i les correspondències amb els catàlegs de referència, acaben d'arrodonir la utilitat i interès d'aquest recull.

M. Crusafont

III JARIQUE DE NUMISMATICA HISPANO-ARABE, Museo Arqueológico Nacional-Museo Casa de la Moneda, Madrid, 1992.

Es tracta de la publicació de les actes de la reunió que s'havia celebrat a Madrid el desembre

de 1990. Donarem compte tot seguit del seu contingut que és precedit per una introducció del que fou coordinador general i impulsor d'aquestes reunions, el malaguanyat Dr. Juan Ignacio Sáenz-Díez.

Conferència inaugural

«Madrid en al-Àndalus», María Jesús Viguera Molíns.

Ponències

«La colección de moneda hispano-árabe del MAN de Madrid», *Carmen Alfaro Asíns*.

«Spanish Islamic Coins in the Collection of the American Numismatic Society and the Society of America», *Michael L. Bates*.

«Les monnaies andalouses dans les collections publiques françaises», *Gilles Hennequin*.

Comunicacions sobre fons de Museus

«Remarks on the North African Islamic Numismatic Collections», *Hanna Kassis*.

«As moedas hispano-muçulmanas da coleção Justino Cúmano numa carta de Pascual de Gayangos», *José Rodríguez Marinho*.

«Le monete hispano-arabe delle Civiche Raccolte Numismatiche di Milano ed il catalogo Castiglioni: nota illustrativa», *Rodolfo Martini*.

«Hispano-arabic coins in the National Numismatic Collection (Smithsonian Institution)», *R.G. Doty*.

«Las monedas árabes del Gabinete Numismático del IEI», *María Soler*.

«Oro hispanoárabe en el Museo Arqueológico de Córdoba» *Juan Ignacio Sáenz-Díez*.

«Los tesorillos de moneda hispano-árabe del Museo Arqueológico de Córdoba», *Alejandro Marcos Pous y Ana María Vicent Zaragoza*.

«Nuevo tesoro hispano-musulmán hallado en la barriada del Parque Cruz Conde de Córdoba», *Rafael Frochoso Sánchez, María Jesús Moreno Garrido y Francisco Godoy Delgado*.

«Revisión de un hallazgo de monedas árabes de Elche (Alicante)», *Carolina Doménech Belda*.

«La colección de improntas del Instituto de Valencia de Don Juan», *Tawfik Ibrahim*.

«Museo Municipal de Sevilla. Fondos islámicos de la colección Gago», *Juan Ignacio Sáenz-Díez*.

«Alcancías hispano-árabes en el MAN», *Marina Chinchilla Gómez*.

«The Coinage of Spain Under the Umayyad Caliphs of the East, 711-750», *Michael L. Bates*.

«Monedas omeyas halladas en el mercado romano de Gerass (Jordania)», *Teresa Marot*.

«Dirhems califales hallados cerca de Alcaudete (Jaén)», *Pedro Cano Ávila*.

«Adiciones al oro del califato omeya de Córdoba», *Tawfik Ibrahim*.

«La monedas de Madinat al-Zahra'», *Rafael Frochoso*.

«Hallazgos numismáticos de época islámica en Crevillente (Alicante)», *Carolina Doménech Belda y Julio Trelis Martí*.

«El Reino de Zaragoza: el interregno 438/1046-441/1049. Algunas observaciones», *José Carlos Abadía Doñate*.

«Un “quirate” almohade anónimo, acuñado en Ceuta», *Almudena Ariza Armada*.

«Una moneda almohade hallada en Ceuta», *Manuel Abad Varela*.

«Los tesorillos nazaríes de la Risca de Macael Viejo», *Salvador Fontenla Ballesta*.

«Transcripción de letras árabes a los principales lenguajes europeos», *Juan José Rodríguez Lorente*.

«La ceca de Toledo con Al-Mamun», *María José Martín Peñato-Lázaro*.

A les sessions de treball de la reunió fou presentada i llegida la comunicació d'A.M. Balaguer, «Troballes i circulació monetària: Corpus de les troballes de moneda àrab a Catalunya (s. VIII-XIII)» treball que fou publicat a *Acta Numismàtica*, 20, 1990, p. 83-110.

A.M.B.

TRAVAINI, Lucia. *La monetazione nell'Italia Normanna*. Roma 1995.

Després d'un seguit de treballs parcials sobre la moneda normanda del sud d'Itàlia, amb un recull sistemàtic també de les troballes, l'autora ens ofereix un estudi global d'aquestes interessants emissions que es produïren a la zona sud d'Itàlia continental i a Sicília, dominis de la dinastia normanda des de finals del segle XI a finals del XII. El llibre trenca una malaurada tradició d'estudis parcials de sèries o tallers o, com a molt, amb síntesi que arribaven a abraçar o bé Sicília o bé la part continental, però mai la totalitat dels dominis normands a una i altra banda de l'estret de Messina. Una de les dificultats per a una anàlisi conjunta i global de la sèrie la constitueix el seu caràcter polimorf, amb emissions i valors en llegendes àrabs i d'altres amb tipologia i caràcters llatins. Calia situar-se amb bon coneixement en ambdós àmbits i cal reconèixer que no abunden pas els especialistes capaços de treballar-los conjuntament. El treball comença amb un desbrossament dels tallers emissors, determinant els que són ben documentats, els dubtosos i els inexistents. Segueix una anàlisi global de la història monetària de l'àmbit estudiat, i a continuació un estudi per sèries metal·liques, amb particular detenció en els interessants taris d'or. L'estudi es clou amb una visió de les falsificacions i encara hi trobarem diferents apèndixs analitzant les troballes, els tipus de llegendes aràbigues, unes taules de concordança entre els tipus descrits i els catàlegs fins ara de referència: Spahr, Cagiati, Capelli i CNI i finalment, una exhaustiva bibliografia on no hi deixen de constar les bases històriques de l'estudi. Només les làmines, amb abundància de dibuixos, resten a un nivell un xic escàs. Per la resta l'obra es converteix immediatament en un llibre bàsic i d'obligada consulta.

M. Crusafont.

MODERN I CONTEMPORANI

CUNIETTI-FERRANDO, A.J., *Historia de la Real Casa de Moneda del Potosí durante la dominación hispana 1573-1652*, Buenos Aires, 1995. 267 p.

El autor nos ofrece en este libro el fruto de largos años de trabajo en los archivos y su profundo conocimiento de la moneda. La buena conjugación de estas dos fuentes de datos suele ser condición necesaria para avanzar con paso seguro en el conocimiento de la historia

de la moneda. Esto es, precisamente, lo que hace Cunietti-Ferrando en esta obra, profundizando en el estudio de la documentación de los archivos coloniales de Bolivia, Perú, Argentina y el Archivo General de Indias de Sevilla. Ello le permite aclarar muchos puntos oscuros, descartar viejas hipótesis, deshacer equívocos y, en definitiva, avanzar. Todo ello hace que el propio autor señale que se trata más de un libro de historia que de numismática. En realidad, el libro va desgranando la historia de la moneda desde la fundación de las cecas de la Plata y Potosí, sus primeras acuñaciones —que a menudo se confunden y son de difícil diferenciación—, sus tesoreros, oficiales, ensayadores y funcionamiento en general, para tratar después de las irregularidades, fraudes y falsificaciones realizadas por mercaderes y oficiales de la ceca y las traumáticas consecuencias que éstas acarrearón. Se tratará más adelante de las reformas monetarias del 1649 y del 1650, de las sucesivas devaluaciones para pasar a tratar cuestiones más estrictamente relacionadas con las monedas mismas, es decir más numismáticas si se quiere y que afectan a cuestiones tipológicas, de atribución, contramarcas, iniciales de ensayadores, etc. El autor completa su trabajo con lo que titula «ensayo de catalogación de 1617 a 1652» de la moneda potosina.

Con la edición de este libro el autor acaba de poner al alcance de todos los estudiosos del período, un trabajo importantísimo para el conocimiento de la historia y de la moneda de una de las cecas más productivas de la Edad Moderna.

B.P.

MURRAY, Glenn, «Guía de los marcos acuñados y ensayadores de la Casa de moneda de Madrid (1615-1868)», *Numisma*, 233, p. 295-390.

El autor emprende la tarea de realizar una investigación sistemática en el terreno tan poco hollado de la documentación monetaria castellana de la Edad Moderna-Contemporánea. Fruto de su importante trabajo en la inagotable cantera del Archivo de Simancas y del Archivo Histórico Nacional de Madrid es el que nos ofrece en este artículo. En él nos proporciona las cantidades de marcos acuñados año por año en monedas de oro, plata y vellón en la ceca de Madrid. Los datos se presentan en una larga serie de tablas donde se procura señalar también si se conoce o no moneda de aquel año, así como las siglas de ensayador y unas observaciones que se acompañan de unas notas en las que hallaremos la completa referencia de los documentos que se ha extraído la información. Estas tablas, confeccionadas para cada metal, se extienden en una primera serie desde el año 1615 al 1730. Desde esta última fecha y hasta el 1868 se realizan las tablas de las monedas de oro y de plata y la información disponible permite dar las cantidades acuñadas por valores monetarios. Esto es el número de marcos acuñados cada año en piezas de un real, de ocho escudos, etc. El trabajo realizado por el autor es impresionante. Nos procuran una pequeña idea del mismo las ciento setenta notas que contienen las referencias de los numerosísimos cuadernos, volúmenes y legajos examinados.

A continuación trata el autor de los ensayadores de la ceca madrileña y nos ofrece en una larga lista todos sus nombres y siglas desde 1615 a 1650, comentándolos después y dando la pertinente justificación documental a cada una de ellas y sin olvidar los datos que nos dan las propias monedas.

El trabajo realizado por Glenn Murray empieza a dar respuesta a uno de los grandes interrogantes que historiadores, economistas y numismáticos tienen planteado: el de los volúmenes de producción.

B.P.

PÉREZ-SINDREU, Francisco de Paula. «El tesoro de Arahall», *Numisma*, 234, 1994, p. 73-110.

El autor estudia con cierto detalle este tesoro hallado antes de 1972, depositado en el Museo Arqueológico de Sevilla y del que sólo había aparecido una escueta noticia del mismo. Se trata de trescientas piezas de plata de las que doscientas ochenta y tres son reales de a cuatro de a dos y reales sencillos a nombre de los Reyes Católicos, correspondientes a las cecas de Sevilla, Granada, Toledo y Burgos. Setenta y tres son piezas de los mismos valores pero a nombre de Carlos y Juana, de la ceca de México y una última pieza es un real de a dos de Felipe II de la ceca de Sevilla.

El autor hace una serie de gráficas y comenta las leyendas y variantes más singulares que encuentra señalando que la fecha de ocultación debió producirse hacia 1591.

Es interesante el conocimiento más aproximado que nos facilita del contenido de este tesoro que no llega a describir pieza por pieza. De todas formas observamos algunos problemas de orden metodológico como son la falta de porcentajes en ciertas gráficas, ausencia de histogramas o confección de gráficos estadísticos para dos o tres pesos solamente.

B.P.

RIPOLLÈS, Pere P. «La Cova de l'Àguila: un taller de falsificadors de moneda (siglo XVII)». *Numisma* 233, 1993, p. 261-293.

Detallat estudi de les 159 monedes aparegudes a la cova esmentada, de les quals hi havia dues monedes romanes, un menut autèntic de Felip III (IV) i la resta diners falsos corresponents a dues fabricacions. El grup menys nombrós (set exemplars) sembla copiar els menuts de Felip II (III) del 1610, ja que es pot llegir a un dels exemplars 101..., probable intent d'imitar la data esmentada. El grup més nombros (149 exemplars) el suposa, amb interrogants, com una falsificació dels menuts de Felip III (IV). En realitat, aquest fals té unes característiques molt més properes als diners de Felip I (II), en concret el cabell fluent i sobretot la forma de l'arbre del revers, les branques del qual tallen en arc la base de la tija central, element molt característic de la fàbrica dels menuts del primer dels Felips.

M. Crusafont

SANAHUJA, Xavier. «Alcover i Riudoms, dues noves seques locals al Camp de Tarragona». *Gaceta Numismática* 119. 1995, p. 39-46.

Després d'un pacient treball de recerca als arxius locals, l'autor ha pogut confirmar l'existència d'emissions locals a Alcover, de la qual cosa hi havia ja alguna notícia no determinant i a Riudoms, en aquest cas una sorpresa, ja que no hi havia cap precedent. La

ja àmplia nòmina de pobles emissors durant la crisi de petita moneda que va patir Catalunya als segles XIV-XVII resta, doncs, ampliada amb dos tallers més, probablement emissors d'incuses seguint en això, com diu l'autor, un comportament comarcal uniforme, resultat de la forta interrelació. Complementa la notícia i la seva anàlisi un apèndix documental amb dotze aportacions inèdites. Sanahuja ha emprès així la única via que ens pot conduir a una reconstrucció definitiva de la història dels numeraris locals: la recerca en els arxius de cada població emissora on comptem amb els antecedents de J. M. Llobet. Una via bona, però extremadament difícil per la pobresa de documents que esmentin aquestes emissions, la dispersió dels fons i, ben sovint, les mancances dels mateixos fons, que han sofert destruccions sensibles al llarg del temps.

M. Crusafont

SANTIAGO FERNANDEZ, Javier de, «La real Casa de Moneda de Linares en el reinado de Carlos II. Aportación Numismática» *Numisma*, 234, p. 153-178.

Interesante aportación al conocimiento de este taller, monetario, cuya existencia es aún ignorada por muchos numismáticos y que viene a completar el estudio pionero de F. Belinchón Sarmiento «En torno a la casa de moneda de Linares» (1691-1719) *Boletín de Estudios Gienenses* num. 111, 1982, p. 55-81 (vease recensión del mismo por A. N. Balaguer en *Gaceta Numismática*, 70, 1983, p. 93-4) que proporcionaba ya sólidos datos documentales sobre la identificación de esta ceca.

Ahora J. de Santiago profundiza en el tema, revista datos e hipótesis y aporta nueva documentación que publica en apéndice. La creación de un taller en Linares se relaciona con la explotación de minas de cobre en la zona y se lleva a efecto por iniciativa de los hermanos milaneses Francisco y Federico Plantanida. Estos firmaron un primer contrato con la Corona en 1690 para explotar las minas y, asociados después con algunos súbditos del propio reino de Castilla, lograron sacar adelante el proyecto de establecer un taller en Linares para acuñar moneda de cobre. Consiguiéndose autorización en 1691, las primeras monedas no aparecieron seguramente hasta 1695. A pesar de las buenas perspectivas la empresa no conseguía los beneficios esperados y los Plantanida se asociaron con un nuevo capitalista, Antonio de la Torre, que acabará siendo el único propietario. El autor expone también que la emisión de moneda no debió realizarse ya después de 1707, a pesar de que el taller no fue oficialmente clausurado hasta el 1719. La cantidad de moneda acuñada no es elevada constando documentalmente 11.106.000 de ochavos, es decir 59.235 ducados, cantidad ciertamente lejana al millón de ducados que la Corona había fijado como límite. Trata, finalmente, el autor de la marca de ceca y concluye que ha de ser L, rechazando la hipótesis anterior de que LS lo fuera también, argumentando que L comienza a aparecer en ochavos a partir del 1695 y ello concuerda con los datos documentales.

El trabajo realizado por J. de Santiago será de utilidad a pesar de faltar en el mismo la descripción e ilustración del material numismático, esto es las monedas que se atribuyen a esta ceca y de las que trata el artículo en definitiva.

B.P.

TAURO DEL PINO, A.; LAZO GARCIA, C., *Dictamen de Don José Rodríguez de Carassa de Orden de Calatrava y Ensayador Mayor del Reino del Perú y de la real Casa de Moneda de Lima*, Ed. Banco Central de Reserva del Perú, Lima, 1990.

Se presenta en la edición el importante documento que para la historia de la emisión de moneda en el Perú colonial representa el informe del ensayador J. Rodrigo de Carassa. La obra fue escrita entre los años 1761-1770 en respuesta a las preguntas que sobre el valor de la moneda, la labor de la casa de moneda y su funcionamiento, los trabajos mineros en el Perú y aún otras cuestiones relativas a la economía y la moneda habían formulado las autoridades de la Metrópoli.

El informe del entonces ensayador mayor del Perú, da cumplida cuenta de todo ello sintetizando su experiencia y conocimientos de primera mano. Todo ello trasciende incluso el ámbito estricto de la fabricación de moneda para incluir datos de interés sobre la circulación monetaria y la administración colonial.

El libro no se limita, sin embargo, a la publicación del documento, sino que en una primera parte A. Tauro del Pino nos ofrece una documentada biografía de Jose Rodriguez de Carassa y un estudio sobre el oficio de ensayador. La segunda parte, debida al conocido investigador de la historia de la moneda en el Perú colonial, Carlos Lazo, se dedica a realizar un estudio histórico crítico del informe de Carassa. Un glosario de los términos especializados que contiene el documento publicado completan esta obra que será esclarecedora y de gran utilidad.

B.P.

TURRÓ, Antoni. *El paper-moneda del Pais Valencià 1936-39*. Catarroja 1995.

Després del seu monumental *El paper moneda català 1936-39* i d'altres treballs d'abast més restringit, l'autor ens sorprèn amb el voluminós llibre que presentem dedicat al paper-moneda valencià de la guerra. I diem que ens sorprèn perquè sembla impossible que una persona sola hagi pogut dur a terme una altra obra de tan ampli abast.

Antoni Turró és un d'aquests casos exemplars de tenacitat sense defallença i de treball sostingut i constant sense cap compensació ni ajut, sobre els quals es basa encara la nostra subsistència com a país. I hom ha de lamentar una vegada més que amb els medis de què avui es disposa, encara una obra així s'hagi de realitzar en solitari i sense un suport clar i decidit. Un ajut que almenys hauria de poder canalitzar adientment l'edició, de la qual encara s'ha hagut de responsabilitzar l'autor, amb totes les conseqüències.

Una de les dificultats més grans d'un aplec i estudi d'aquesta mena és la manca absoluta d'antecedents. És molt dur haver de partir de zero i sobretot ho és quan el camp a abastar és tan ampli, el suport material tan esmunyedís i fungible i encara l'àrea d'estudi tan extensa i relativament allunyada. D'altra banda no es podia esperar gaire més a fer en aquest recull perquè els anys no passen pas en va i malgrat la cura i la bona voluntat dels que fins ara s'han preocupat de la conservació d'aquests testimonis històrics, la recerca d'exemplars s'anirà fent cada vegada amb més dificultat.

L'únic retret que hem de fer a l'autor és el seu entestament en incloure els bitllets falsos i sobretot el fet de donar-los un número en la catalogació. Certament que això no desautoritza l'obra però sí que constitueix un factor de confusió, encara que en el text s'adverteixi del caràcter espuri d'aquestes exemplars.

Amb tot, l'autor ha completat gairebé totalment la panoràmica d'emissions de papermoneda als Països Catalans, ja que les emissions que resten, de l'àmbit baleàric, són ben poc nombroses. Un sector important de la nostra numismàtica ha quedat inventariat i sistematitzat. Cal agrair-ho a l'esforç d'Antoni Turró.

M. Crusafont

VERDEJO SITGES, J., «Aportación a la Casa Vieja Segoviana», *Gaceta Numismática*, 117, p. 65-66.

L'autor ha fet de la petita moneda, humil, però tan plena de contingut històric com les opulents sèries àuries, la seva especialitat. En aquesta ocasió ens dona a conèixer dues peces de Felip III de Segovia, encunyades a martell i per tant del taller que s'anomena «Casa Vieja», i que corresponen a un maravedí de l'any 1601, valor fins ara no conegut, i a dos maravedís del 1602. L'autor publica també una variant de dos maravedís de la mateixa seca de l'any 1623 i per tant, del temps de Felip IV.

A. M. Balaguer

MEDALLÍSTICA

BENAGES PAMIES, J.; LUCENA, O. I BENAGES OLIVE, J., «Medalles dedicades a metges il·lustres catalans. Noves Aportacions» *Gaceta Numismática*, 119, 1995, p. 61-66.

Els autors publiquen i documenten cinc medalles dedicades a metges catalans no incloses en el recull realitzat per J. Cases i J. M. Suñé «Medalles que honoren metges i farmacèutics catalans», *Acta Numismática*, 15, 1985, p. 265-274). Es tracta de les medalles dedicades als següents professionals de la medicina: Xavier Brunet i Caselles; Josep Espriu i Castelló; Pere Tarrés i Claret, Artur Tort i Nicolau i Josep Ventalló i Vintó. Es fa també referència a la medalla dedicada a la Dra. Martina Castells i Ballespir, una de les primeres dones de l'Estat espanyol que es llicencià en medicina. Un patró de fundició d'aquesta medalla fou publicat per Tròtula de Salerno «Medicina in numis», *AS (Asociación Numismática Sabadell)*, núm. 20, 1994, p. 7-10.

A.M.B.

